

Szalai Erzsébet
LÉLEK és PROFITRÁTA

SZALAI ERZSÉBET 1948-ban született Budapesten. 1970-ben közigazdász diplomát szerzett, majd az MTA doktora címet már szociológusként nyerte el 1998-ban. 2004-ben egyetemi tanárrá nevezték ki. A rendszerkritikai társadalomtudományok egyik kiemelkedő alakja.

Fő kitüntetései:

Bibó István-díj (2000)

Polányi Károly-díj (2002)

Hazám-díj (2016).

Legfontosabb művei:

*Gazdasági mechanizmus, reformatörökvések
és nagyvállalati érdekek* (1989)

Post-Socialism and Globalization (1999)

*Gazdasági elit és társadalom a magyarországi
újkapitalizmusban* (2001)

Socialism. An Analysis of its Past and Future (2005)

Az újkapitalizmus – és ami utána jöhet... (2006)

*Koordinátákon kívül. Fiatal felnőttek a mai
Magyarországon* (2011)

Hatalom és értelmiség a globális térben (2018)

Szalai Erzsébet
LÉLEK ÉS PROFITRÁTA

Szalai Erzsébet

LÉLEK ÉS PROFITRÁTA

Tanulmányok, esszék

2018–2022

A kötet megjelenését a Megújuló Magyarországért Alapítvány
és a Politikatörténeti Alapítvány támogatta.

PTa

A borító Keserű Károly grafikájának felhasználásával készült:
Cím nélkül (1809231) XX. Century Series: Paul Klee:
“Take a Line (and a Few More) for a Walk.”

© Szalai Erzsébet, 2022

ISBN 978-963-338-097-0

Első kiadás 2022

www.napvilagkiado.eu

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet vagy annak részleteit
tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely
formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképezeti vagy
más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Tartalom

<i>Előszó</i>	7
MAGYAR MÚLT, JELEN ÉS JÖVŐ 11	
Eltorzult magyar alkot, zsákutcás	
magyar rendszerváltás	13
Széttartó emlékezet – számvetés a rendszerváltással	30
A Fidesz és a hatalom konvertálása	52
A félfeudális hatalmon lévő rend Magyarországon	60
Rabszolgatörvény: artikulálódik	
a tőke-munka viszony?	66
A magyarországi újkapitalizmus különössége	71
KORONAVÁLSÁG 79	
Covid-19 – válság – alternatívák	81
Vírus – elit – kiút	92
Koronaválság és tudományok	101
SZOCIALIZMUS, KAPITALIZMUS ÉS BALOLDAL 105	
A létezett szocializmus – és öröksége	107
Kizsákmányolás az újkapitalizmusban	125
Szenvedélyek, identitások – és struktúrák	139
Újszocializmus – és a baloldal új helyzetben	175

ÉRTEL MISÉGI SZEREPEK ÉS TÁRSADALMI STRUKTÚRÁK – RECENZIÓK	189
Bourdieu, az értelmiség politikai szerepvállalása és a struktúrák	191
Két kapitalizmus Magyarországon?	198
A kiszákmányolás annál is nagyobb...	216
EPILOGUS	235
<i>Irodalom</i>	251
<i>Az írások első megjelenése</i>	259

Előszó

Akötet címét provokációnak (is) szántam. Azt az attitűdöt akarom vele kifejezni, mely szinte már pályám kezdetétől jelen van szellemi törekvéseimben: megérteni, feltárni azt, hogy az egymástól különböző társadalmi szerkezetek, továbbmenve, hosszú távú gazdasági folyamatok milyen eltérő hatásokat gyakorolnak a társadalmak lelki folyamataira, struktúráira. És ezek a lelki jellemzők hogyan erősítik meg, vagy ellenkezőleg, rombolják szét az őket létrehozó „objektív” társadalmi feltételrendszereket. Ez a törekvésem mára különösen erőssé vált: ezen összefüggésrendszer feltárása nélkül ugyanis egyre kevésbé tudok magyarázatot találni arra, hogy a mai emberek – úgy hazánkban, mint a világban – hogyan tűrik el a fennálló viszonyokat, sőt hogyan asszisztálnak azok újratermeléséhez, sőt megerősítéséhez is. Vagy ellenkezőleg: melyek azok a lelki mozgatórugók, sajátos magatartás-minták, melyek mégiscsak a status quo meghaladásának irányába mutatnak. Különböző erősséggel, de elsősorban az e kölcsönhatás iránti kíváncsiság köti össze a jelen kötetben szereplő írásokat.

És még valami: talán minden téma szerepel benne, ami ma-napság egy magamfajta értelmiségit foglalkoztathat – vagyis az a törekvés, hogy a legégetőbb társadalmi kérdésekre reflektáljak, és azokra próbáljak választ keresni. Így szó lesz a kötetben a mai magyar állapotokról, a globális koronaválságról, a szo-

cializmusról, a kapitalizmusról és az értelmiség, valamint a tágabban értelmezett baloldal lehetőségeiről, feladatairól. És arról, hogy minden tekintetben és minden szinten válaszúthoz érkeztünk.

Ennek megfelelően a kötet négy tematikus blokkra tagolódik (tehát az írások nem időrendi sorrendben követik egymást). Az elsőben azt nézem, hogy a rendszerváltástól kezdődően egészen máig melyek a magyar társadalom politikai, gazdasági és társadalom-lélektani alapzatai. Hol siklott ki a rendszerváltás, és ennek milyen máig ható következményei vannak? A második részben arra próbálok választ keresni, hogy milyen folyamatok kifejeződése is a koronaválság, abban hogyan tükröződnek már meglévő feszültségeink, és melyek azok az új társadalmi problémák, amelyeket indukál. A harmadik blokk a létezett és eljövendő(?) szocializmus, valamint a mai globális kapitalizmus „nagy” kérdéseit taglalja: zsákutca volt-e a létezett szocializmus, vagy mégiscsak van pozitív öröksége is. Melyek ezek, és miért? Melyek azok a strukturális és társadalom-lélektani folyamatok, melyek fenntartják a mai globális kapitalizmus rendszerét, és ezek milyen kölcsönhatásban állnak egymással? Hogyan hatja át személyiségeink mélyrétegeinek egész szerkezetét ez a rendszer? Milyen kihívást jelentenek mindenek a baloldal, elsősorban a baloldali értelmiség számára? Vajon, mint elődei tettek, a hatalom csúcsát kell-e megcéloznia, vagy ellenkezőleg, energiáit a társadalmi ellenállás megszerveződésének katalizálására kell koncentrálnia? A negyedik rész olyan recenziókat tartalmaz, melyek négy nagyszerű szociológus-politológus – Éber Márk Áron, Fáber Ágoston, Scheiring Gábor és Sebők Miklós – nemrég megjelent könyveinek bemutatásával és kritikájával reflektál a fenti kérdésekre.

Írásaim végén rendszerint igyekszem prognózisokat adni, alternatívákat megfogalmazni: pozitívokat és negatívakat egy-

ránt. Ma úgy látom, hogy a különböző szintű folyamatok inkább a negatív előrejelzéseimet támasztják alá, optimista alternatíváim tehát sok tekintetben illúzióknak bizonyultak, vagy fognak bizonyulni. De a rendszerek teljes zártsgáról még most sem beszélhetünk. Minderre az írásokat lezáró Epilógiusban fogok reflektálni, ahol egyben összefoglalását adom az írások lezárást követő fő folyamatoknak, illetve az azokban rejlő legfontosabb tendenciáknak.

Írásaim első változatának nagy része a Mércén jelent meg, többször ezen fórum szerkesztőinek inspirációjára. Köszönet érte! Két tanulmányom – az *Eltorzult magyar alkot, zsákutcás magyar rendszerváltás* című Bibó-parafrazis, és a *Szenvedélyek, identitások – és struktúrák* című írás – azonban itt lát először napvilágot. A többi írason csak technikai változtatásokat hajtottam végre, igyekezvén kiiktatni az ismétléseket – bár utóbbit szándékomat nem tudtam minden megvalósítani.

Az írások elkészítésének, kidolgozásának idején számos összetöltő, úgy megerősítő, mint kritikai javaslatot kaptam Bánki Györgytől, Éber Márk Árontól, Farkas Attila Mártonról, Fáber Ágosttól, Csanádi Mária-tól, Gregor Anikótól, Havas Ádámtól, Huszár Ákostól, Koltai Mihálytól, Melegi Attilától, Papp Ábristól, Sebők Miklóstól, Szelényi Ivántól és Utasi Ágnestől. És úgyszintén a Barát utcai szalon többi résztvevőjétől. Nagyon köszönöm a segítségüket!

Végül, de nem utolsósorban hálás vagyok a Napvilág Kiadónak könyvem gondozásáért és megjelentetéséért – különösen Németh Zsófiának tartozom köszönettel az értő szerkesztésért!

Budapest, 2022. február

MAGYAR MÚLT, JELEN
ÉS JÖVŐ

Eltorzult magyar alkot, zsákutcás magyar rendszerváltás

Az 1988–1989-es rendszerváltás sem nemzeti szuverenitást, sem demokráciát, sem szociális piacgazdaságot nem hozott a magyar nép számára. Ennek okai alapvetően strukturálisak, de ezekről már többször szót ejtettem. Ebben az írásban döntően a főszereplők motivációiról, cselekedeteiről és mindenek társadalmi, elsősorban társadalomlélektani következményeiről lesz szó. Spiró György (2021) helyesen szögezte le nemrég: a körülmények, a strukturális szorítás soha sem lehet annyira erős, hogy tökéletesen determinálni tudná a társadalmi szereplők, Bourdieu kifejezésével, az ágensek indítékait és cselekedeteit, a felelősség kérdése tehát mindig felvethető.

Természetesen Bibó Istvánt kell e kérdéskör kibontásához segítségül hívnunk.

Bibó 1948-ban született nagyszabású esszéjében a következőképpen írt az azt megelőző évszázad magyarországi történetéről: „A politikai és társadalmi zsákutcáknak [...] a sorozatán bukdácsolt végig a magyar nemzet attól a pillanattól kezdve, hogy forradalmi szabadságharca elbukott, egészen odáig, amikor a második világháború végén a maga fikciókból, feltevésekiből, követelésekiből és vágyképekből épült államépítményének a romjai között újból szembekerült a valósággal. Ezalatt a csaknem száz esztendő alatt a magyar nemzet olyan politi-

kai és társadalmi konstrukciókban élt, amelyekben a dolgokat a maguk nevén nevezni nemcsak hogy nem lehetett, hanem nem is volt szabad, ahol a tényeket nem az okok és okozatok egyszerű láncolatában, hanem azon kívül álló feltevések és váratkozások jegyében kellett értelmezni és magyarázni, ahol álbajokra kellett pazarolni jó erőket, s ráolvasással gyógyítani valóságos bajokat, ahol a valóságos tennivalók körén kívül, s azokra való tekintet nélkül lehetett és kellett cselekedni, s ahol hiányzott a cselekedetek helyességének az objektív mértéke, és helyette a félelmek és sérelmek egy bizonyos rendszere szerepelt erkölcsi értékmérőként. minden eltorzulás, ami ezalatt az időszak alatt a magyar közösségi élet különöző területein megmutatkozott, valamilyen módon visszavezethető az alapvető politikai és társadalmi konstrukció hamiságára” (i. m. 603).

Nos, melyek voltak az álbajok, melyeket a rendszerváltó elit (az elit fogalmát itt nem normatív, tehát a kiválóságot, kiválasztottságot jelző, hanem millsi értelemben használom, vagyis a hatalmon lévő, a társadalmi folyamatokat irányító csoportokat értem alatta) tévesen látni vélt, és melyek azok a valóságos bajok, amelyeket ráolvasással akart gyógyítani?

A legfontosabb álbaj, melyet a rendszerváltó elit orvosolni akart, azon a nézeten, pontosabban érdekérvényesítő ideológián alapult, hogy a magyar gazdaság legnagyobb problémája, eladósodásának legfontosabb forrása az, hogy az emberek túl sokat fogyasztanak. Kornai János (1992) korabeli terminológiája szerint a szisztema legfontosabb rákfenéje a koraszüllött jóléti állam. A gazdaság fejlettségéhez képest a lakossági fogyasztás, ezen belül a jóléti újraelosztás valóban magas volt, ez azonban inkább a rendszer erényeit mutatta, és nem ez volt az eladósodás forrása. Amikor a rendszerváltás után a hatalomra került új elit ezt az álbajt a maga megszorító politikájával úgymond orvosolni akarta, akkor ennek következménye

a munkásság jelentős részének elszegényedése, ezen belül más-fél millió munkahely megszűnése és munkások tömeges korai halála – ezen keresztül pedig a humán erőforrások nagymértékű, a növekedést is veszélyeztető leértékelődése lett. Nem beszélve mindennek a többek között Scheiring Gábor (2019) által feltárt politikai következményeiről: a „munkásosztály” a kétezres évek második felétől fellázadt az akkor uralkodó bal-liberális elíttel szemben, és ennek 2010-ben fülkeforradalom formájában adott kifejezési formát – a nemzeti burzsoáziával karoltve megalapozva ezzel a politikai mező hatalomra került jobboldali eliteinek nem sokkal később bekövetkező szélső-jobboldali fordulatát is.

A valóságos bajt, mely az ország eladósodásához, ezen keresztül gazdasági és társadalmi válsághoz, így országunk növekvő külső kitettségéhez vezetett, a gazdaság Jánossy Ferenc (1969) által feltárt kvázi autark szerkezete és az ehhez kapcsolódó esztelen nagyberuházások jelentették. A kvázi autark szerkezet lényege: a Nyugattal való fegyverkezési verseny jegyében és közvetlenül a szovjet vezetés nyomására adottságait tekintve kis, nyitott gazdaságunkban az 50-es évek elejétől olyan makroszerkezet épült ki, mintha az egy nyersanyagokban gazdag, önellátásra képes, zárt gazdaság lenne – nehézipar őrült fejlesztése, mezőgazdaság elhanyagolása, sőt megcsapolása stb. A szerkezeti vázát tekintve autark struktúra azonban nem oldotta fel, sőt növelte a gazdaság mint egész nyitottságát, sőt a nyitottság függőséjként jelent meg, mivel anélkül növekedtek a gazdaság importigényei, hogy a gazdaságos exportképesség feltételei létrejöhettek volna. Ezt az egészségtelen struktúrát pedig a vele párhuzamosan kiépülő túlcentralizált nagyvállalati hatalmi szerkezet folyamatosan stabilizálta. És ez, nem pedig a lakosság „túlfogyasztása” vezetett növekvő külső eladósodáshoz (Szalai 1989).

A későbbi rendszerváltó elit domináns csoportjai, a 80-as évekre egyre inkább a hatalom felső rétegeibe kerülő késő-kádári technokraták és reformközgazdászok tudtak a kvázi autarkia és a nagyvállalati túlhatalom problémáiról, de megmaradtak a kuruzslásnál: időnként halvány decentralizációs kampányokat indítottak, melyek a szándék erőtlensége miatt nem lehettek átütők, a struktúra lényegi vonásain nem változtattak. Más megközelítésben: a monopóriumoktól mentes szabadpiac őszinte, sőt elszánt hívei voltak, de az ennek előfeltételét jelentő intézményi-szervezeti alapviszonyok megteremtéséhez sem ambíciójuk, sem erejük nem volt.

Utóbbihoz arra lett volna szükség – mint azt akkoriban baloldali reformközgazdászként magam javasoltam –, hogy a túl-centralizált és monopolizált nagyvállalati szerkezetet *belülről* feszítő erőket legalábbis hagyni kellett volna érvényesülni. Magyarán: a nagyvállalatok gyáregységi dolgozóinak néhol önjigazgatói törekvésekkel ötvözött leszakadási törekvéseit legalábbis nem szabadott volna gátolni. A meglehetősen elitista késő-kádári technokráciától és reformközgazdászoktól azonban az ilyen spontán, demokratikus mozgások, netán mozgalmak igenlése tökéletesen idegen volt. Nem utolsósorban ez az elit féltette is magát: attól tarthatott, hogy ezen alulról szerveződő, feltételezett mozgalom őt is elsodorhatja, kibillentheti a hatalomból. A rendszerváltás kezdetétől hasonló motivációk vezették a rendszerváltó elitek másik nagy csoportját, a demokratikus ellenzéket is: ők is félték a néptől, és csak annyira és annyiban álltak az élre, ameddig és amennyiben mozgásait kontrolljuk alatt tudták tartani.

És már itt is vagyunk a rendszerváltásnál, melynek nyomán az 1990-es évek második harmadára a „létezettből” örökölt nagyvállalatok az ebek harmincadjára jutottak – értékes, megmentendő és megmenthető részegységeikkel együtt. Egy

részüket élelmes nagyvállalati vezetők kimazsolázták és spontán privatizálták, más részüket külföldi befektetőknek juttatták, akik sokszor valójában csak a vállalat piacait vásárolták meg, magát a céget felszámolták, végül – ezekkel átfedésben – tetemes részük mára tökéletesen megsemmisült (Tóth 2019). Vagyis a fürdővízzel együtt a gyereket is kiontották...

A reformközgazdászok magyarázata erre mind a mai napig: gyorsan kellett privatizálni, mert a hatalmasra duzzadt álamadósságot törleszteni kellett – és mi más fedezet adódott erre, mint a privatizációs bevételek. Ezzel azonban a jövőket herdáltuk el, egy olyan forrást, amire építve egy új, az ország adottságainak jobban megfelelő gazdasági struktúrát építhetünk volna ki. Szemben például a lengyel rendszerváltó elettel, mely sikerrel járt közbe adósságainak átüzemeléséért, melynek eredményeként ott a 2000-es évekre egy ütésállóbb gazdasági szerkezetet lehetett kiépíteni.

A magyar rendszerváltó elit azonban nem volt képes másra, mint tűzoltásra, és ezzel teljes örökségét elherdálta. Azokról pedig, akik mindezek ellen szót emeltek, igyekezett nem tudomást venni. A folyamat kritikusait elhallgatták, sőt marginalizálták is.

És milyen új struktúra épült ki az összeomlott után? Nos, míg az előző rendszer szerkezete kvázi autark volt, erre a mostanira azt mondhatjuk, hogy kvázi globalizált: a külföldi befektetők akadálytalan, kontrollálatlan, vagyis minden koncepciót, víziót nélkülöző beengedésével, egy német piacnak erősen kitett, vagyis annak hullámzásaitól függő, enklávészerű nagyvállalatok uralta, egyoldalú gazdaságszerkezet formálódott ki, melynek részei szinte hermetikusan elzártak egymástól – a magyar nemzetgazdaság gyakorlatilag megszűnt létezni. Ami annak helyén van, az, miközben ezer szállal kötődik a világ-gazdasághoz, egyetlen olyan termékcsoportot, egyetlen olyan

innovációt nem tudott és tud kitermelni magából, mely biztosítékul szolgálhatna országunk gazdaságának globális nélkülvilágban történő helyezetlenségére. A gazdaság felülnézetből globalizáltnak néz ki, valójában azonban – a kvázi autarkhoz hasonlóan, pusztán más előjellel – csupán erősen kiszolgáltatott (Szalai 2014).

A valóságos baj ráolvasással való gyógyítása így nemhogy nem szüntette meg azt, de egy vele ellentétes formában újra is termelte. Az így kialakult kettős gazdasági szerkezet a társadalomban is kettős szerkezetet alakított ki – mely nagyban hasonlít arra a modellre, melyet Erdei Ferenc (1976) a két világháború társadalmi viszonyainak leírására kidolgozott. Egyik oldalon a multinacionális vállalatok világa, nyugati exportképességgel és nyugati termelésszervezési modellel, és az átlagot jóval meghaladó bérrel – és főként a nyugati életstílust imitáló és sugárzó imázsával. A másik oldalon a hazai tulajdonú, kínálatával csak a hazai piacot elérő, félfeudális gazdasági szféra, félfeudális termelési, termelésszervezési és érdekérþényesítési modellel. Mely modell a hozzá tartozó társadalmi réteg tagjainak motivációs struktúrájában a félfeudális attitűdöket erősíti (Szalai 2001).

Mindennek eredményeként egy szegregált, dezintegrálódó társadalom képe bontakozik ki (a külföldi tulajdonosok összeviessa történő beáramlása következtében a multinacionális szektor belülről már önmagában is szegregált). Ugyanakkor ez a szétesést mutató társadalmi szerkezet a neoliberális globalizáció individualizáló hatásával összefonódva nemcsak hogy újratermeli a kettős gazdasági szerkezetet, hanem annak is alapjává lesz, hogy a munkásság képtelen felismerni közös érdekeit – ilyen például a szabad szervezkedés joga és lehetősége –, és összefogva képviselni azt. Vagyis minden a társadalom politikai apátiájának egyik döntő okává válik. Mindazonáltal a hazai szférához tartozó emberek a tömegmédia közvetíté-

sével nap mint nap egyenes adásban értesülhetnek a nyugat-szektőrhez tartozók életnívójáról, életstílusáról, fogyasztói szokásairól és értékeiről. Ez pedig folyamatos frusztráció és az annak talaján sokszor kialakuló depresszió, ezen keresztül pedig a rejtett vagy ma már egyre inkább nyílt ellenségeskedés forrázává lesz. Magyarázata egyben a hazai szélsőjobb sikereinek is.

*

Bibó István citált tanulmányában hosszasan boncolgatja azt, hogy az 1867-es kiegyezést levezénylő eliteknek melyek voltak azok a feloldhatatlanul ellentmondásos aspiráció, vágyai, melyek hosszú évtizedekre hamis, hazug társadalmi konstrukció létrejöttéhez és stabilizálódásához vezettek. Eme elitek független, alkotmányos, szabadon kormányzott Magyarországot akartak, de ugyanakkor egyfelől ragaszkodtak az alkotmányos monarchiához, élén a Habsburgokkal, másfelől minden szempontot megelőzően ragaszkodtak a történelmi Magyarország területi épsegéhez, ezért a területén élő nemzetiségeknek semmi olyan jogot nem kívántak megadni, mely határainak stabilitását akár a legkisebb mértékben is veszélyeztette volna. Ebből a konstrukcióból következett a félelem egyrészt a Habsburgoktól, másfelől a területén élő nemzeti kisebbségektől. „Aki pedig e félelmeket elfogadta kiindulási alapnak, annak a számára hibátlan logikával vezetetődött az, hogy ismerje el a kiegyezésben megvalósult szerkezetet alkotmányosságnak, holott nem volt az, függetlenségnek, holott nem volt az, és a történelmi Magyarország biztonságos meglétének, holott nem volt az. Klasszikus példája ez annak, hogyan nyúgözi le a politikában a félelem mechanizmusa az értelelem mechanizmusát” (i. m. 589).

És mindezkről az ellentmondásokról beszálni nem lehetett, és aki mégis megtette, azt kiközösítették.

Mint ahogyan az 1989-es rendszerváltáskor és azt követően is kiközösítették mindeneket, akik kétségebe merték vonni azt a – Bibó szavaival – hamisságot, hogy a rendszerváltást belső társadalmi erők vívták ki, melyek egyértelmű, minden kétséget kizáró célja a nemzeti szuverenitás, a demokrácia és a szociális piacgazdaság létrehozása volt.

Már utaltam rá, és több korábbi írásomban is bizonyítottam, hogy ez nem így volt. Mindazonáltal nem mondhatjuk azt, hogy a fenti célok megfogalmazása a rendszerváltó elitek részéről pusztta hazugság volt. Közelebb áll az igazsághoz, ha úgy fogalmazunk, hogy a kiegyezéskor eliekhez hasonlóan a 89-es rendszerváltó elit motivációi, vágyai is ellentmondásosak voltak.

Első téTEL: ez az elit őszintén akarta a nemzeti szuverenitást, de a Nyugathoz való felzárkózás és integrálódás igényének, paradigmájának jegyében nemcsak hogy nem hozta létre ennek gazdasági és politikai alapjait, de konkrét cselekedeteivel olyan irányba hatottak, hogy ezek ne is jöhessenek létre. Majd az Orbánék által végrehajtott „második rendszerváltás” nyomán kialakuló gazdasági hatalmi szerkezet sem rendelkezett és rendelkezik azokkal a tulajdonsgókkal, melyek a szuverenitás alapjai lehetnének: a multinacionális szféra meghatározó súlya csak erősödött, összefüggésben azzal is, hogy a politikai kinevezés útján létrejövő hazai nagyburzsoázia főként csak fogyasztja, és nem gyarapítja az ország rendelkezésére álló forrásokat.

Második téTEL: a rendszerváltó elit akarta a demokráciát, de azzal, hogy azt csak a politikai váltógazdaság céljává redukálta, a valódi demokrácia gazdasági feltételei nem tudtak létrejönni. Ez többek között a gazdaság demokratizálását, a gazdasági döntéseknek a társadalom legmélyebb rétegeit is érintő decentralizálását jelentette volna. A kezdetekkor önigazgatást,

majd legalábbis részleges dolgozói tulajdont követelő mun-kástanács-mozgalom képében születtek is erre irányuló, alul-ról induló kezdeményezések, ezeket azonban a rendszerváltó elit kíméletlenül letörte. A teljes privatizáláンド vagyont ma-gának, pontosabban klienseinek akarta, azzal a jelszóval, hogy az úgysem ér semmit. Másrészt a munkásság kizárássával, a ma-gántulajdonnak a régióban páratlan gyorsasággal végrehajtott kizárolagossá tételevel egy olyan célja is volt, hogy az ország kapitalizálódásának folyamata teljességgel visszafordíthatat-lanná válhasson.

Harmadik téTEL: a rendszerváltó elit korábban mély szociá-lis érzékenységet mutató frakciója, a demokratikus ellenzék őszintén akarta a megszelídített, szociális piacgazdaságot, kép-telen volt azonban ellenállni az ót domináló késő-kádári technokrácia szinte állandó nyomásként ránehezedő életszínvonal-megszorító törekvéseinek. A nemzetközi pénzvilágba mélyen beágyazódott, annak instrukciót követő késő-kádári technokráciát így döntő felelősség terheli a társadalmi egyenlőtlensé-gek soha nem látott növekedéséért és a munkásság, sőt társa-dalom jelentős részének elszegényedéséért. És ezen keresztül a 2010-es szélsőjobboldali politikai fordulatért, melynek nyomán egy olyan új politikai, gazdasági és kulturális elit kezébe került a hatalom, mely egykulcsos adórendszerével és egyéb intézkedéseivel immár nyíltan vállaltan antiszociális. Anélkül azonban, hogy önjáró, „tiszta” piaci viszonyoknak ágyazott volna meg: a gazdaságot át- meg átszövő, sok esetben politikai-lag kreált monopóliumok, oligopóliumok elsősorban a piaci versenyt korlátozzák.

A rendszerváltó elitek hamissága és ennek okaként Bibó nyomán „ép reagálóképességük” hiánya a saját felelősségük is. Továbbgondolva és részben vitatva azonban mesterünk szava-it, azt is látnunk kell, hogy a hamissághoz vezető hamis, ha-

zug konstrukciónak alapvetően strukturális okai voltak és vannak. Magyarországnak az aktuális geopolitikai helyzet által is felnagyított geopolitikai sajátosságai miatt 1989-re a Kádár-korszakban megindult felemás polgárosodás, a sajátos magyar harmadik út folytatására, kiteljesedésére már nem volt módja. A létezett szocializmus kísérlet volt az ország örökölt félperifériás pozíciójának megváltoztatására, e folyamat végigvitele azonban ütközött a nemzetközi gazdasági és pénzügyi szuperstruktúra (a világ globális hatalmi központjainak hállózata) érdekeivel és ágenseinek tudatos vagy tudattalan akaratával – a rendszerváltás nyomán a hőn áhitott felzárkózás helyett Magyarország visszazökkent korábbi félperifériás állapotába. A sors iróniája, hogy ennek legvalószínűbb alternatívája a globális politikai és gazdasági rendszerből való *teljes* kiesés lett volna.

Ez a helyzet Michael Hindley (2002) metaforáját juttatja eszembe: „Történetünk az egyszeri szerencsejátékosé, aki mindenkor ugyanazt a kártyajátékot játszotta, és mindenkor vesztett, azonban sose panaszkodott. Még akkor sem, amikor barátai figyelmeztették: a játék hamis, azt csalók irányítják abból a célból, hogy megfosszák őt pénzétől. Csak annyit mondott gyászosan: »Tudom, hogy hamiskártyások, de ez az egyetlen játéklehetőség a városban«” (i. m. 203).

Mindazonáltal, a vázolt beszorított helyzetben is rejtett valamennyi mozgástér. Egyrészt a rendszerváltó eliteknek a többi rendszerváltó kelet-európai ország vezető elitjeivel együttműködve arra kellett volna törekednie, hogy térségünk globális jelentőségű, belsőleg koordinált érdekcentrummá szerveződjön, így elkerülve azt, hogy a „szuperstruktúra” versenyezzen, kijátszhasson bennünket egymás ellen. Másrészről ennek bázisán a nemzetközi hitelek átüzemezéséért kellett volna folyamodnia. Harmadrészt, nem lett volna szabad radikális lépé-

sekkel kivonultatnia gazdaságunkat a szovjet piacról. Negyedrésztt, a privatizáció során a munkásságot legalábbis részlegesen tulajdonhoz kellett volna juttatnia. Ötödrészt, nem kellett volna több menetben gyakorlatilag felszámolnia, vagyis az alkotmányból kiiktatnia a szociális jogokat. Végül, de nem utolsó sorban mindezek feltételeként a demokratikus ellenzéknek ragaszkodni kellett volna korábbi szocialista, szociáldemokrata értékeihez és elveihez, nem pedig feladnia azokat.

Mindez nem így történt – a külső és belső strukturális feltételekhez való feltétlen alkalmazkodás vágya erősebbnek bizonyult.

*

Mindenek az lett a következménye, hogy újult erővel termelődött újra az ország vezetésére hivatott emberek Bibó által ábrázolt dichotómiaja: a hamis realisták és a túlfeszült lényeglátók elkülönülése és szembenállása. Sőt a vázolt tulajdonságok új kombinációi jöttek létre. Így lett Gyurcsány Ferencből túlfeszült realista, aki örömet, sőt szenvédélyét leli a mindenkorai körülményekhez való mindenkorai, feltétel nélküli alkalmazkodásban. Orbán Viktorból pedig hamis lényeglátó, aki ragyogó érzékkel ismeri fel országunk erős és gyenge pontjait, folyamatosan érzékeli a „néplélek” rezdüléseit, hullámzásait, és ezek alapján képes egy alapjaiban ugyan hamis, de mégiscsak a működőképesség jegyeit mutató víziót felvázolni országunk mozgásteréről, jövőjéről – de mindenek képességeit saját személyes hatalma bebetonozására, kiterjesztésére, ellenfeleinek kíméletlen eltaposására használva fel.

A hamis realisták és túlfeszült lényeglátók mesterünk által leírt kettőse leginkább a klasszikus értelmiségi szerepek elkülönülése mentén tárul fel. Így hazánk két legjelentősebb filozófu-

sának egyike, Kis János, a rendszerváltás előtti látnoki szerepével szemben ma már karakterisztikus hamis realista: legutóbbi, önéletrajzi kötetében többek között arról beszél, hogy ha nem is látjuk a jövőt, gondolkodásunkból így hiányzik a vízió, akkor is, még minden törökdedhetünk arra, hogy az adott helyzetekből a legjobbakat hozzuk ki. Nem más ez, mint amit Bibó a hamis realistákról ír: ennek a karakternek rövid távon taktikailag minden lépése igazolható, csak éppen lépéseinek sorozata visz csődbe. Vele szemben a másik nagy jelentőségű bölcselő, Tamás Gáspár Miklós jellegzetes túlfeszült lényeglátó: ő egyike azon keveseknek, akik vízióik tükrében felismerik az adott társadalmi konstrukció hamisságát, az abból való kilepésre és vágyott pozitív jövő elérésére azonban semmiféle konkrét javaslatot nem tudnak megfogalmazni. Ezért óhatatlanul duzzogásba, mély pesszimizmusba süllyednek. Míg tehát az első karakter tevékenysége kimerül a hamis konstrukció ide-oda tologatásában, addig a második valójában foglya eme hamis konstrukciónak.

Azt látjuk tehát, hogy a társadalom vezetőinek szerepei sajátos kettősséget mutatnak – és ez a kettősség lecsorog a társadalom alsóbb rétegeinek szintjére is, erősítve az oda tartozó emberek szerepeinek történelmileg örökolt, tehát már eleve meglévő belső konfliktusait.

A társadalom egyik rétegét a hamis realisták alkotják, akik perspektívákat nem látnak maguk előtt, így tevékenységük kimerül minden nap minden nap életük toldozgatásában-foldozgatásában, a valódi megoldás teljes reménye nélkül. A második réteg a túlfeszült lényeglátóké – akik gondjaikat már rövid távon is képtelenek lévén kezelni, viharos gyorsasággal deviánssá válnak, és a társadalom peremére szorulnak. Végül a domináns rétegre a kétfajta szerep szervetlen egymásmellettisége jellemző: egyrészt az ide tartozó emberek minden nap feladataik ide-

oda tologatásában jórészt követik a hatalmon lévőktől is láttott érdekérvényesítést, vagyis közvetlen és távolabbi főnökeik és egymás kijátszását, a kíméletlen taposást. Másrészt azonban – miként azt minden erre vonatkozó kutatás bizonyítja – lelkük másik felével ennek az életnek pont a szöges ellentétre vágynak: harmonikus társadalmi viszonyokra, a szegénység és az egyenlőtlenségek csökkentésére, konkrétabban pedig erős, gondoskodó államra.

A szerepeknek ez a megzavarodottsága – a mintakövetés mellett – azzal az identitásvállalattal is összefügg, melynek eredete a rendszerváltásig nyúlik vissza.

A gazdasági rendszerváltás hatalmas társadalmi átalakulást indított el, sokan váltak földönfutóvá, a régi szerepek felbomlottak, új szerepek pedig nem, vagy csak igen lassan tűntek fel a láthatáron. A társadalom jelentős része elvesztette önazonosságát. Ezt erősítette az új rendszer uralkodó ideológiája is: „a rendszerváltással eljött a szabadság birodalma, ezért mindenki csak magára vethet, ha nem boldogul. mindenkinél kötelessége önmagáról gondoskodni, és aki erre képtelen, az nem csodálkozhat azon, ha társadalmi személyként leírják.” Végül, de nem utolsósorban, különösen a rendszerváltás első szakasza nem az építésről, hanem az örökölt szerkezetek lerombolásáról szólt – ez a folyamat pedig jelentős hatást gyakorolt minden társadalmi szereplő beállítottságára, motivációira. Ebben a hangulatban ugyanis az emberek *lebontó* kreativitása erősödött fel, mely kiterjedt régi énük, identitásuk lebontására is – a már említett strukturális okok miatt annak lehetősége nélkül, hogy új szerepeket, identitásokat tudtak volna megformálni.

Az emberek tehát másra vágytak és vágynak, mint ami körülveszi őket, és önazonosság nélkül elveszettnek érzik magukat. Ez pedig türelmetlenség és agresszió forrása, melyet az egészen 2010-ig domináns pozíciójában lévő rendszerváltó elit

ellen fordítottak – és az, hogy Orbán Viktor és köre nemcsak az egzisztenciális biztonság megteremtését, de nacionalista retorikájával egy új identitást és ezzel a valahova tartozás érzést is ígéri és adja az embereknek, csak erősíti ezt a folyamatot. Mely a „fülkeforradalom” révén a rendszerváltó elitek bukásához és Orbán vezetésével nem sokkal később szélsőjobboldali fordulathoz vezetett.

Mindazonáltal az előzőeket pontosítani szükséges: a vágyott és követett értékek feszültsége és az identitás hiánya vagy gyengesége kiváltotta agressziónak csak egy része irányult a rendszerváltó elitek ellen. Ezen agresszió igen nagy részét az emberek önmaguk és sorstársaik ellen fordították és fordítják. Az elfojtott, önmagunkat mardosó és a közvetlen környezetünk felé irányuló agresszió pedig egyrészt súlyos depresszióhoz vezet, melyben a világelsők között vagyunk. Másrészt önmagunk elszigetelődéséhez, ahhoz, hogy képtelenné válunk a társainkkal való sorsközösség felismerésére, így arra is, hogy velük közösen lázadjunk a felettünk hatalmat gyakorlókkal szemben.

Így alakul ki az a képlet, hogy a társadalom mániás depreszziós lesz. Egyrészt a rendszerváltó, majd őket követő elitek úgy próbálnak szabadulni az őket fojtogató hamis, hazug konstrukció nyomásától, hogy állandó felhangolt, mániás állapotban tartják magukat. Ez az állapot nem azonos a jókedvvel: a jókedvű ember kiegyensúlyozott és boldog lehet, a felhangolt, a mániás ezzel szemben feszült, nyugtalan, mert attól kell félnie, hogy a magasból, ahol tartózkodik, bármikor a mélybe zuhanhat. (Ezt az állapotot mutatja, hogy az ilyen emberekkel való beszélgetés tapasztalataim szerint abból áll, hogy hangjuk leeresztése nélkül óráig kinyilatkoztatnak – mint-

ha félnének kérdezni, félnének megtudni bármit a való világról.) A depressziós többség pedig hajlamos önmagát hibáztatni rossz életéért, és gyakran érzi úgy, hogy csak terhére van szeretőinek – és az egész társadalomnak.

Továbbban: mind a felhangolt, mind a depressziós emberek hajlamosak az önsorsrontó magatartásra, mivel az a lelkiallapot, amelyben leledzenek, alkalmatlanná teszi őket helyzetük és az előttük álló alternatívák felismerésére.

Utasi Ágnes (2006) kutatásaiból tudjuk, hogy globális összehasonlításban a térségünkben élők mentális állapota kiríván rossz – és Magyarország ebből a sorból is kiemelkedik. Ez kölcsönkapcsolatban van azzal, hogy egy nemzetközi kutatás szerint az Európai Unión belül a magyar emberek érzékelik a legtöbb társadalmi feszültséget hazájukban (eurofound.link/0030, 2018). Ez pedig kihat az általános egészségi állapotukra is – vagyis a humán erőforrások minősége igen gyenge, és folyamatosan romlik.

*

A fent vázolt tendencia a legdöntőbb oka annak, hogy térségünk szintjén gazdasági téren (is) éltanulóból mára majd-hogynem sereghajtók lettünk. Ennek másik oka közvetlenül visszavezethető a rendszerváltó elitek keletkezéstörténetére és belső szerkezetére. Mivel már a Kádár-korszakban kialakult és abban magas pozíciókat betöltő neoliberális technokrácia országunkban volt a legerősebb – olyannyira, hogy (mint már szóltam róla) hatalmi súlyát tekintve a domináns rendszerváltó elitcsoport volt –, a térségben hozzá hasonló technokráciák közül ő volt az a hatalmi ágens, amelynek a gazdaság és társadalom szövetét romboló neoliberális gazdaságpolitikája a legmélyebb nyomot hagyta hazájában. Mert szemben a töb-

bi rendszerváltó országgal, ezen technokrácia csúcspozíciója következtében nálunk hosszú ideig nem születhettek meg azok a rivális elitcsoportok, melyek a neoliberális gazdaságpolitika korrekciójára kényszeríthették volna az ország gazdasági és politikai vezetőit. Az ezen gazdaságpolitikát támadó nemzeti-konzervatív technokrácia (élén a szocializációját tekintve a késő-kádári technokráciából érkező Matolcsy Györggyel) pedig 2010-ben hatalomra kerülvén, számos vonatkozásban folytatja, sőt kiteljesíti elődje gazdaságpolitikáját – csak leóni nemzeti mázzal.

A Kádár-korban a legvidámabb barakk voltunk, akkor előnyeink azonban fokozatosan hátrányainkká váltak, melyek mára már kirívóak. Kimondhatjuk: a rendszerváltó elitek, élükön a késő-kádári technokráciával és annak utódaival, történelmileg is öröklődő zsákutcába vezették a magyar társadalmat. A konstrukció hamissága, melyek keretei között ezek az elitek manővereznek, mára már szabad szemmel is érzékelhető. Ez onnan is látható, hogy az orbáni elit szabadságharca csak még nagyobb függésbe taszította az országot.

Az Orbán-kurzus mai politikai ellenzéke parlamenti győzelme esetére második rendszerváltást ígér – ez azonban nem lehetséges. Egy valódi rendszerváltás a kapitalizmus meghaladását jelentené, ez azonban – mint a történelmi példák bizonyítják – egy országban nem valósítható meg. Ráadásul mi egy kis nyitott félfelvonás vagyunk, ezért teljességgel képtelenek lennénk magunkat elszigetelni a világkapitalizmus tengerétől, mely bár hatalmas hullámokat ver, itt-ott már nagyon sekély, de a belátható időben még nem látszik visszavonulni. Sőt, már egy mérsékelt szociáldemokrata program megvalósítása is komoly akadályokba ütközhet. Egyrészt, mint az előválasztások eredményei láttatják, erre *politikai* értelemben nincs valós társadalmi igény. Másrészt, egy ilyen program megvalósításához

meg kellene tudnunk haladni a gazdaság és társadalom kettős szerkezetét, hogy ennek nyomán a társadalom középső része tartósan megerősödhesse. Ez azonban rövid távon gazdasági visszaeséshez vezethet, mivel a gazdaságot ma húzó külföldi, elsősorban német tőke visszaszorulásával járna, melyet a hazai szektor teljesítménye, elsősorban exportjának volumene még jó ideig nem tudna ellensúlyozni. Ez pedig komoly társadalmi feszültségek forrásává válhat. Végül, de nem utolsósorban a mai ellenzék annyira sokszínű, olyan sokféle politikai irányzatot próbál integrálni, hogy közös programja nemigen lehet koherens, ezért végigvitelének lehetősége is igen korlátozott.

Mindazonáltal az ellenzék győzelme erősen kétséges. De ha nyer is, csak halványan remélni lehet, hogy a belőle rekrutálódó új elit elődeihez hasonlóan nem kerül majd egy régi-új hamis, hazug konstrukció csapdájába – vagyis a hamis realisták és túlfeszült lényeglátók dichotomiája meghaladható. A társadalom mélyrétegeiben is.

Széttartó emlékezet – számvetés a rendszerváltással

Az *azonnali.hu* internetes portál a rendszerváltás 30. évfordulója alkalmából körkérdést intézett neves értelmiségiekhez (többek között hozzáim is). Techet Péter felkérő levelében a következő kérdések megválaszolására hívta fel a megkeresetteket: A rendszerváltáskor, majd az azt követő harminc évben mit rontott el az ország? Mit lehetett volna másként csinálni? Mennyiben haladtuk meg az 1989 előtti rendszert? És jó-e, hogy meghaladtuk? Egyáltalán tényleg elrontottunk bármit is, nem inkább sikertörténetként kéne-e tekinteni 1989/1990-re?

A felkért értelmiségek közös jegye, hogy valamilyen szinten aktívan részt vettek a rendszerváltás folyamatában, majd különböző időpontokban elhagyták az intézményes politikai teret. Másrészt az általuk reprezentált eszmei-ideológiai áramlatoknak karakterisztikus, paradigmatiskus képviselői. A megszólalók markánsságából adódóan a három fő eszmeáramlat döntően „szélsőségeiben” képviseltette magát a szövegfolyamban: tehát a liberálisoknak főként a neoliberálisai, a baloldaliaknak főként a radikális baloldalijai, a konzervatívoknak a radikális jobboldalijai. Végül, de nem utolsósorban a 13 hozzászóló kettő kivételével 1945 és 1952 között született, tehát a „nagy” generáció tagja – vagyis mai gúnynevén boomer.

Írásomban az ennek nyomán született szövegeket fogom elemezni, döntően az azokban feltáruló emlékképek és ideológiák szempontjából. Külön vizsgálom azokat, akik a rendszerváltás első vonalában, és azokat, akik alaphivatásuk mellett, epizódsszereplőként vettek részt a folyamatokban. Az írás utolsó részében arra a kérdésre próbálok választ adni, hogy a megszólaló boomerek milyen képet, üzenetet közvetítenek a rendszerváltásról, majd az azt követő harminc évről a ma felnövő, fiatal generációk számára.

Az első vonalban

Mint azt több írásomban is kifejtettem, a rendszerváltás valódi főszereplői a közvélekedéssel szemben nem az alapvetően demokratikus érzületű klasszikus értelmiségek, hanem a kéző-kádári technokraták voltak: azok a fiatal, feltétlen piacpárti szakemberek, akik az állampárt-pártállam berkeiben nevelkedtek, és a 80-as évek végére meghódították annak kulcsposzícióját. Egyik paradigmatiskus alakjuk az 1989-ben születő Budapesti Értékítzsde alapítója, majd az első bankprivatizáció vezérlője, Iványi György. Ő írásában nem is kertel, feketén-fehéren leírja, hogy hogy a rendszerváltás velük, fiatal technokratákkal kezdődött: emlékei szerint egy 1989. tavaszi tüntetést szemlélve – a tőzsdetanács üléséről kijőve – szemben találta magát egy szabadságot követelő tüntető tömeggel, és akkor megfogalmazódott benne egy kérdés: „No – gondoltam –, hol is készül az új világ? Mögöttem vagy előttem?” Dilemmája jogos volt, hiszen a magyar kapitalizmus gazdasági alapjainak lerakása már a 80-as évek második felében végbement, azzal párhuzamosan, ahogy a szocializmus – szavai szerint – végelgyen-gülésben kimult. És ma már tudja is, és büszkén ki is mondja kérdésére a választ: „Nem az a 89-es, fényes március volt a rend-

szerváltás pillanata. Nem volt az a köztársaság kikiáltása, vagy az első demokratikus kormány és parlament hivatalba lépése sem. A rendszerváltás korábban kezdődött, és ma sincs vége.”

A politikai folyamatok Iványi számára másodlagosak, nem is igen foglalkozik velük. Számára a rendszerváltás ígérete így hangzott: „Olyan világ közeledése, melyben nem a hűségről védelem, hanem a versenyben elért eredmény a mérce. Amelyben az sikeres, aki jobb árut, szolgáltatást, gondolatot, munkát, tudást, értéket kínál embertársainak, jobb áron”. Verseny – és semmi eszmény, semmi szolidaritás...

A legfelsőbb, állampárti szinten vett részt a rendszerváltás vezényleésében a gazdaságtörténész Berend T. Iván, aki a 70-es években a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora, 1985–1990-ig az MTA elnöke, 1988 és 1989 között pedig az MSZMP utolsó Központi Bizottságának tagja volt. Társadalmi státusát tekintve a késő-kádári technokrácia és az új reformer értelmiségi szerep közötti térben helyezkedett el.

Berend szerint a rendszerváltás elkerülhetetlen volt, és nem lehetett volna jobban csinálni: „1989 történelmi fordulata egy elavult, a modern társadalmi-gazdasági fejlődés követésére képtelen, a világ fejlettebb, technikai vezető részétől elvágott, bár Magyarországon érdemben reformált és javított, de alapjaiiban rossz szovjet mintájú államszocialista rendszernek vetett véget... Ezzel lehetőség nyílt a világ élenjáró országaival való szoros kapcsolattartásra, a mindenkorú új technika átvételére, a világgazdaság éltető véráramába való szerves bekapcsolódásra.” Hogy ez a bekapcsolódás csakis félférfériás, tehát ismét kiszolgáltatott pozícióból volt lehetséges, azt Berend nem említi... A 2010-es, „illiberális” fordulatot, a szerinte újabb rendszerváltást a történelmi örökségből és egy világszinten is meg-

figyelhető folyamatból, az autoriter rezsimek előretöréséből eredezteti. Ennek okait nem elemzi.

Már 1989-ben előre jelezte a történelmileg ismert szélső-jobboldali tendenciák megjelenését egy nemzetközi lapnak adott interjújában, amely miatt a belügyminiszter feljelentette. A pert ugyan megnyerte, 1990 tavaszán mégis az Egyesült Államokba távozott, és az UCLA professzora lett. Bár ahogy írja, a rendszerváltás számára nem jól indult, történelmi jelentőségét ma is rendkívül pozitívnak látja, mai eltévelkedését korrigálhatónak tekinti.

Berendhez hasonlóan *Lendvai Ildikó* is köztes szerepet játszott a rendszerváltásban, Ő is egy késő-kádári technokrata és egy új reformer értelmiségi keveréke volt: „1989-ben az ország két világ határán állt. Történetesen én is. Az év első két hónapját még az egypártrendszer párközpontjában töltöttem, a többöt már egy könyvkiadóban, »rendes« értelmiségiként... Jellemző a »pongyola diktatúra« viszonyaira, hogy a párközpontból is többen jártunk a reformkörök összejöveteleire... Én két világ határán ott voltam a Hősök terén, és – hiszen egy ideig a főnököm volt, bár két mondatot sem beszélünk egymással – elmentem, ha nem is Kádár temetésére, de a ravatalához igen... Az ősz már a frissen alakult MSZP soraiban talált. Talán magamnak is bizonyítani akartam, hogy létezhet demokratikus, modern baloldal is a régi zárt és korláatos helyett, *nem volt tehát teljes tévíút az addigi életem sem* (kiemelés – Sz. E.). Éppen lehettem volna riadt vagy aggodalmas is, de lelkes voltam és felszabadult.”

Vagyis Lendvai Ildikó azok közé tartozik, akik nyíltan bevallják: azért nem lett például egy liberális párt tagja, mert múltja alapján az önmaga tükrében sem lett volna hiteles sze-

rep. Így kompromisszumként maradt számára egy magát szocialistának nevezett párt tagjának és egyik vezetőjének lenni. Ezen a szálön válik érthetővé, hogy később miért volt olyan könnyű létrehozni az MSZP-SZDSZ-koalíciót – eszmei szakadék nem tátongott a két párt között, és főként a demokratikus ellenzékből rekrutálódó SZDSZ-szel való szövetségtől a kisebbrendűségi érzéssel küszködő Szocialista Párt saját legitimációjának megerősítését remélte.

Ugyanakkor visszaemlékezése szerint *nézeteit* tekintve az induláskor Lendvai nem volt neoliberális: „Magam úgy képzelttem, hogy lehetséges olyan berendezkedés, amely megvalósítja a teljes politikai és kulturális pluralizmust, de valamilyen vegyes gazdaság bázisán megakadályozza a nagy társadalmi különbségek kialakulását, az állami támogatás révén továbbra is elérhető árú művelődésen át sokaknak biztosítja az emelkedés, a mobilitás esélyét.”

Az első tíz év nagy zuhanása, tömegek deklasszálódása ellenére Lendvai a rendszerváltás első tíz-tizenkét évét sokkal inkább sikerként, mint sikertelensékként élte meg: „A rendszerváltás első félidejében még nem álltunk vesztésre.” Azt látjuk, hogy pártjának akkori, még viszonylag stabil helyzetét kivetítői a valójában talaját vesztett társadalom egészére. Maga is látja nagy tömegek helyzetének romlását, de a jogállamiság „építményét ma sem kell szégyellni” – írja, miközben tudvalevő, hogy az univerzális szociális jogok alkotmányból való kiiktatása a politikai rendszerváltáshoz kötődik.

Mindazonáltal cikke második felében Lendvai részletesen ír saját kormányai tévedéseiről és vétkeiről – melyekben egy ideig az MSZP elnökeként is osztozott: a demokrácia a gyakorlatban az elitek demokráciájaként működött; rosszul hittek, hogy a gazdasági növekedés hozadéka előbb-utóbb „lecsorog” az alsóbb társadalmi csoportokhoz; nem szabályozott,

„humanizált” piac, hanem vadkapitalizmus épült ki; az állam szerepének tisztáztatlansága; elmaradtak a humán tőkébe való beruházások; a politikát pragmatikus, technokrata tevékenységeknek tekintették, elmaradt a közösséggépítés.

Az emberek megingott biztonságérzete vezetett a vezérkultuszhoz. Mindazonáltal „semmilyen 2010 előtti bűn nem menti, ami 2010 után történt”.

Pető Iván történész, a volt demokratikus ellenzék tagja, az SZDSZ egyik prominens vezetője, sőt egyik egykor elnöke írását azzal a vallomással kezdi, hogy 1988–1990, a rendszerváltás időszaka közéleti értelemben élete legboldogabb korszaka volt. „Nem úgymond akkori fiatalok, reményeim, vágyaim miatt látom így, hanem mert a független, szabad, demokratikus Magyarország megteremtésével olyasminek lehettem a cselekvő részese, némileg formálója, amit feltétel nélkül helyesnek, jónak tartottam... Ma is úgy vélem, hogy ez az időszak nemcsak az én életemnek, de a magyar történelemnek is az egyik legnagyszerűbb pillanata volt.”

Pető szerint a „kommunista” rendszer gyakorlatilag összeomlott, mert *fenntarthatatlan* volt. Ebben a kiemelt szóban összesűrített formában jelenik meg az akkori reformközgazdászok megkérdőjelezhetetlen domináns pozíciója a reformértelmiségben belül – mint arra új könyvében Sebők Miklós (2019) is rámutatott, a fenntarthatatlanság mint kifejezés tőlük származik. Azt sugalmazza, hogy minden, amit a létezett szocializmus életszínvonalban és szociális biztonságban adott, csak egy illúziót alapult, és nem „nyújtható” tovább a társadalomnak. A szerző bevallja, hogy tudták: „...bizonyosnak látszott, hogy a szükségesnek ítélt, elkerülhetetlen gazdasági változásokat és ennek szociális következményeit, demokratikus berendezkedés keretei között is – kicsit durván

fogalmazva – le kell gyömöszőlni a társadalom torkán.” Mely társadalom „tulajdonképpen szocializmust szeretne kommunisták nélkül”.

Sok minden lehetett volna persze másként csinálni, de szereinte az alaptendencia helyes irányba mutatott. A hibák közül kiemeli, hogy az alkotmányozás folyamatában „a rendszerváltáskor elfogadott alkotmányos szabályok stabilitása nem kapott megfelelő védelmet, holott más országokban jócskán lehet erre technikát találni”. Többek között ez nyitotta meg az utat 2010-től a Fidesz ismétlődő kétharmados választási győzelmeihez, és annak lehetőségéhez, hogy a választási szabályok módosításával a Fidesz előnye bebetonozódhasson. Mely párt célja egyértelműen az, hogy leválthatatlan legyen.

Írása zárásaként Pető leszögezi: „A 2010-es rendszerváltoztatás sem szükségszerű korrekció, sem nem tervezett rendszerhiba. Leginkább alkotmányos puccsnak nevezném, amennyiben egy alkotmányos eszközökkel hatalomra került csoportosulás, anélkül, hogy valódi szándékát előzetesen felfedte volna, önös céljai érdekében szinte kizárolagos, mert lényegében ellenőrizhetetlen, demokratikus úton leválthatatlan hatalmi rendszert teremtett magának.”

Tamás Gáspár Miklós filozófus, a volt demokratikus ellenzék tagja, akkoriban konzervatív liberális, ma baloldali rendszerkritikai értelmiségi, az SZDSZ egyik fő alapítója, majd a 90-es években első vonalbeli vezetője szerint az az állítás, hogy a rendszerváltás megbukott, nem más, mint sima közhely. A kapatilizmusban való általános csalódottságot fejezi ki, azt, hogy az emberek utálják a többpártrendszert és a magántulajdont. Szerinte azt kellene megmagyarázni, hogy miért veszeség, vagy veszeség-e egyáltalán az alkotmányos jogállam 2010 utáni szétzúzása, és hogy a joguralom csakugyan a Nyugat törté-

neti kiváltsága-e vagy sem. Erre a kérdésre azonban hosszas elmélkedés után sem ad választ.

Szerinte a rendszerváltás azonos az SZDSZ-szel, és ehhez kapcsolódóan nem igaz az a gyakori állítás, hogy a rendszerváltásnak nem volt programja. Ilyennek tekinti az 1987-es *Társadalmi Szerződést*, majd az SZDSZ által közreadott 1989-es programot, *A rendszerváltás programját*. Közbevetőleg jegyzem meg, hogy a két dokumentum tartalmilag eltér egymástól. Az első, a Kis János, Kőszeg Ferenc és Solt Ottília által jegyzett *Társadalmi Szerződés* a maga markáns önigazgató követelésével valójában egy harmadikutas program, mely 1989-re „elavult”. Az SZDSZ rendszerváltó programja már a „szociális piacgazdaság”, keményebb kifejezéssel a magántulajdon szentségén alapuló kapitalizmus „bevezetését” tűzte ki célul.

Végül gondolatmenetét azzal zárja, hogy „a rendszer mindenetre, úgy ahogy van, se nem legitim, se nem elismert... Nem csoda, hogy a politikai gondolkodást a legelvadultabb babona és az irracionális, fogalmatlan moralizálás jellemzi.”

Halmai Gábor alkotmányjogász, új reformer értelmiségi 1989 decemberétől 1995-ig az újonnan létrehozott Alkotmánybíróság elnökének főtanácsadója volt. „Egy, a liberális demokrácia elvei iránt elkötelezett alkotmányjogász számára nem lehet elképzelni izgalmasabb kihívást ennél a hat évnél” – írja hozzászólásában.

A szerző gondolatmenetének fő vonalát a 2010-es autoriter fordulat elemzésére fűzi fel. Szerinte a rendszerváltáskor több minden is elrontottunk. „A többes szám első személyt is vállalom.” Emellett számos körülmény is ebbe az irányba hatott: A társadalom csalódott a gyors gazdasági rendszerváltásban. A piacgazdaság „értelemszerűen” növelte a társadalmi egyenlőtlenségeket, ami sokak számára az életszínvonal csökkené-

sét, a szociális biztonság elvesztését is jelentette. Felveti a demokratikus hagyományok gyengeségét és az alkotmányozási folyamat hibáit: „a kerekasztal két (vagy három), egyaránt illegitim résztvevője harminc évvel ezelőtt megállapodott egy, tartalmában a nyugati mintáknak teljesen megfelelő, liberális demokratikus alkotmányban, azzal, hogy ezt majd felváltja egy immár eljárási szempontból is legitim végleges dokumentum, ami alkotmányjogi értelemben lezárhatta volna az 1989-ben indult alkotmányozási folyamatot, és egyben megnehezítette volna az új alkotmánymódosítását, pláne egy még újabb elfogadását 2010 után.” Ez a terv kudarcot vallott, ami 2011-ben megkönnyítette a Fidesz helyzetét: az Alaptörvény elfogadását a „rákosista” alkotmány kicserélésének hazug érvével igazolhatták. „Az új Alaptörvény megalkotását nemcsak az érintetlenül hagyott kétharmados szabály, hanem a rendkívül aránytalan választójogi rendszer változatlansága is segítette.” Említi a jogi alkotmányosság dominanciáját: „az alkotmányos rendszer kialakítása jórészről az elit, és ezen belül is a jogászi szakma képviselőinek ügye volt. Lehetett volna erősebb a társadalmi részvétel.”

Mindezek mellett Halmai szerint „alapvetően az autokratikus felelősek a demokrácia elvesztéséért, hiszen a választópolgárok a nekik felajánlott lehetőségek közül tudnak választani. Ugyanakkor a liberális demokrácia elvei és feltételei iránti érdékeltetlenség és az alkotmányos kultúra hiánya felveti a »nép« felelősséget is az autokratikus populizmus sikereiben.”

Epizódszereplők

Seres László mint liberális újságíró, új reformer értelmiségi ott volt minden fontos történésnél, és nagy várakozásokkal tekintett a rendszerváltás elé: „...új morált akartunk. Olyat, amely

markánsan különbözik a párttitkárok és téteszelnökök fülledt hazugságaitól; ja, és ezen kívül demokráciát, többpártrendszeret akartunk az egyptárti diktátum helyett, piacot a kézben tartott gazdaság helyett, teljes szólásszabadságot az állami médiamonopólium helyett.”

A szerző szerint mára visszasüllyedtünk a szocializmus viszonyai közé: „Soha nem fogjuk tudni eldöntení, pontosan hol és miért ment félre a rendszerváltás, de tény, hogy ma ugyanazokat a frusztrált, depressziós és igen mérges arcokat láthatjuk az utcán, mint Grósz Károly idején... Ezt nem kenhetjük a rendszerváltó elítre... Nem a választott út volt a legrosszabb, sőt a német közjogi berendezkedés átvétele, a nem közvetlen elnök-választás, majd az Antall–Tölgessy-paktum a lehető legjobb húzás volt. Elővehetnénk a »spontán privatizáció« kádereinek filléres átmentéseit, lenyúlásait, a kialakuló nagy munkanélküliséget – hiába, mert a magánosítás valamelyen formájában semmilyen alternatívája nem volt, az állami cégek nem voltak menthetők.” És itt vált át Seres gondolatmenete neoliberálissá: „Ha látok egyáltalán rendszerváltó okot a mai depresszióra, »Kádár népének«, a tekintélyelvűségnek és a korruptionnak a fennmaradására, az az, hogy a magánosítás, az egyéni felelősségyállalás ki- és megszervezése *nem ment elég messzire*. Nem kellett volna hagyni, hogy a törvényi felügyeleten kívül, (monopol)szolgáltatóként az államnak köze legyen az egészségügyhöz, az oktatáshoz, a gazdasághoz, a médiához... A hamis biztonság győzött az egyéni szabadság és felelősség felett.”

Székely János liberális újságíró, új reformer értelmiségi már 1989. május 13-ától – amikor a rádióból megtudta, hogy a kormány felfüggeszti a vízlépcső építését – pozitív várakozásokkal tekintett a politikai folyamatok alakulására. Akkor úgy érezte, hogy a többpártrendszerű parlamenti demokrácia a közeljö-

vőben megvalósulhat. Második várakozása, kívánsága a kapitalizmus térhódítása akkor már egy ideje folyamatban is volt, „mivelhogy a pártállami elit egyik szint nem valló frakciója indította el”. Harmadik várakozása, vágya a szovjet uralom alól felszabadulás volt.

A szerző többször is hangsúlyozza a „reformkommunisták” pozitív szerepét. „Egy, pontosabban két csoportról van szó a nömenklatúrán belül: a profi külüppolitikusokról, akik a kellő információk birtokában az átlagnál jobban átlátták Magyarország geopolitikai helyzetét, és a gazdaságpolitikusok egy részéről, akik tisztában voltak vele, hogy az állami tulajdonon alapuló és rubel-elszámolású külkereskedelemre támaszkodó gazdasági modellnek nincs jövője”... Nem véletlen, hogy „a Nemzeti Kerekasztal gazdasági megbeszélései rövid időn belül elhaltak, nem volt miről vitatkozni. Akárhogy is, a kapitalista átalakulást mindenki oldalon egy-egy hozzáértő kisebb-ség akarta, de ez a kisebbség nagyon jól megértette egymást”. Székely mindenget egybevetve úgy látja, hogy a nömenklatúra felvilágosult része jelentette a rendszerváltás folyamatának első számú motorját.

A folyamatok a kétharmados törvények és a példátlanul bonyolult választási rendszer megalkotásával csúsztak el a pozitív iránytól, alapvetően ez vezetett a Fidesz mai egyeduralmához. A szerző nézetei itt Pető Iván és Halmai Gábor álláspontjával harmonizálnak: „A fő baj az volt, hogy a résztvevők nem egyszerűen demokráciát akartak, ahol a nézetek, érdekek, pártok és politikusok szabad versengéséből emelkednek ki a legsikeresebbek, s lesz kormánypolitika, hanem meg akarták határozni, hogy a váltás után milyen legyen a demokrácia. De hát ember tervez.” Így, valamint a szociális és nacionalista populizmus bevetésével vált mára a Fidesz szinte legyőzhetetlenné.

És most, a kissé langyos visszaemlékezések, értékelések után tegyük egy száznyolcvan fokos fordulatot: radikális jobb- és radikális baloldali szereplők vallomásai következnek!

Bogár László, mai radikális jobboldali főideológus, korábban új reformer értelmiségi, „ős”-MDF-es volt, és bár nem küzdött a rendszerváltás első vonalában, ezzel együtt is úgy érzi, hogy „némi közvetlen felelősség is terhel azért a »valamiért«, amit rendszerváltásként szokás emlegetni, hisz’ 1990 és 2002 között nyolc éven át országgyűlési képviselő, nyolc éven keresztül pedig államtitkár voltam” (a kettő átfedte egymást – Sz. E.). De „akkor voltam a legboldogabb MDF-es, mikor MDF még nem is létezett”.

A szocializmusról alkotott véleménye tömör: az nem más, mint „a kapitalizmusból a kapitalizmusba vezető út legkegyetlenebb szakasza... A szocializmust, ami valójában egy brutális politikai kapitalizmus volt, azért találták ki, építették fel, és üzemeltették egy darabig a világ nem létező urai, hogy a hagyományos paraszti társadalom brutális felszámolása ne százötven évig tartson, mint Nyugat-Európában (»nincs idő fejfájásra«), hanem, ha lehet, inkább csak tizenöt évig. És lehetett! minden tökéletesen sikerült, és miután véres péppé darálták a paraszti társadalmakat, a »szocializmus« még ténfergett ki-ccsit, majd a térség könnyen, gyorsan, olcsón visszakerült eredeti tulajdonosaihoz... A német és francia autógyárok telephelyeinek hálózatává lett.”

Látnunk kell, hogy ez az okfejtés önellentmondást tartalmaz: nem lehet a szerző által szocialistának nevezett képződmény előtti társadalom egyszerre kapitalizmus és a hagyományos paraszti világ...

Bogár konklúziója: „...a 2010-es újabb rendszerváltásra ép- pen azért volt szükség, mert – miként Orbán Viktor akkor fo-

galmazott – »területi követeléseink vannak, visszaköveteljük a saját hazánkat«”. A magyar társadalomnak igen mély lelki, erkölcsi, szellemi igénye van a kiszámíthatóságra és a biztonságra. „A nagyjából a kiegyezés óta kialakuló »modern« Magyarország lelki mintázatait alapvetően ez az igény határozza meg. Így tartósan kizárolag az képes itt uralmat gyakorolni, aki mélyen átérti és megérti ezt az igényt. És persze van átlátható és kivihető stratégiája ennek megvalósítására.”

Schiffer András, a radikális baloldal és a radikális jobboldal között ingadozó új reformer értelmiségi, aki abbéli nézetével, hogy a globális kapitalizmus visszásságaival szemben csakis a nemzetállam jelenthet védelmező erőt, inkább a radikális jobboldalisághoz áll közel. A politikai rendszerváltás idején az akkor még harmadikutas MSZP-nek kampányolt: „Az első szabad választások kampányában »Dolgozói tulajdont!« követelő plakátokat nyaltam ki a házfalakra. Pár ével később eszméltem rá, hogy a rendszerváltás nyerteseinek, a nőmeneklatúra-burzsoázia politikai képviseletének, a vagyonátmentők pártjának kampányoltam.” Ma már világosan látja, hogy a rendszerváltás éveiben – a 90-es választási eredmény dacára – valójában egyetlen szervezett és tudatosan mozgó érdekszövédék volt a magyar társadalomban: a késő Kádár-kori technokrácia, a pártállam eresztékéből kisarjadó nőmeneklatúra-burzsoázia... Nem volt szó itt semmiféle dolgozói tulajdonról, a szövetkezet és a szakszervezet egyenesen szitokszavakká váltak ezekben az években.” Társadalmi ellenállás a rablóprivatizációval szemben nem volt – a nép ugyanolyan passzív volt, mint közvetlenül 1989 tájékán.

A szerző szerint „a 89–90-es rendszerváltással laboratóriumi nézőpontból majdnem hibátlan liberális jogállami szerkezet jött létre. Csakhogy ennek a szerkezetnek nem laboratórium-

ban, hanem a csökevényes magyar pártrendszer és a posztkádári magyar politikai kultúra valóságában kellett üzemelnie.” Írása vége felé – az előzőnek némi leg ellentmondva – a következőket állítja: „A sokszoros kompromisszumokkal 1990 nyarára összerakott rendszerváltó alkotmányos szöveg alapvető erkölcsi dilemmákat nem oldott fel. Az alkotmányozó hatalom előszeretettel tolta át a felelősséget az Alkotmánybírórágra: például a kárpótlás, az igazságítélet vagy a halálbüntetés kérdésében... Mindezekért a legkevésbé sem a Sólyom-féle Alkotmánybíróság a felelős. »Tetszettek volna forradalmat csinálni«” – idézi szerzőnk Antall Józsefet.

Mindazonáltal a 2010 utáni rendszervisszavágás – mely egyenes következménye volt a korábbi zsákutcás paradigmának és beváltatlan ígéreteknek – nem csinálta vissza a rendszerváltást, és az azt megelőző „szörnyű világot”. „A hatalom ma szabad választásokon elkerülhető. Ez 1985-ben nem így volt” – zárja írását Schiffer.

Szigeti Péter jogi végzettségű radikális baloldali értelmiségitől semmit sem tudunk meg a rendszerváltáskor játszott szerepről, írásában nem tesz más, mint az elmúlt harminc év történetét írja le, a világrendszer-elmélet kereteibe ágyazva.

Írásának elején azt a közismert tételel boncolgatja, hogy az olyan, a világgazdaság félperifériáján lévő, nyitott országok számára, mint Magyarország, sem a világgazdaságba való betagozódás, sem az importhelyettesítésre alapozott önállósági törekvések nem eredményezhetik a centrumokhoz való felzárkózást.

A rendszerváltás leglényegibb mozzanatát abban látja, hogy „a magyar államszocializmus kiegyenlített életviszonyait, szociális demokratizmusát... felváltotta az oligarchikus gazdaság, illetőleg a depressziós övezetek és az alul lévők másfél-két milliós szegénysége, ahol még a téli fűtés se megy. És még hozzá a

prekariátus rétegek, ahol a felemelkedés reménytelen. A felső osztályok 1-2 milliós népessége persze élvezи a kinyílt világ adta lehetőségeket, eltérően a világ gazdaság olcsómunkaerő-gazdaságába integrálódott bér munkásainktól, alkalmazottainktól.”

A magyar társadalomnak csalódnia kellett: „nem jött be a »legyen kapitalizmus, csak a német munkás színvonalán zsák-mányoljanak ki« óhaja.” Szigeti számára egyértelmű, hogy „a köztulajdon népességeltartó képessége magasabb fokú volt, mint a privatizált gazdaságé”. Ugyanakkor a szabad piac gazdaság is csak fikció maradt, hiszen „az elitek semmit sem bíztak egy fair piaci verseny kifutására”.

Ami a pártokat illeti: „az MSZP... fokozatosan hagyott fel minden munkásmozgalmi gyökerével [mintha lett volna neki – Sz. E.], a plebejus-demokratizmust feladva távolodott el eszmei hagyományától és olvadt bele a populistázó liberalizmusba.” A 2010-es jobboldali fordulat pedig annak a következménye, hogy „a félperiférián – széles körű és stabil polgári viszonyok hiányában – nem lehet a liberális demokrácia és a jogállamiság eszméjével politikai többséget szerezni”.

Krausz Tamás történész, radikális baloldali értelmezégi az első pillanattól mélyen ellenszenvezett a rendszerváltással. Mindazonáltal az akkor alakuló Baloldali Alternatíva Egyesülés egyik vezetőjeként, ha nem is hitt benne, de a szavak szintjén abban reménykedett, hogy a kialakult hatalmi vákuumban sikerülhet „a pártokkal szemben a munkavállalók, a munkások, a bérből és fizetésből élők saját szervezeteinek közvetlen hatalmát megvalósítani... Tehát egyszerre szemben álltunk a régi, sztálini eredetű államszocialista rendszerrel és az újkapitalizmussal. Ez lett volna a társadalmi önkormányzás rendsze-re. Ez nem más, mint a korábbi állami funkciók letelepítése a munkahelyi és lakossági szervezetekhez.”

A kerekasztal-tárgyalásokon azonban – periferikus helyzetükből adódóan is – „leverték” őket. „A társadalom döntő többsége ily módon kimaradt a »nagy osztozkodásból«”. Ezzel párhuzamosan Krausz az alakuló MSZP népi-demokratikus platformjának képviselőjeként egy „új szocialista” alternatíva meghirdetéséért küzdött, de a „balosok” itt is alulmaradtak. Saját motivációja ellentmondásait maga is látta és látja: „Elismerem, akkor is tudtam, naiv volt ez az őszinte szocialista célkitűzés, de jobb volt naivnak lenni, mint hogy az ember az oligarchikus kapitalizmus szekerét tolja.”

A „balosok” már a rendszerváltás idején felismerték, hogy az két hazugságra épül: egyfelől arra, hogy a „szabadpiac” bevezetése útján hamarosan utolérjük a nyugati országokat, másfelől arra a feltevésre, hogy a „kommunista diktatúra” felszámolásával a demokrácia és a szabadság birodalma köszönt ránk. Krausz szerint mindenki hazugság hamar lelepleződött, majd 2010-ben azután minden elveszett, „hiszen nyíltan felszámolták a formai értelemben demokratikus intézményrendszert és bevezették az »illiberális« tekintélyuralmat, amelyben gyakorlatilag leválthatatlanná vált az uralkodó elitek úgynévezett kereszteny-nemzeti frakciója. Végbement egy általunk szinte pontosan előrelátott neohorthyista szellemi restauráció, ami-nek lényege, hogy buta, nacionalista mítoszokkal bombázzák a magyar társadalmat.”

Gondolatmenete végén Krausz ismét mély iróniával ír korbeli szerepükről: „1990. május elsején a Ligetben egy munkás megkérdezte tőlem: »tudja, így önöket elhallgatva, sok minden tetszik abból, amit itt elmondtak, de mondja, miért éppen maguknak higgyünk?« Hát, azóta is ezen a kérdésen gondolkodom”. A magukat élcspatnak tudók belső dilemmája tárolt itt fel...

Szalai Erzsébet szociológusként, ma radikális baloldali értelmi-ségiként a rendszerváltás idején a demokratikus ellenzék és az új reformer értelmiség közötti térben helyezkedett el. Akkoriban politikai nézeteit tekintve a többpártrendszerű parlamenti demokrácia híve volt, gazdasági nézeteit tekintve azonban egy harmadikutas álláspontot foglalt el: plurális tulajdonviszonyokat képzelt el, melyben nagy szerep jut majd a munkás önjogazatásnak, dolgozói tulajdonnak. Írása döntően arról szól, mi minden történt vele az ominózus 1989-es évben. Először: fel kellett adnia az állását a Pénzügykutató Rt.-ben, mert az tevékeny szerepet játszott az általa ellenzett spontán privatizációban. Másodszor: a LIGA Szakszervezetek képvise-lőjeként részt vett az Ellenzéki Kerekasztal tulajdonreform-bizottságának munkájában, ahol azt tapasztalta, hogy a legnagyobb azonosság az MSZMP és az SZDSZ, valamint a Fidesz nézetei között volt tapasztalható: minden harmadik fél döntően a magántulajdon „bevezetését” szorgalmazta. A tárgyalásokon való részvételét más okokból is hamar felfüggesztette. Harmad-szor: díszőrséget állt a Nagy Imre-temetésen, ahol csalódottan hallgatta, hogy az 1956-os forradalomról szóló megemlékezé-sekkor csak egy szónok említette az akkori munkástanácsokat. Negyedszer: más rendezvényeken, összejöveteleken is azt ta-pasztalta, hogy szakadék tátong az értelmiség és a munkásság között, a rendszerváltó értelmiség nem kanalizálja a munkás-ság érdekeit, így nem segíti az akkortájt szerveződő munkástanácsokat sem. Utóbbi miatt utólag maga is lelküsi-meret-furdalást érzett. Ötödször: a *Beszélő* folyóiratban közreadott egy esszét, melyben azt prognosztizálta, hogy a rendszervál-tás során hatalomra került „új elit” attitűdjei és tevékenysé-ge eredményeként Magyarországon nem egy nyugati típusú demokrácia és piacgazdaság, hanem egy latin-amerikaihoz sok-ban hasonló, ha nem is diktatórikus, de autoriter politikai be-

rendezkedés és rendies szerveződésű gazdaság fog kialakulni, hatalmas szegénységgel.

Abban az évben eldöntötté, hogy semmiképpen nem akar politikus lenni, célja ekkortól a demokratikus ellenzék hagyományait folytató kritikai értelmiségi szerep kialakítása. Ma már úgy látja, hogy a rendszerváltást döntően külső és globális hatalmi tényezők katalizálták: hegemoniája hanyatlásának, válságának bázisán az általa nemzetközi gazdasági és pénzügyi szuperstruktúrának nevezett hatalmi képződmény érdekel volt a szovjet birodalom felbomlásztásában és a térség politikai és gazdasági bekebelezésében. Ez pedig kettétörte a Kádár-korszak harmadikutas tendenciáit, melynek az adott időszakban elsősorban a demokratikus ellenzék adott hangot. Győzött a feltétlen piacpárti késő-kádári technokrácia, így a demokratikus ellenzék csak a rendszerváltás másodhegedűse lehetett.

Az emlékezet atomizálódása

Áttekintve a körkérdésre született válaszokat, azt látjuk, hogy azok mind tartalmi, mind formai szempontból kevés közös vonást tartalmaznak. Az alábbiakban a különbségeket és a mégiscsak létező azonosságokat veszem számba.

Az élvonalbeliek és az epizódszereplők közötti alapvető különbség az, hogy utóbbiak minden oldalról jóval markánsabb és kritikusabb véleményeket fogalmaztak meg. Ennek döntő oka az lehet, hogy az epizódszereplők az első vonalbeliekhez viszonyított, alacsonyabb szintű döntési helyzetükön, pontosabban annak rövid időtartamából adódóan jóval kevesebb kompromisszumra kényszerültek, ezek között olyan kompromisszumokra, melyeket még ennyi idő után is igazolniuk kell.

A megszólalók közül a rendszerváltást csupán a radikális jobboldal és a radikális baloldal képviselői helyezik globális

perspektívába, összefüggésrendszerbe. A két irányzat közötti alapvető különbség az, hogy míg a radikális jobboldaliak meg lehetően „látható kezeknek” tulajdonítják a kétes kimenetelű rendszerváltást, addig a radikális baloldaliak alapvetően globális strukturális mechanizmusokból, pontosabban azok változásból vezetik azt le – hangsúlyozva a globális tőke érdekeltséget a térség meghódításában, pontosabban visszahódításában. Krausz Tamás írására ez csak részben áll, ő inkább a radikális piacosítást hirdető társadalmi alanyok téves utópiájából vezeti le a rendszerváltás okozta társadalmi károkat, majd ezen belül a 2010-es autoriter fordulatot.

Utóbbi alapvető okaként a liberálisok, neoliberálisok három képviselője – Pető Iván, Halmai Gábor és Székely János – a 1989-es alkotmányozási, jogalkotási folyamat hiányosságait jelöli meg, de annak a radikális jobb és radikális bal között ingadozó Schiffer András is nagy jelentőséget tulajdonít. A liberálisok, neoliberálisok emellett hajlanak arra, hogy a kudarcokért egyfelől az elmaradott népet is hibáztassák, másfelől 2010-től Orbánék féktelen hataloméhségét tegyék meg az első számú magyarázó tényezőnek.

Azt, hogy a rendszerváltás mérlege alapvetően pozitív, vagy negatív-e, döntően a létezett szocializmushoz való viszony határozza meg. A többség szerint minden baj ellenére ma jobb világban élünk, mint harminc évvel ezelőtt, két radikális baloldali ennek ellenkezőjét állítja, Bogár László és Szalai Erzsébet viszont e kérdésben nem foglal egyértelműen állást.

A többség ma is igazolva látja korabeli nézeteit és cselekedeteit, Halmai Gábor, Bogár László, Schiffer András és Szalai Erzsébet azonban némi személyes felelősséget is érez a kudarcokért.

A vizsgálat adalékul szolgál Sebők Miklós már idézett új könyvében megfogalmazott azon téziséhez, hogy a rendszervál-

tás piaci fundamentalista közigazdászai megkérőjelezhetetlen és uralkodó pozíciót töltötték be a korabeli reformértelmiségben belül – és ez a hatás mind a mai napig tart. A megszólalók többsége – akik, mint bemutattam, nem voltak e privilegizált csoport tagjai – szerint a mai társadalmi problémákat döntően a demokrácia félrechtsúszása idézte és idézi elő, az akkorai gazdaságpolitikát, a gazdasági döntések rendszerét azonban nem kérdőjelezni meg szinte senki. Bele sem igen mernek gondolni ezekbe az összefüggésekbe, hiszen nem „szakértői”.

Azt látjuk tehát, hogy a reformközigazdászok e körökben továbbra is kikezdhetetlen tekintélynek örvendenek. Frázisaiak visszaköszönnek a reformértelmiség szövegeiben – például a történész Pető Iván írásában hangsúlyozottan szerepel az az unalomig ismert szlogenjük, hogy a szocializmus szociális rendszere koraszülött jóléti állam volt [ez eredetileg Korai Jánostól (1992) származik]. Sőt, Seres László odáig megy, hogy a korabeli piaci fundamentalista közigazdászok neoliberális célrendszerét utólag túllícitálva, azt az egész társadalmi szerkezetre kiterjesztené – mondván, ha ezt végigvitték volna, ma nem itt tartanánk.

Elemzésünk legfőbb tanulsága, hogy ma a rendszerváltás résztyevoi körének nincs „nagy elbeszélése”. Hozzáteszem, ettől nem függetlenül, általában sincs olyan nézet e korszakról, mely mértékadó lenne, lehetne. Tovább általánosítva, olyan kort élünk, melyben a „nagy narratíva valóban halott” (Jean-François Lyotard nyomán Fehér Ferenc és Heller Ágnes). Míg az 1956-os forradalomnak csak alapvetően három értékelése van – a szocialista, a liberális és nemzeti – addig a rendszerváltásnak szinte annyi, ahány értelmiségi arról ítéletet alkot. A korszakunkat jellemző posztmodern gondolkodás mellett ennek egyik oka az lehet, hogy az 1956-os forradalom végkifejletét már ismerjük, a rendszerváltásét valójában még nem:

nem tudhatjuk, hogy a „szabad versenyes” időszakot felváltó autoriter korszak mennyire lesz tartós, és/mert ez nem is első-sorban tölünk, hanem a globális hatalmi viszonyuktól és azok változásától fog függeni. Márpedig a múlt minden alapvetően a jövő perspektívájából értelmeződik.

Az írás elején említettem, hogy az itt elemzett írások szerzői döntően a második világháború körül született „nagy” generáció tagjai – vagyis boomerek. Értelmezései atomizáltsága más jelekkel együtt azt mutatja, hogy mára ez a generáció jórészt felbomlott. Ennek két, egymással összefüggő oka van.

Egyrészt a boomerek, mivel meghatározó szereplői liberálisok, neoliberálisok voltak és maradtak, csak addig virágos-hattak, ameddig a nagyburzsoáziának szüksége volt rájuk. Ez nagyjából a hatalmuk kiépüléséig, majd megszilárdulásáig tartott, tehát úgy 2005–2008-ig. Mára a nagyburzsoázia megvan ideológusok nélkül is. Másrészt pont erre az időszakra tehető az általuk elsősorban képviselt neoliberális ideológiák válsága, mely a 2008-as világgazdasági válság folyományaként egyenesen megbukott. Mindez oda vezetett, hogy a boomerek belső kohéziójá, ha nem is bomlott fel teljesen, de alapjaiban rendült meg – a korábban jellemző kollektív érdekérényesítést jórészt felváltották az egyéni stratégiák. A fennmaradásért. Mert életkorai okok miatt is ma már elsősorban csak erről van szó. És amit az ōket követő generációknak érzületileg átadnak, az döntően csupán felbomlásuk élménye.

Ez a háttér, ez a vákuum katalizálja a boomereket felváltó X, Y és Z generáció törekvését arra, hogy reprezentáns képviselőik, elődeikkel szemben, megalkossák a rendszerváltás nagy narratífváját. Ennek eddigi legfontosabb és legfigyelemremélőbb kísérlete egy közösség – a Helyzet Műhely – 1989 című munkája, a *Fordulat* folyóirat 21. számában. Mivel azonban ez az új generáció sok ok miatt (részletesen lásd Szalai 2011) már

eleve erősen megosztott, nem valószínű, hogy ezen munkák közül kiemelkedik majd egy új „nagy elbeszélés”. Mindazonáltal a körülöttük kialakuló viták serkentői lehetnek a most feltörekvő generációk tagolódásának, a belső határvonalak lát-hatóvá válásának. Mely feltétele annak, hogy mégiscsak legyen valami párbeszéd a boomereket felváltó generációk belső csoportjai, irányzatai között.

A Fidesz és a hatalom konvertálása

A mikor a Fidesz először 1998-ban, majd másodszor 2010-ben megnyerte a parlamenti választásokat, az első alkalommal szinte egyáltalán nem, a második alkalommal pedig csak részlegesen rendelkezett gazdasági és kulturális hatalommal. Orbán Viktor miniszterelnök 1998. szeptember végén a Magyar Polgári Együttműködés hajókirándulásán fogalmazta meg azt a tézist, hogy „a polgári társadalom konzolidációját meg kell előznie az erőviszonyok átalakításának a médiában, a kulturális szférában és az üzleti világban”. A cél tehát a politikai hatalom gazdasági és kulturális hatalommá való konvertálása volt. Empirikus kutatásaim szerint eme terv csak részlegesen valósult meg (részletesen lásd Szalai 1999), ezért nem véletlen, hogy a 2010-es másodszori győzelemkor ismét, immár elemi erővel került napirendre – és a sikeres ezúttal elementáris. A politikai hatalom kiterjesztése szempontjából miért volt csaknem sikertelen az első ciklus, és miért nagyon is sikeres a 2010-zel kezdődő, máig tartó második időszak? Ez a dilemma szorosan összefügg azzal a kérdéssel, hogy az első alkalommal a Fidesz miért bukott meg már négy év elteltével, és most, másodszor miért tűnik szinte elmozdíthatatlannak? Cikkemben ezekre a felvetésekre igyekszem válaszolni. Elöljáróban annyit, hogy a kérdésekre több tényező számbavételevel és együtthatásuk elemzésével adhatunk választ.

A Fidesznek mind az 1998-as, mind a 2010-es választási győzelmére a szociálliberális koalíció gazdasági sokkterápiája után került sor: 1998-ban az 1995-ös Bokros-csomag után, 2010-ben a közvetlenül a 2008-as világ gazdasági válság szülte Bajnai-féle radikális megszorító program – neoliberális reformdiktatúra – után vagyunk. 2010-re azonban a tartalékai maradékait is felőlő társadalom már sokkal frusztráltabb lelkiallapotban volt, mint az 1998 előtti időszakban: a szociálliberális kormányok – és általában is, a neoliberális rendszerváltás – okozta csalódások eddigre felhalmozódtak, kritikus szintre értek el. Ennek bázisán született meg 2010-ben a Fidesz–KDNP két-harmados győzelme, mely a választási rendszer olyan átalakításába torkollott, ami azután a Fidesz számára a további két-harmadok technikai alapjává válhatott.

Nem csak arról van azonban szó, hogy a Fidesz kormányzásának második etapja jóval hosszabb volt, mint az első, ezért több idő jut a politikai hatalom gazdasági és kulturális hatalommá konvertálására. A két időszak előtt és alatt egészen máskor mind a gazdasági, mind a kulturális hatalmi viszonyok.

A Fidesz vezetése már a kezdetekkor gyanakodva figyelte az új magyar burzsoázia születését, gyakran a „kommunista” hatalomámentéseként értékelve azt. 1998-as választási programjában a hazai tőkéről csak a kis- és középvállalkozások támogatása kapcsán esett szó, egyébiránt a programban, majd a követett gazdaságpolitikában a multinacionális cégek kaptak kiemelt szerepet. Ezt erősítette az, hogy a külföldi tőke és befektetései iránt elfogult késő-kádári, szélsősségesen piaci párti technokrácia hatalma folytonos volt, vagyis a kezdetekkor legalábbis – amint a szociálliberális kormány alatt – a Fidesz gazdaságpolitikai vezérkarában is ők birtokolták a kulcspozíciókat (Járay, Chikán, Surányi, Martonyi). Sőt többen még – a már akkor unorthodox nézeteiről ismert –

Matolcsy György 1990-es vezető pozícióba kerülése után is fontos pozíciókat töltötték be a gazdasági vezetésben. És miként korábban, most is a multinacionális szektort preferálták a hazai nagyburzsoázia kiépítése, megerősítése helyett. Az eltérő gyökerek, motivációk és okok ellenére tehát a politikai és gazdasági vezetés attitűdjében ez az elem közös volt, és egymást erősítette. Mire a belső piac erősítését, tehát a (dönthetően belföldre termelő) hazai burzsoáziának kedvező gazdaságpolitikát meghirdető Matolcsy hatalomra került, a gazdasági hatalmi lapok már le voltak osztva.

Emellett a formálódó hazai nagyburzsoázia még maga is gyenge volt, ezért nem érezte magát képesnek a kesztyű felvételére, a politikai hatalom kegyeiért folytatott versenyre. Ráadásul korábbi, Kádár-korszakbeli, majd szocialista párti kötődéseiivel összefüggésben nem is igen „szerette” a kulturálisan tőle nagyon különböző fideszes politikai garnitúrát. Laki Mihály és Szalai Júlia (2004) kutatásai szerint a magyar nagyburzsoázia érzelméiben baloldali liberális volt. (Annak ellenére – és ezt már saját kutatásaim alapján magam teszem hozzá –, hogy piaci magatartásában és ezen belül a munkavállalókhöz való viszonyában keményebben kapitalista volt, mint a külföldi befektetők és menedzsereik.)

A hazai nagyburzsoázia így nem a kormánypártokat, hanem a szociálliberális politikai erőket támogatta, és ezen magatartása a Fidesz 2002-es bukásának egyik döntő tényezőjévé vált. Miként a késő-kádári technokrácia szíve is inkább a szociálliberálisokhoz húzott, különösen Matolcsy hatalomra kerülése után.

Nagyjából a 2000-es évek közepére azonban a fent vázolt hatalmi képletben jelentős változások következtek be. Színre lépett a hazai nagyvállalkozók új nemzedéke, mely már elég erős volt ahhoz, hogy riválist láthasson a mindenkorai kormá-

nyok által erősen preferált külföldi befektetőkben. Világnezetileg jobboldaliak voltak, és a nemzeti retorikát hirdető Fidesz-konglomerátum felé húztak. Sőt anyagi eszközeikkel is azt támogatták. De a korábbi nemzedék több „nagy hala” is (elsősorban Demján Sándor és Csányi Sándor) erősen és főként nyíltan kezdett orientálódni a politikai jobboldal felé (Szalai 2012). Egyik legfontosabb céljuk a közkiadások „megnyirbáltatása” volt, melyről azt képzelték, hogy azt ők finanszírozzák, és „magas” szintjükért a szociálliberális kormányokat okolták – elsősorban Medgyessy Péter 2002-es jóléti programja után (akinek megbuktatásában volt is szerepük).

Fontos változás volt az is, hogy nagyjából ettől az időszaktól kezdve a késő-kadári technokrácia hatalmi súlya gyengült: miután „megcsinálta” a kapitalizmust, a burzsoáziának már nemigen volt rá szüksége, és pályája életkorai okok miatt is leszálló ágba került. A Fidesz-konglomerátum talán legaktivabb kritikusa és ellensúlya szorult így háttérbe a 2000-es évek közepére.

Mindezek együtthatása nagy szerepet játszott abban, hogy a Fidesz–KDNP-konglomerátum 2010-ben elsőprő győzelmet aratott – az áttörés azonban nem magyarázható pusztán eme tényezőkkel. Az adott időszak hasonlóan fontos változása volt a középrétegek és (ezekkel átfedésben) a munkásság erős jobbratolódása, melyet Bartha Eszter és Tóth András (2017) valamint Scheiring Gábor (2019) kutatásai empirikusan is bizonyítanak. A még mindig élő Kádár-kori nosztalgiák ellenére ez a változás a már említett okok mellett azért is lehetett drámai, mert a 2008-as világgazdasági válság kiváltotta drámai életszínvonal-csökkenésre a 2002-es szociálliberális jóléti program és utóhatásai, vagyis jelentős életszínvonal-javulás *után* került sor: a társadalmi tudatban ez úgy csapódott le, hogy a „szoci visszavették, amit korábban adtak, ígéreteikben tehát nem lehet többé megbízni” – és mint tudjuk, ilyen, vagyis „adnak,

engednek – majd visszavesznek” helyzetekben szoktak a forradalmak kitörni. Ki is tört a „fülkeforradalom”...

Végül, de nem utolsósorban a 2010-es Fidesz–KDNP-győzelem fontos tényezője volt az is, hogy bár a kulturális szférát továbbra is a „balliberális”, valójában neoliberális értelmiség dominálta, közvélemény-formáló ereje – különösen a 90-es évekkel összehasonlítva – jelentősen gyengült. Összefüggésben egyrészt azzal, hogy miként a késő-kádári technokráciára, rá sem volt már igazán szüksége az eddig őt támogató burzsoáziának, másrészt azzal, hogy tekintélyét igencsak megröppantották a válságos 2000-es évek második felének társadalmi-gazdasági megrázkoztatásai. Ezek a válságok valójában a neoliberális világrend végét vetítették előre.

*

A 2010-es győzelmet követően Orbán Viktor és csapata megnövekedett erővel kezdhetett újra hozzá az 1998-ban megfogalmazott, de akkor csak kevés sikert aratott célja megvalósításhoz, vagyis politikai hatalmának kiterjesztéséhez a gazdaság és a kultúra szféráira – és ezúttal nagyon is eredményesen. Segítette őket ebben az, hogy a választási győzelem előbb felsorolt tényezői továbbra is működtek – sőt, a bázis nőtt, a repertoár bővült.

Egyrészt a gazdaság – szemben az 1998–2002-es ciklus globális válságjegyek okozta jószerivel stagnálásával – az utóbbi néhány évben felgyorsult, ezért egyfelől az új klientúrák kiépítésének, másfelől a választási kampányok „osztogatásos” gazdaságpolitikájának immár voltak forrásai: a növekedés gyorsulása magyarázható a 2008-as nagy válság után szükségképpen bekövetkező helyreállítási periódussal, a bősségesen rendelkezésre álló EU-s forrásokkal, és nem utolsósorban Orbán és Matolcsy – más írásaimban elemzett (Szalai 2018) – „buheráló”,

gyakorlatias és rugalmas gazdaságpolitikájával. Másrészt, Orbánék ezúttal erőt érztek magukban arra, hogy cezúraszerűen és nyíltan kiiktassák a jogállamiság alapját, a fékek és ellen-súlyok rendszerét – ezen belül formálissá tegyék az amúgy is belső válságaikkal és az egymás közötti rivalizálással elfoglalt politikai ellenzék szerepét. A jogállamiság szabályrendszerének felrúgása pedig az előbb említett tényező mellett a gazdasági és kulturális hatalom a rendszerváltás óta eddig nem láttott mértékű átrendezését és Orbánék gazdasági és kulturális bázisának példátlan megerősödését tették lehetővé.

Az Orbán-rezsim gazdasági hatalmi bázisa kétlábú. Egyik lába a hazai kliensburzsoázia, a másik a nagy exportáló, főleg német orientációjú multinacionális cégek tulajdonosi és medzseri köre. A politikai, kormányzati hatalom itt úgy „buherál”, hogy folyamatosan versenyezeti egymással, kijátsza egy-más ellen e két szféra szinte minden szereplőjét. A kulturális hatalom meghódítása lassúbb: itt Orbánék először az örökölt struktúrák melletti, párhuzamos intézményi rendszert hoztak létre, majd most azt látjuk, egy kifejezetten neoliberális ideológiával fűszerezve nekilátnak a régi szervezeti rendszer teljes szétveréséhez.

Végül, de nem utolsósorban: szemben Orbánék első ciklusával, amikor is a társadalom lelki megdolgozásának fő eszköze a szociáliberális politikai erők ígéreteinek folyamatos túllicitálása volt, ezúttal a politikai hatalom a legrosszabb náci hagyományokat felidéző ellensékképek – migránsozás, Soros-bérendezés stb. – felmutatásával manipulál. Márpedig tudjuk, hogy történelmileg utóbbi mindig sokkal hatékonyabb harci eszköz volt, mint a pozitív célokért folytatott verseny. Főként, ha az ellenfél gyenge és (a mai látszat ellenére is) megosztott.

Utoljára maradt, de a Fidesz-uralom két időszakának megkü-lönböztetésekor talán a legfontosabb a globális viszonyok, glo-bális hatások különbözősége. 1998–2002-ben a világ egypólusú volt, vagyis a nemzeti szintű folyamatok is az Egyesült Álla-mok vezérelte globális főhatalom, a nemzetközi gazdasági és pénzügyi szuperstruktúra erős befolyása alatt álltak. Mégpe-dig azáltal, hogy az egyes országokon belül voltak belső, loká-lis szövetségesei, akiknek hatalma így igen stabil lábakon állt. Ezek a kívülről megtámadott szövetségesek Magyarorszá-gon a késő-kádári technokrácia, a nagyburzsoázia – ezen belül döntően a multinacionális szféra vezető ágensei –, a neoliberá-lis értelmiség és a mindezeket reprezentáló pártok, az MSZP, az SZDSZ és szövetségük voltak. A Fidesz nemhogy nem él-vezett külső támasztékot, de a vele szemben álló erők egyene-sen elementárisak voltak.

A 2000-es évek második felétől ez a képlet megváltozik. Oroszország erősödik, és ezzel együtt világhatalmi ambíciói is reinkarnálódnak. Kína és a Távol-Kelet autokráciái szintén erősödnek. A globális politikai és gazdasági tér még nem lesz ismét kétpólusú, de elmozdul abba az irányba – pontosabban multipoláris irányba mozdul el. 2010 körül Oroszország és a távol-keleti autokráciák a Fidesz vezette konglomerátum mellé állnak – Orbánéknak innentől kezdve tehát már lesznek erős külső szövetségesei, támogatói. Oroszország a „magyar kap-csolattól” egyfelől az Európai Unió egyébként sem erős bel-ső kohéziójának, másfelől az Egyesült Államok befolyásának gyengítését reméli. Ennek jegyében nem csupán az Orbán ve-zette politikai elit hatalmi törekvéseinél támogatja, de igyekszik szövetségeseket találni a hazai nagyburzsoázián belül is vagy egyenesen beépülni oda (elsősorban Paks II).

De megfogalmazhatunk egy ennél általánosabb tételel is. Az autokrata rezsimek világszerte terjednek, és ez – egy struk-

turalista megközelítés alapján – sajátos összefüggésben van a globális rendszer multipoláris irányba való elmozdulásával: a világ többpólusúvá válásával együtt járó globális bizonytalanság oda hat, hogy védekezésképpen és a változásokra való gyors reagálás (a hatalmi szereplőkben nem feltétlenül tudatosult) reményében a lokális hatalmi struktúrák „összerántják”, vagyis központosítják magukat. És a dolgok jelenlegi állása szerint ez a két, egymással összefüggő folyamat tartós lesz – amely így az Orbán-rezsimnek, ezen belül az általa politikaiból gazdaságivá és kulturálissá konvertált hatalomnak igen erős külső stabilizátora lehet.

*

Az Orbán-rezsim belső tartópillérei azonban – *hosszabb távra* tekintve – recsegnek. „Ebül szerzett jószág ebül is vész el”: az erőszakkal és a törvények átirásával bekebelezett gazdasági és kulturális szféra leromlása, értékvesztése már elkezdődött, és a jövőben a folyamat gyorsulására kell számítani. A gazdaságban a piaci jelzőrendszer torzítása, kikapcsolása már önmagában is a burzsoázia teljesítményének, versenyképességének gyengüléséhez fog vezetni. De a gazdaság és kultúra hanyatlásának, szétmállásának ennél is fontosabb oka a szociális szféra soha nem látott mértékű megcsapolása, és nyomában a humán erőforrások vészes leromlása lesz. A fennálló rezsim megdöntésével jó volna ezt a folyamatot nem végigvárni. Mert az áldozatok elsősorban mi leszünk...

A félfeudális hatalmon lévő rend Magyarországon

Kutatásaim szerint a fenti kategóriával írható le a jelenlegi magyarországi hatalmi szerkezet – a NER – lényege és lényegi működési módja. Kornai János (2016) autokrácia és Bozóki András – Hegedűs Dániel (2017), valamint Filippov Gábor (2018) *hibrid rendszer* fogalma is találó erre, de azok főként csak a politikai hatalmi viszonyok leírására koncentrálnak. Magam olyan fogalmat alkotok, mely egyfelől magában foglalja a gazdasági és kulturális aktorokat, továbbá azoknak a politikai szereplőkkel alkotott szövevényét is, másfelől utal azokra a múltbeli strukturális mintázatokra, melyekkel a jelenlegi hatalmi szerkezet kontinuitást mutat.

A hatalmi szerkezet ágensei a következők: domináns pozíciót foglal el a politikai elit csúcsa – a továbbiakban: uralkodó rend (Orbán Viktor vezetésével) –, a hazai kliensburzsoázia, a nagy, állami támogatottságú exportáló multinacionális vállalatok menedzserei és tulajdonosai és a nemzeti-konzervatív technokrácia (Matolcsy György vezetésével). Alárendelt pozícióban van a fennálló hatalommal lojális, általa kitartott média és értelmiség, valamint a kliensség és a szuverén pozíció között lebegő nagyburzsoázia (például Csányi Sándor).

Ez a konglomerátum félfeudális rendet alkot. Max Weber (1967) nyomán rendiségenek lényege, hogy tagjait formális és informális kapcsolati háló integrálja, valamint közös ethosz,

értékrendszer és magatartásminta jellemzi. Félfeudális jellege a benne uralkodó erős formális és főként informális hierarchikus viszonyokból, az eme hierarchia csúcsán elhelyezkedő vezető (király) szinte korlátlan hatalmából adódik – legalábbis a rend egy részén belül.

A rend azért nem teljességgel feudális, hanem félkapitalistának mondható, mert az integráns részét képező burzsoázia és menedzsereinek tevékenysége valamiféle visszaigazolást, visszajelzést kap a piacról. Weberi értelemben így a hatalmon lévő rend egésze is osztályvonásokkal bír – és ilyen vonásokkal bír marxi értelemben is: a hatalmon lévő rend az ország szinte teljes tulajdonának birtokosa.

A király (Orbán Viktor) hatalma a hatalmon lévő rend részét képező burzsoázia felett mindenazonáltal nem totális – a kliensburzsoázia komolyan függ tőle, de a nagy exportáló multinacionális cégek vezérkara erős alkupozícióban van vele szemben. Ez abból adódik, hogy zömében ezen cégek exportja húzza a gazdaságot (ők biztosítják a GDP – a nemzeti termék – dinamizmusát). És döntően ők azok a gazdasági szereplők, akiknek tevékenysége elsősorban megmérődik, nem is akárhol, hanem a világpiacra, ezen belül döntően a német piacon.

*

De történetileg nézve hogyan alakultak a hatalmon lévő renden belüli erőviszonyok, és milyenek ma?

Az új magyar kapitalizmus korábbi, laissez faire szakaszát kezdetben a késő-kádári technokrácia (a létezett szocializmus hatalmi hierarchiájában felnövekvő, a piacgazdaság totalizálását és a teljes külpiaci nyitást zászlajukra tűző, döntően fiatal pénzügyi szakemberek – Békesi László, Bokros Lajos stb.), majd „gyermeké” a nagyburzsoázia, azon belül is döntően a

multinacionális cégek tulajdonosainak és menedzsereinek a dominanciaja jellemzte a politikai elit, vagyis a mindenkor uralkodó rend felett. A felnövekvő hazai nagyburzsoázia nagyból a 2000-es évek elejétől féltékenyen figyele a multinacionális szektor privilegizált helyzetét, és egyre inkább a nemzeti tőke nevében fellépő Fidesz mögött sorakozott fel – majd 2010-ben hatalomra is segítette azt. Az új uralkodó rend azonban eme támogatásért csak részben mutatkozott hálásnak, és hozzákezdett a tulajdonviszonyok radikális átalakításához és egy hozzá *feltétlenül* hű kliensburzsoázia létrehozásához – ezért kellett meggyengítenie, majd szinte teljességgel felszámolnia a fékek és ellensúlyok rendszerét. Míg a rendelkezésre álló tetemes állami tulajdont privatizáló késő-kádári technokrácia és az általa dominált uralkodó rend „osztogatott”, addig a fideszes uralkodó rend és hűséges technokráciája „fosztogat.”

A 2010 előtti időszakban a médiát és az értelmiségi közéléttet alapvetően a késő-kádári technokráciához, majd a nagyburzsoáziához lojális liberális értelmiség uralta – ez azonban nem jelentette más szellemi irányzatok kizárasát. A liberális értelmiség legerősebb fegyvere ezen szellemi áramlatokkal szemben a körükbe tartozók teljesítményének elhallgatása volt. A fideszes uralkodó rend győzelmeivel azonban szinte azonnal megindult a médiaviszonyok radikális átrendezése és a másként gondolkodók elleni nyílt, egzisztenciájukat is érintő támadás, melynek célja a teljes kiszorításuk. Az uralkodó rend a meg-tűrt értelmiségtől feltétel nélküli lojalitást követel, valamint azt, hogy az folyamatosan legitimizációs érveket és ideológiákat szállítson számára.

Az autonómiájára valamit adó nagyburzsoázia helyzete pillanatról pillanatra változik.

*

Már 2010-től megkezdődött az a folyamat, melynek során Orbán Viktor és szűk köre, az uralkodó rend kísérletet tesz a nagyburzsoázia politikai elit felett gyakorolt korábbi hatalmának megtörésére, vagyis a két hatalmi csoportosulás közötti dominanciaviszonyok megváltoztatására. Mivel Orbánék nem zabolázhattak meg minden egyes nagyburzsoát, ezért versenyeztetik és kijártssák őket egymás ellen. Ennek egyik fő eszközét a közbeszerzési pályáztatás működési módja jelenti. Különösen pontosan jellemzi a versenyeztetési, kijátszási mechanizmus lényegét a döntően a multinacionális vállalatok körében alkalmazott stratégiai megállapodások rendszere. Itt nem érvényesül semmiféle normativitás, az állam a közvélemény és a piac által átláthatatlan kritériumok alapján, ad hoc emel ki cégeket, és köt velük egyedi megállapodásokat. Ezeknek titkos záradéka, mely a vállalatoknak nyújtott állami kedvezményeket tartalmazta, egészen 2017-ig feltáratlan volt, és valójában még ma is az. (Az LMP-s Szél Bernadett perelte ki az adatok egy részét az illetékes hatóságuktól.)

A burzsoázia egy része lázong alárendelt szerepe ellen – de csak az Orbán szűk köréhez, az uralkodó rendhez kötődő Simicska Lajos, valamint időnként Csányi Sándor és Demján Sándor veszi a bátorságot a nyílt konfrontációhoz. A 2010-es évek elejétől Simicska frontális támadást indít Orbán ellen, eszközül használva ehhez médiabirodalmát. A csata 2015 nyarán dől el, amikor a fenyedegett Simicska bedobja a törülközőt, és megválik médiaérdekeltségeitől. Megmutatva ezzel azt is, hogy a „független” sajtó mennyit is ér a burzsoázia számára, és léte mennyire függ a hatalmon lévő renden, ezen belül a nagyburzsoázián belüli erőviszonyuktól, pontosabban azok változásától.

Simicska megtörésével Orbán és uralkodó rendje, valamint technokráciája megvalósítja azt a – tulajdonképpen 1998 óta

dédelgetett – tervét, hogy felülkerekedjen a nagyburzsoázián, Bourdieu (1983) kifejezésével élve, politikai tőkéjét szinte teljes mértékben gazdasági tőkévé konvertálja.

Azért csak szinte valósítja ezt meg, mert a multinacionális cégek vezérkarai és a Csányihoz hasonló eredetű és típusú gazdasági hatalommal rendelkező nagyburzsoák továbbra is őrzik Orbánékkal szembeni alkupozícióikat. Helyzetüket alapvetően csak komoly, döntően világpiaci átrendeződés változtathatja meg.

*

De miért nem uralkodó osztályról, hanem csupán hatalmon lévő rendről beszélek, melynek vannak osztályvonásai? Hiszen a rendek teljes egészükben működhetnek osztályként is. Röviden azért, mert miközben a hatalmon lévők megszerveződnek, a társadalom, ezen belül a munkásság nem szerveződik osztályá. Egyosztályos társadalmak pedig logikailag nem léteznek.

A társadalom, ezen belül a munkásság önszerveződésének elmaradása alapvetően két okra vezethető vissza. Egyrészt a munkásság nem látja a tőkét, a burzsoáziát és annak az ő életében betöltött szerepét, mert a burzsoázia elbújik a mindenkor kormányok háta mögé, és onnan irányít. Az államhatalommal hajtatja végre például a szociális szféra – oktatás, egészségügy – megcapolását, melyről azt képzeli, hogy azt ő finanszírozza. Másrészt a munkásság – tehát mindenek, akik kizárolag munkaerőjük áruba bocsátásából élnek és nincsenek magas vezetői pozícióban – rendkívül megosztott, érdekelhetétek által tagolt. Más oldalról megközelítve: a világ globalizáltságának jelenlegi állapotában a munkásság már nem lehet nemzeti, de még nem lehet nemzetközi sem.

Mindezért nemzeti szinten a kapitalista tőke-munka viszony az úr-szolga feudális viszony álruháját ölti. Ezért még nagyobb a kiszákmányolás, mint ha a tőke-munka viszony nyíltan megjelenhetne a társadalmi egyének tudatában, és a kiszákmányoltak felvehetnék a harcot kiszákmányolóikkal szemben.

*

2018 tavaszán a magyar társadalom enyhe többsége a fennálló hatalmon lévő rend ellen szavaz, a Fidesz–KDNP kétharmada az általuk manipulált választási rendszer következménye. Mindazonáltal az Orbán uralta hatalmi gépezet még mindig erős támogatottsága nem magyarázható kizárolag az általa szíttott gyűlöletkampánnyal: bár regnálásának eddigi időszaka alatt az egyenlőtlenségek jórészt töretlenül növekednek, az évtized közepétől majd minden társadalmi réteg helyzete javult. Persze a legszegényebbeké csak alig érzékelhetően, a nagyon gazdagoké pedig kiugróan (Huszár é. n.).

A hatalmon lévő rend mára kívülről is bebetonozódott. Fő bázisa egyfelől az orosz és kínai politikai elit és burzsoázia, másfelől a német nagytőke. Helyzetét hazánk félperifériás adottságainból adódóan csakis a geopolitikai, geogazdasági helyzet olyan változása ingathatja meg, mely ellene hat az autoriter hatalmi rezsimek markáns előretörésének. A belső viszonyok oldaláról pedig kizárolag az ellenzéki pártok és civil szervezetek lokális, elsősorban vidéki hálózatainak kiépítése gyengíthati meg hatalmát.

Rabszolgatörvény: artikulálódik a tőke-munka viszony?

Korábbi írásaimban azt állítottam, hogy Magyarországon – a globális tendenciáktól sem függetlenül – a munkásság atomizált, nem szerveződik osztályá. Ennek alapvetően két okát jelöltem meg. Egyrészt a burzsoázia elbújik a mindenkorai államhatalom mögé, mintegy eszközökön használva azt a kiszákmányoló viszonyok fenntartására, sőt erősítésére, ezért a tőke-munka viszony jórészt rejte a munkásság előtt. Másrészt képzettségét, életstílusát, sőt társadalmi pozíciójának egész szövédékét tekintve eme munkásság erősen megosztott, ezért nem képes közös érdekeinek felismerésére. Most hozzáteszek egy harmadik tényezőt is: bár globális szinten is tapasztalható, nálunk még markánsabb az a jelenlég, hogy a magukat baloldalinak mondó pártok sem tettek soha említést, még nyomok, utalások formájában sem a kiépülő rendszer alapvető antagonizmusáról, a tőke és a munka genetikailag kódolt és a rendszerváltás folyamatában különösen éles ellentétréül. De jórészt hallgatott erről az értelmiség is. A baloldali értelmiség szűk köre próbálkozott ugyan a tőke-munka viszony tematizálásával, de hangja nem ért el a munkásságig. Sajátos kör alakult ki: a munkásság nem szerveződött – a baloldali értelmiség hangja a semmibe veszett –, nem születhetett meg a munkásság ideológiája.

Attól azonban, hogy a tőke-munka viszony a feudális úrszolga viszony álruháját öltötte, a kapitalizmus egyik legalapvetőbb mozgásformája, a kizsákmányolás még nagyon is működött, csak egyénenkénti szinten jelentkezett. Sőt valójában a klasszikusnál is erősebb volt, hiszen a munkás mint egyén semmiféle kollektív védelmet nem élvezett. És itt kell említeni a munkásszerveződés elmaradásának talán legfontosabb szervezeti okáról, a szakszervezetek gyengeségéről: a rendszerváltás idején oly szépen hangzó szakszervezeti pluralizmus a valóságban a munkásképviselet megosztottságához vezetett. És ami hasonlóan fontos: a szakszervezetek mind ez idáig a mindenkorai államhatalom zsebében voltak.

*

A rabszolgatörvény megszületését alapvetően három tényező együtthatása katalizálta. Egyrészt nagyjából 2014 környékétől a munkaerő egyre nagyobb részének kiáramlása, valamint a gazdasági dinamizmus erősödése következtében krónikus munkaerőhiány alakult ki a gazdaságban. Ezzel összefüggésben másrészről (amint azt 2016-ban prognosztizáltam), nőtt a munkásság alkureje, érdekkervényesítő képessége, melynek következtében nagyjából ettől az időszaktól kezdve a békrek dinamikus növekedésnek indultak. A profitját féltő burzsoázianak ez sok volt: egyre erősödő nyomást gyakorolt a kormányra, hogy az a bérnövekedésből származó veszeségét valahogyan kompenzálja, és erre a legkézenfekvőbb megoldásnak a munkaadó meghosszabbítása – tehát valójában a békrek visszacsökkenése – kínálkozott. Végül, de nem utolsósorban az egymás utáni harmadik választási győzelemtől megittasult kormányfő elvesztette legendás realitásérzékét, azt a képességet, hogy érzékelje a társadalom, ezen belül a munkásság túróképességét.

2019 januárjában azt láthatjuk, hogy az előző év decemberének közepén megszülető rabszolgatörvény minden korábbinál erősebb és egységesebb társadalmi ellenállást vált ki. Egyrészt a továbbra is erősödő munkaerőhiány tovább növeli a munkáság alkuképességét – és ez különösen igaz a nagy exportáló multinacionális vállalatoknál alkalmazott munkásarisztokráciára, melytől elsősorban függ a gazdaság egészének dinamizmusa. Másrészt a rabszolgatörvény azt eredményezi és vetíti előre, hogy a munkásság elmúlt években valamelyest javuló helyzetének eredményeit a gazdasági és politikai hatalom most „viszszaveszi” – márpedig köztudott, hogy pontosan ez az a helyzet, amikor társadalmi méretű lázongások szoktak kitörni –, így volt ez 1956-ban is. Harmadrészt, a rabszolgatörvény nemcsak a munkásságot, hanem minden dolgozót érint, tehát a középrétegekhez tartozó, de újabban alapvető biztonságukban megtámadott közalkalmazottakat, köztisztviselőket is. És a diákokat, akik a burzsoázia ōket fenyegető proletarizálását érzékelve – miként 1968-ban – féltik jövendő értelmiségi autonómiajukat. Negyedrészt: a rabszolgatörvény egetverő és az egész társadalmat érintő igazságtalansága alkalmat, lehetőséget ad az ellenzéki pártoknak és a szakszervezeteknek (utóbbiak nagy részének), hogy egységesen, a korábbit jóval meghaladó erővel lépjene fel a Nemzeti Együttműködés Rendszere ellen. Mint-ha azok a politikai erők, melyek korábban szemet hunytak a tőkeuralom és a kizsákmányolás felett, hirtelen felismernék azt, hogy a tőke-munka ellentét artikulálásából ebben a kiélezett helyzetben tőkét tudnak kovácsolni. Végül globális háttérként: a munkásmozgalmak az egész világon éledeznek. Ennek alapvető oka az egyenlőtlenségeknek a világgazdasági válságot követő jelentős erősödése, valamint a munkaerő-„rugalmasítás” és a robotizáció további előretörése, melyek minden korábbinál erőteljesebben megingatták a munkásság biztonságérzetét.

A kialakuló, minden korábbinál erőteljesebb társadalmi ellenállás több dolgot is jelent. Elsősorban azt, hogy a tőke-munka viszonyban rejlő, korábban a társadalmi tudattalanba szorított ellentét hirtelen széles társadalmi rétegek körében felszínre kerül és tudatosodik. Ezt katalizálta az, hogy amíg korábban az uralkodó politikai elit és technokráciája a hatalmon lévő rend egészének érdekében titkolta a nagyburzsoázia nyomásának való kitettségét, addig mostanra egyrészt eme rend meginog (az erős centralizáció következtében – miként a létezett szocializmusban – a társadalmi konfliktusok jórészt magán a renden belül ütik fel a fejüket), másrészt a burzsoáziának a munkaidő jelentős meghosszabbítására irányuló „kérése”, és az ennek való megfelelés már olyan erős politikai kockázatot rejti magában, melyért a politikai elit és technokráciája immár nem hajlandó egyedül „elvinni a balhét”. Szíjjártó Péter külügyminiszter bejelentésével, miszerint az intézkedést a nagy exportáló multinacionális cégek vezetése nagy megelégedéssel fogadta, a politikai elit nem tett mást, mint elhárítandó a felelősséget, Marx kifejezésével „kifecsegte a tőkések titkát”.

Amint az várható volt, az ellenzéki pártok és több, döntően liberális beállítottságú civil szervezet is a rabszolgatőrvény ellen kirobbanó elégedetlenséget igyekszik általános rezsim- és hatalomellenes hangulattá, megmozdulássá konvertálni. Vagy legalábbis hátszélként használni pozíciójának erősítéséhez a közelgő önkormányzati és EP-választásokhoz. Megpróbálja a pillanatok alatt kialakuló ellenzéki egységet a „mindenhol csak egy, közös ellenzéki jelölt álljon szembe a hatalom jelöltjeivel” céljává varázsolni – elhalványítva ezzel a kialakuló mozgalom alapvetően munkásmozgalmi, tőkeellenes karakterét. A szakszervezetek pedig még mindig nem elég erősek a sokak által követelt általános sztrájk meghirdetéséhez – ami a küszöbönálló bérmelesek előtt összefüggésben lehet a dol-

gozók gyenge sztrájkhajlandóságával. (Pontosabban, ebben a kérdésben nem lehet tisztán látni.) Miközben harminc év után tendencia mutatkozik a munkásmozgalom megszületésére és a munkásosztály megszerveződésére, az ellenzéki pártok képviselőinek jó része és több civil szervezet, valamint a liberális sajtó is egyre inkább csupán O1G-tüntetésekéről beszélt...

Vajon most megfordítható a forradalmak azon dinamikája, hogy a népi elégedetlenség energiáját felhasználva végül is csupán az új hatalomaspiránsok és a fennálló hatalom birtokosainak küzdelme kap friss „tápanyagot”?

A kérdés egyelőre nyitott...

A magyarországi újkapitalizmus különössége

Gideon Rachman (2009) brit politológus a *Financial Times* hasábjain a 2008-as világgazdasági válság nyomán kiéleződő magyar válságot a globális válság mikroközmoszának nevezte. Vagyis a magyar válság, továbbbanve, a magyar újkapitalizmus *különös* jelenség: egyedi vonásainak rendszere a globális válság, a globális újkapitalizmus általános vonásainak túlrajzolódott lenyomata. Vagy másként: a magyar újkapitalizmus a globális újkapitalizmus paradigmája. És sok esetben jövőképe is.

2008-as könyvemben (Szalai 2008) a 70-es években születő neoliberális újkapitalizmus lényegét az önpusztító folyamatok dominanciájában jelöltem meg: elszabaduló profitéhségében a globális tőke felzabálja saját létfeltételeit, a humán és ökológiai forrásokat. Többek között azt írtam és bizonyítottam, hogy a kapitalizmus eme szakaszában – a marxi előfeltevésekben is túl – a munkajövedelmek a munkásság széles köreiben nem fedezik munkaerük újratermelési költségeit.

A magyar újkapitalizmusban az önpusztítás tézis felfokozott intenzitással jut érvényre. Büttl Ferenc (2018) kutatásai szerint a háztartások átlagos vagyonra tekintetében Magyarország az Európai Unió utolsó előtti országa. „A háztartások nemzetközi összevetésben bizony csórók” – fogalmazza meg cikkében Büttl. Gazdag László (é. n.) adatai szerint még a ma-

gyar termelékenység az EU-átlag 71 százaléka, a reálbér annak csupán egyharmada: „ilyenkor az alacsony reáljövedelem fogja vissza a gazdaság teljesítményét”. A szociális védelem társadalmi juttatásai – oktatás, egészségügy – tekintetében Magyarország az EU hetedik legrosszabb ellátott országa (KSH 2014).

Magyarország ökológiai lábnyoma világviszonylatban körülölelve magas (Harmat 2019).

Önpujtásban tehát kirívóak vagyunk... Markánsan kírjuk ki a világrendszert... Sőt, előrevetítjük.

*

A globális újkapitalizmus egyik alapsajátossága, hogy a geopolitikai, geogazdasági viszonyok és főként azok változásai jelentős hatást gyakorolnak az egyes nemzetállamok belső hatalmi és társadalmi viszonyaira. Minél kisebb és nyitottabb egy ország, ez a hatás annál erősebb – annál erőteljesebben kirajzolja az általános vonásokat. Ennek jegyében módosítottam ’majd tíz évé Bourdieu (1983) tőkeelméletét: e szerint különösen az utóbbi országok esetében a különféle társadalmi tőkék – gazdasági, kulturális és szociális – mozgását és viszonyát, valamint átváltási arányait nem elsősorban belső társadalmi erők, hanem döntően a külső, globális hatalmi tényezők, és azok változásai határozzák meg. Azon keresztül, hogy az egymással versengő külső nagyhatalmak főként eme országokon belül megteremtik a maguk szintén versengető belső komprádorait.

A globális kapitalizmus viszonyait tanulmányozva jutottam egy másik elméleti tézishez is: ha a globális hatalmi viszonyok nagy változásban, átalakulásban vannak, akkor főként a sérülékenyebb, dezintegráltabb nemzetállamok védekezésképpen „összerántják” központosítják magukat – ez az oka a világban

tapasztalható autoriter rezsimek a 2008-as világgazdasági válságot követő terjedésének, gyarapodásának.

Magyarország valóban ezen összefüggések paradigmája: a Szovjetunió szétesésével az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején a világ egypólusúvá válik, ami azt is jelenti, hogy eme nagyhatalom Magyarországon belüli szövetségei elveszítik külső támogatásukat – ez a döntő magyarázata a létezett szocializmus összeomlásának. Ezt követően majd két évtizeden keresztül az országon belül csak a döntően nyugati globális főhatalom, a nemzetközi gazdasági és pénzügyi szuperstruktúra komprádorai bírnak külső támogatással: ezek a belső erők a késő-kádári technokrácia (például Békesi, Bokros), a neoliberális értelmiség, a nagyburzsoázia, azon belül is elsősorban a multinacionális szféra vezető erői, majd később a technoburzsoázia (középburzsoá pozíciójukat politikai hatalomra váltó tőkések, például Gyurcsány, Bajnai).

2010-től az addigra hatalmi aspirációiban megerősödő Oroszország és más távol-keleti autokráciák – a „szuperstruktúrával” és az EU-val szemben – Orbánék mellé állnak, és ezzel összefüggésben különböző befektetéseik révén ők is hamar létérehozzák belső komprádoraikat. Magyarország számára a világ az elsők között válik ismét kétpólusúvá, de inkább multipolárisá. Így, a bizonytalan geopolitikai körülmények között is megnövekedett manőverezőképessége bázisán Orbán és csapata rövid idő leforgása alatt a világ egyik legautokratább rezsimjét – az autokrata rezsimek „sűrítményét” – képes kiépíteni. Ennek támasztékául pedig eme autokrácia egyfelől lekenyerezi a multinacionális burzsoáziát, másfelől létrehoz egy kiterjedt hazai kliensburzsoáziát is. És ez a modell immár példa és előkép a jövő autokratái, diktátorai számára...

A külső globális erőviszonyoknak való erős kitettség a paradigmatiskus országokban megmutatkozik abban is, hogy eltérő

geopolitikai viszonyok között ezen országok másként reagálnak külső egyensúlyi helyzetük pillanatnyi megingására. Magyarországon többpólusú világrendszer esetén – tehát amikor a belső komprádorok szintén harcban állnak egymással – ilyen megingások idején a belső hatalmi szerkezetben nagy átrendeződések mennek végbe. (Vannak mozgásba lendülni képes hatalmi ellenpólusai a domináns hegemonnnak.) Ez történik a létezett szocializmus klasszikus korszakában, és kisebb mértékben 2010 után az Orbán-hegemónia időszaka alatt. Utóbbiban azért csak kisebb mértékben, mert e korszak autokráciája erősebb és elnyomóbb, mint a Kádár-kurzus utolsó két évtizede. A „szoclib” dominanciájú első húsz évben viszont, amikor az egyetlen globális hegemonnnak természeteszerűen csak egy vagy több, de egymással összetartó belső komprádora van, a külső egyensúlyi helyzet megingásai csak gyengén befolyásolják a belső hatalmi viszonyokat. (Nincs olyan másik rivális belső komprádor, akinek harcba lendülése képes lenne a fennálló erőviszonyok megbontására.) Vagyis a két különböző külső hatalmi konstelláció eltérően hat a belső erőviszonyok szenzitivitására.

*

Tudvalevő, hogy a magyar gazdaság – miként a félperifériák többsége – szélsőségesen duális természetű: szemben áll egymással egy szigetszerűen kiemelkedő, nagyvállalati, külföldi (döntően német) tulajdonú, exportorientált (döntően a német piacra termelő), nyugatias szerkezet és egy attól elszigetelt, magyar tulajdonú, döntően hazai piacra termelő, tőke- és technológiáhiányos közép- és kisvállalati szektor. A gazdaságot elsősorban a multinacionális szektor húzza, így az ország teljesítőképessége nagymértékben függ külső piacainak állá-

potától, elsősorban a német piac felvezőképességétől. Ennek, valamint összehasonlító számításai alapján állapították meg Pogátsa Zoltán (2007) és Scheiring Gábor (2019), hogy hazánk globális piaci kitettsége az egyik legerősebb a világon.

A magyar gazdaság szerkezetemellett nem csupán szélsőségesen duális, de multipoláris is: a domináns szektorát alkotó külföldi nagyvállalatok belsőleg is elszigeteltek egymástól, vagyis nagyon távol állnak attól, hogy valamiféle szervesen egymáshoz kapcsolódó termelési láncot alkotnának. A magyar gazdaság így paradigmája és egyben jövőképe is annak a folyamatnak, ahogyan a piacok globalizálódásának hatására a gazdaságok „kiszerveződnek” a nemzetállamok alól. Az utóbbi évtizedben tapasztalható autoriter hullám, a nemzetállami határok megerősítésére tett erőfeszítések sora mintha erre a szétesési folyamatra adott védekezési reakció is lenne. A mai államhatalom valójában eme folyamat különös lenyomata: nem véletlen, hogy Orbán Viktor ma egyre több autokrata politikai vezér vonzó példaképe lehet.

*

Magyarországon különösek, paradigmatiskusak a társadalom-lélektani jelenségek, folyamatok is.

Az újkapitalizmus egyik fontos sajátossága, hogy a tőkelogika behatol legintimebb életvilágunkba is, és saját képére formálja annak működését. A verseny túlhajszolása a közösségek széteséséhez felbomlásához vezet, ami végső soron az individualitást és ezen keresztül az identitás és az egyéni szabadság kialakulásának, és meggyökereződésének folyamatát is veszélyezteti: identitásunkat és szabad döntéseinket mindig a „másozhoz”, a „mások” választásaihoz való viszonyunkban vagyunk csak képesek kialakítani és megfogalmazni.

Magyarországon ezek a folyamatok sarkosabban, markánsabban jelentkeznek, melynek három, egymással összefüggő oka is van. Egyrészt hazánk polgárainak közösségi nekibuzzulásait, forradalmait mindig leverték, kollektíven megfogalmazott autonómiatörekvései sikeres érvényesítésére soha nem nyílt történelmi lehetősége. Ennek következményeként legfőbb szocializációs örökségünk az egyéni, informális, atomizált érdekkérvényesítés magatartásmintájának dominanciája – és az azzal összefüggő szervilizmus. Mindez nem kedvez az erős identitás, a valódi individualitás kialakulásának. Másrészt ezzel összefüggésben azok a korlátok, melyek az ént védik a társadalmi lét más területein domináló logikák behatolásától – így az újkapitalizmusban a tőke logikájának uralkodóvá válásától az egyének életvilágában, elsősorban érzelemháztartásában –, országunkban jóval gyengébbek, „átjárhatóbbak”, mint a kollektivitásukban sikeres, ezért egyéneiket jobban támogatni képes társadalmakban. Végül ezt erősíti a viharos gyorsasággal kialakuló magyar újkapitalizmus azon tulajdonsága, hogy – a kollektivitásában azért több innovációt is hozó „létezett szocialista” társadalomszerkezet és szerepstruktúra radikális áttörésével, átrendezésével – alapjaiban rendítette meg az egyének régi identitását, és/de az új identitások kialakítása előtt már az első pillanattól ott „tornyosul” az újkapitalizmus hatalmi logikája. Így például a létezett szocializmus utolsó évtizedében már amúgy sem erős munkásidentitás felbomlik, anélkül azonban, hogy „a bérből és fizetésből élők” egy új identitás, egy új közös nevező kialakítására, megfogalmazására képessé válnának. Az új rendszer valójában nem nyújt számukra vállalható szerepeket. Némileg sarkítva: a magyarországi félperiféria, ahol élünk, az antiindividuumok különös, paradigmatiskus szövédéke lesz.

*

A magyarországi újkapitalizmus szövete mégis feslik. Legalábbis ami a jelen szakaszát illeti.

A gazdasági hatalmi szerkezet oldaláról azért, mert a jelenlegi politikai elit mögött álló gazdasági szövetség hasadozni fog. A szövetség eddigi lényege a multinacionális és hazai nagyburzsoázia kiegyezése (ez annyira működött, hogy a közelmúltban például az ALDI komoly üzleteket bonyolított például Mészáros Lőrincsel), melynek alapja, hogy a gazdaság működését – ezen belül az érdekkellentétek „elsimítódását” – annak gyors növekedése „megolajozta”. Ez a növekedés azonban nem annyira a gazdaság belső vitalitásának jele, hanem sokkal inkább két másik tényezővel magyarázható. Egyrészt a 2008-as válság utáni Jánossy-féle helyreállítási periódus eredményeit élvezhetjük, amikor a nagy zuhanás után tudvalevően hirtelen meglódul a növekedés. Ez a periódus azonban belső felhajtóerők híján előbb-utóbb kifullad. Másrészt a gépezetet tápláló EU-s források is elapadóban lesznek az elkövetkező években. Mivel pedig úgy tűnik, a humán erőforrások értékvesztése a belátható időben immár megállíthatatlan, a növekedés biztosan lassulni fog. Ami óhatatlanul felszínre fogja hozni a jelenlegi hatalmi szerkezetben belüli, ma még látens feszültségeket.

Másrészt, ezzel összefüggésben, a társadalmi ellenállás erősödni fog. A társadalmi szolidaritás nem biztos, hogy erősebb lesz, de ahogy a hatalom immár majd minden társadalmi csoporttal konfliktusba kerül, a részellenállások összeadódhannak.

Lehetséges, hogy még ma az autokrata rezsimek különös esete vagyunk, addig holnapra ezek megroggyanásának paradigmája leszünk?

KORONAVÁLSÁG

Covid-19 – válság – alternatívák

A koronavírus után hosszabb távon nincs visszaút a régi világrendbe. Többek között J. E. Lovelock (1979) és Herman Daly (1990) munkái már jóval korábban előrevetítették, hogy a világjárványok az ökoszisztéma súlyos sérülése következtében szaporodhatnak. Legutóbb Kate Jones (2020) vázolta fel ezt az opciót. A mai helyzet tényleg új: korábban is voltak nagy világjárványok, melyek mélyreható változásokat hoztak a társadalmi és gazdasági viszonyokba – mindenkorral a nemzetállami határok valamelyest korlátozták terjedési sebességüket és segítették lokalizálásukat. A globalizáció erősödésével ezek a korlátozó tényezők gyengülnek, bár az is igaz, hogy az „ellenszérumot” is gyorsabban meg lehet találni. Igen ám, de mire az egyik ellenszer megvan, az ökoszisztemája súlyos sérülése miatt már jön is a következő járvány – Greta Thunberg igazát a koronavírus nem halványítja, nem elfedi, hanem nagyon is felerősíti.

De már önmagának a koronavírus-járványnak is súlyos globális és lokális következményei lehetnek – hatására felerősödhetnek olyan folyamatok, melyekre már a vírus megjelenése előtt is mutatkoztak tendenciák.

A mostani időponttól elindulva, rövid, illetve középtávon – mint arra a *Fordulat* folyóirat szerzői is rámutatnak (*Kik húznak hasznat a járvány utáni válságból?* Facebook-bejegyzés, 2020. március 17.) –, a gazdasági hatalmi viszonyok radikális átren-

deződése várható, mely a tőkekoncentráció további erősödését eredményezi. A kapitalizmus tehát egy darabig stabilizálhatónak tűnhet, és – miként az a 2008-as globális válság nyomán történt – a mentőcsomagokkal is megerősített tőke a válság terheit ismét megpróbálja majd a hatalmi struktúrákból kirekesztettetekre, a közép- és alsó társadalmi rétegekre hárítani. Elég hamar, és annak ellenére is, hogy – szakítva az ortodoxiával – a mentőcsomagoknak a tervezet szerint (persze a tőkeoldalhoz aránytalanul egy kis mértékben) most széles társadalmi csoportok is kedvezményezettjei lehetnek.

Eme folyamatok recessziós hatásainak várható nagyságrendje ma még felbecsülhetetlen. Hipotézisem szerint azonban ez a recesszió, pontosabban a kereslet és kínálat csökkenésének egymást generáló dinamikája – a gigantikus mentőcsomagok dacára is – felérhet majd akár egy több világrégiót is érintő háború pusztító erejével is. Ennek egyik oka a munkanélkülıség soha nem látott növekedése, a másik pedig mind keresleti, mind a kínálati oldalról nézve, a humán tőkének a járvány, járványok nyomán bekövetkező súlyos sérülése. Ezek a tényezők pedig önmagukban is mélypontra húzzák a fizetőképes keresletet – eddig nem tapasztalt mértékben nem lesz kinek eladni a válság első szakaszában koncentrálódott tőke által termelt termékeket.

Hosszú távú alternatívák

A globális visszaesés és nyomában a nyomor és kilátástanlás lehet olyan mérvű is, mely az emberekben az eddigi tendenciák folytatódásaként hatványozottan felerősíti az erős, autokrata vezérek iránti vágyat, a bűnbakkerést és ezzel együtt a nacionalizmust is. Ebből a helyzetből születik meg a válság „kezelésének” első szcenériója: a globalizáció leállása, a nem-

zetállami határok megerősítése, az erős, egyenesen katonai diktatúrák elszaporodása, gazdasági téren pedig az önellátásra való törekvés. Nagyon kiélezett és túlzó megfogalmazásban: visszatérés a földműveléshez és a gyűjtögető életmódról – mely tulajdonképpen nem lenne más, mint a mai jobboldali zöldek álmának teljesülése. A nacionalizmusok összeütközése miatt ennél a kimenetelnél megsokszorozódik a háborús veszély.

Még mindig nagy, de azért mérsékeltebb recesszió esetén a mai, vagyis globalizált kapitalizmus más, az előzővel ellenétes tendenciái erősödnének fel. A második szcenárió: a face to face kapcsolatok további rohamos visszaszorulása, a digitális hálózat egyeduralkodóvá válása az emberi viszonyokban, a fertőzésveszély által felgyorsított robotizáció, az emberek szinte teljes kisszorulása a termelésből. Következménye: az otthon, magányosan üldögélő embereket előbb-utóbb elnyeli a virtuális valóság. Hogy az előállított termékeket el lehessen adni, majd odalöknek nekik valami alapjövedelmet – de így csak egyszerű fogyasztókká degradálódnak. A valóságos közösségek, a társadalmilag hasznos munka hiánya kikezdi identitásukat, így előbb-utóbb emberi mivoltukat is.

A valóságban nagyon is elképzelhető az eddig vázolt két szcenárió valamiféle mixtúrája: a nemzetállamok vagy nagyobb régiók kettéhasadása egy önellátásra berendezkedő feudális részre és a globális termelési láncolathoz kapcsolódó kapitalista, digitális világra. Ez nem lenne teljesen új: bár halványabb kontúrokkal, de a félperifériák, perifériák nagy részének gazdaság- és társadalomszerkezete már ma is ezt a képet mutatja.

A három modellnek hasonló és eltérő politikai rendszerek feleltethetők meg. Mint azt jeleztem, a befelé fordulás, az önellátásra való törekvés csak diktatúrával valósítható meg. Egy részt azért, mert alapvetően korlátozza az embereknek sza-

badság iránti, a korlátok átlépésére irányuló vágyát. Másrészttől azért, mert az önellátás az adott fogyasztói szokások mellett a globalizált termelésénél jóval költségesebb, ezért nem tudna a jelenlegihez akár csak közelítő életszínvonalat biztosítani széles rétegek számára. És mivel az erős érdekérvényesítő képességekkel rendelkező helyi tőkének, a gazdagoknak lehetőségeük lenne korábbi életnívójuk fenntartására, a kárvallottak szükségképpen az alsóbb társadalmi rétegek lennének, akiknek elégedetlenségét csak erőszakos eszközökkel lehetne férni, tartani, letörni.

A másik opció az önellátó modellhez a „kommunista” Észak-Korea: a szürke, egyénellenes egyenlőség birodalma, melyről már tudjuk, hogy szintén csak diktatúrával tartható fenn.

Rátérve a globalizált, digitalizált világ lehetséges politikai rendszerére: ez sem tudna demokratikusan működni – sem magántulajdon, sem központosított tulajdon esetén sem: az elnyomás itt nem elsősorban a katonai-rendőri erőszak, hanem az emberi tudat és érzelmi világ digitális felügyelete és manipulációja útján történne, történhetne. A minta itt Kína, a maga „társadalmi pontok” rendszerével – ebben a központi hatalom az emberek MINDEN tevékenységét azonnal jutalmazná vagy büntetné.

Végül az első két szcenárió mixtúrájának lehetséges politikai modellje: diktatórikus központi hatalom, mely a társadalmi és gazdasági élet egy szegmensében átjárót biztosít az egyéneknek, de csak a tudatukat közvetlenül manipuláló, uráló globális digitális világ irányába.

Magyarországon

Hogyan érinti minden hazánkat? Most, a katonai diktatúra vi-szonyai között még nem tudni, hogy a világban „elöl járunk” vagy csak követjük az általános tendenciát – az első, autoriter és „bezárkózós” szcenárióra gondolok itt.

Most mintha épp efelé haladnánk. Miközben a nyugati világ kormányai öntik a pénzt a gazdaságba, és bár első számú kedvezményezettjük a burzsoázia, azért a munkásságnak és a szegényeknek is juttatnak valamit – hogy azok ne haljanak éhen, tehát legyen továbbra is kiket kizsákmányolni –, addig a magyar kormány válságkezelő csomagja igen szűkkeblű. És miközben a burzsoáziát igyekszik menteni, ennek terheit egy az egyben a munkásságra hárítja. A tőke-munka viszonyt szabályozó kollektív szerződések felrúgása a munka kizsákmányolásának eddig nem látott – és a humán tőke végletekig fokozott kiszigerelesével –, a burzsoázia számára is önsorsrontó mértékét jelzi és vetíti előre. Nem beszélve arról, hogy azok, akik a munka világából is kiszorultak, semmiféle segítséget sem kapnak (részletesen lásd Büttl 2020, Kiss S. Á. 2020 és Pogátsa 2020).

Emellett a válságkezelő csomag összetétele arra is utal, hogy a kormány az autarkia, a bezárkózás irányába kíván lépésetet tenni. Az élénkítés első számú kedvezményezettjei kedvenc hazai oligarchái, miközben a kiskereskedelmi lánc multinacionális szereplőire különadót vezet be (Kiss S. Á. i. m.).

De a multinacionális cégek sújtásában nem biztos, hogy megállnak majd kiskereskedelmi láncoknál: ahogy a német piac összeomlik, úgy a hazánkba települt, döntően német és német piakra dolgozó járműipari kapacitások – melyek eddig a bruttó hazai terméket (GDP-t) „húzták” – is elveszíthetik jelentőségüket, mind gazdaságunk, mind annak vezérlői számá-

ra. Ezzel párhuzamosan piacainak szűkülése következtében a német tőke is elveszítheti érdeklődését hazánk mint felvevőpiac iránt nem, de gyártókapacitásai kihelyezési lehetőségei szempontjából elég nagy valószínűsséggel. Ha pedig ez bekövetkezik, akkor nemcsak a fennálló hatalom szándéka lesz az Európai Unióval való kapcsolatok lazítása, de az EU magától is teljesen magunkra fog bennünket hagyni. És ha ez így lesz, akkor – a hazánk adottságait tekintve életidegen, autark törekvések és retorika ellenére – végképp betagozódunk az autokrata, sőt helyenként diktatórikus Keletbe.

Társadalmi folyamatok a válságban és annak nyomán

Ez a válság a társadalmi viszonyok, az emberi kapcsolatok legmélyebb rétegeiig hatol – és ennek az emberiség számára lehetnek mind pozitív, mind negatív implikációi.

Korábban is voltak világválságok, de ilyen mélyen és kiterjedten, mint most, nem érintették az emberi viszonyokat. „Mindenki maradjon otthon!” – ez ma az egész világ uralkodó szlogenje. A szülők home office-ban dolgoznak, a gyerekek otthon játszanak vagy online tanórákon vesznek részt. Az öregök szinte teljes karanténban. New Yorktól Budapestig, szinte az egész világon így él ma a felső- és középosztály. Ez közös problémákat, tapasztalatokat és közös életérzéseket teremt – globális közösségséget. Gyökeresen más a helyzete azoknak, akik hivatásukból adódóan nem maradhatnak otthon: orvosok, ápolók, gyári munkások, eladók, futárok, szemétszállítók, taxisok stb. Az ő terhelésük iszonyú, kiszákmányolásuk eddig nem látott méretekkel ölt. És a munkanélküliek, akiket már kiszákmányolni sem akar senki, és a lakásukat is elveszti. Számosukra két alternatíva adódik: vagy összefognak, vagy elpusz-

tulnak – szépen ír erről többek között a brit *Angry Workers* (2020), valamint Fazekas Lázár Benjámin (2020). És mintha körükben a szolidaritás és nem a verseny lenne most erősebb (Busi – Delfanti – Biddle 2020, Butler 2020).

Ehhez kapcsolódóan felnövekvőben van egy új generáció, melyet a nemzetközi irodalom alapján Szabó Andrea (2020) karantiniknek nevez. A mai tizenévesek (átfordítva a Z generációval), akiknek a mostani, karanténos, online tanulásos időszak életük első, így meghatározó közös élménye lesz. Szerte a világon, így ez a generáció globális generáció lesz – hasonlóan, mint nagyszüleiké, a második világháború után, az újjáépítés időszakában született „boomereké”, akiknek első élményei szintén globálisak voltak. De generációjával válasuknak adott másik két feltétele is (részben Mannheim nyomán, Szałai 2011): egyrészt kamaszkori lázadásuk nagy valószínűség szerint világnezeti formát fog ölteni az előző generációkkal szemben, akiket felelősnek fognak érezni az ökológiai válságról, ezen belül a járványok szaporodásáért – Greta Thunberg korábban pontosan ennek adott hangot. Másrészt ezzel összefüggésben a most hatalmon lévő boomerek és az őket követő X generációk képében lesz közös ellenségük is. Miként a boomerek, meg fogják változtatni az örökölt társadalomszerkezetet – de az még nyitott kérdés, hogy milyen irányba. Az egyik szcenárió az, hogy központi értékükkel a szabadsághoz tartozó spontaneitás helyett társadalmi folyamatok minden oldalú szabályozottsága, vagyis a *rend* válik, mely ekvivalens lesz a minden oldalú megfigyelési és manipulációs rendszerek totálissá tételevel – egészen az autokrata modellek igenlésséig. A másik, radikálisabb lázadást feltételező szcenárió szerint alapértékük a *szolidaritás* lesz, és ennek részeként a face to face kapcsolatok primátusának rekonstruálása – egy erre épülő társadalom kiépítésével.

Gregor Anikó és Kováts Eszter (2020) szerint a tartós karantén, az otthoni gondoskodási „munkaidő” megnövekedése és a nagyszülöknek e munkákból való kiesése új módon veti fel a nemek közötti egyenlőtlenségi viszonyok kérdését is: a családi összejártság, a családi feladatok megsokasodásának körülményei között a nők alkupozíciója erősödhet – és egy ilyen szituációban lehetőség van a nemek közötti korábbi alkuk újratárgyalására. Kérdés, hogy születnek-e eme helyzetből új munkamegosztási viszonyok, és annak mintái mennyiben vihetők át a járvány (járványok) utáni időszakra.

A járvánnyal előálló új helyzet legfontosabb sajátossága a fennálló társadalmi struktúrák labilissá válása, megrendülése, helyenként szétesése. Többek között Bourdieu (1977, 1990, Fáber 2018) nyomán habitusunkat, identitásunkat, értékeinket, érzelemvilágunkat, így cselekedeteink irányát alapvetően a struktúrák határozzák meg – azok újratermelését szolgálva. A struktúrák megingásának, átalakulásának időszakában azonban egyéni és kollektív szabadságunk növekedhet. Vagyis növekedhet az a lehetőségünk, hogy habitusunk, identitásunk, értékeink és érzelemvilágunk autonóm és aktív alakítójává válunk. És ebből egy új társadalom, egy új társadalomszerkezet is születhet.

És ennek már vannak jelei: életünk korábbi szürke tónusa felbomlik fehér és fekete színekre. A jóság elválik a rosszságtól, és legalább annyi példáját láthatjuk az önzetlenségnek, a szolidaritásnak, mint az érdekkellentétek, konfliktusok eleződésének és a negatív indulatok elszabadulásának.

Az optimista alternatíva

A jövő vázolt, három pesszimista forgatókönyve mellett létezik a világ számára egy harmadik, optimista szcenárió is – abban az esetben, ha az előbb leírt társadalmi folyamatok, jelenségek pozitív implikációi válnak majd dominánsá. Ez azt jelenti, hogy a szolidaritás érzése bár nem szünteti meg, de képessé válik felülírni a versengés szellemét, mégpedig nem a szabadság korlátozásával, hanem az emberek autonóm elhatározása alapján. E szcenárió lényege, hogy kevesebbet termelünk és fogyasztunk, mint ma, de azt egyenlőben osztjuk el – sok progresszív gondolkodó nemnövekedés-koncepciója ez (lásd többek között Tony Turner és Mohandász Karamcsand Gandhi teoriáit). Hasonlít ehhez, bár kevésbé fogyasztás- és növekedésellenes Bernie Sanders Green New Dealje (lásd Papp 2020). Így enyhülhetne az ökosziszterna terhelése, nyomában pedig megállhatna a világiárványok exponenciális növekedése is. Ez az alternatíva tehát nemcsak igazságosabb, de az emberiség fennmaradása szempontjából egyben racionálisabb is.

Ez egyet jelent azzal, hogy eme alternatíva kapitalista viszonnyok között nem megvalósítható. Mert a gazdasági hatalom radikális átstrukturálódása nélkül nem megy – és ez nem jelent mást, mint a ma adott tulajdonviszonyok meghaladását. Nem a tulajdonviszonyok felülről, hatalmi eszközökkel és cenzúraszerűen történő társadalmasítására (ami az eddigi történelmi példák szerint inkább csak államosítás) gondolok itt. (A gondolatmenet alapjairól lásd Szalai 2008, Wright 2017.) Vannak folyamatok, amelyek spontán módon is a közösségi tulajdon irányba visznek.

Rifkin (2001) már két évtizede felfigyelt arra, hogy a magántulajdon mellett erősödnek a tulajdon új formái. Érdekes tulajdonosi szerkezetek jönnek létre – nem magán, de nem

is közösségi tulajdonformák, hanem valahol a kettő közöttiek. Rískin leírásában a centrumországok gazdaságában egyre több üzletágban terjed el az a tulajdonforma, amit „hozzáférési” tulajdonnak nevez, mert „tárgya” senkié, de a szabályok betartásával mindenki képes használni, tehát bárki „hozzáférhet”. Gagyi Ágnes (2018) pedig nemrég a közösségi, szövetkezeti tulajdon szaporodó és egymáshoz kapcsolódni képes új formáiról számolt be. Mindemellett a közösségi tulajdon elemei – többek között az amerikai újbaloldal nyomására – a nagyvállalatokon belüli döntések demokratizálásával ebben a szférában is megjelenhetnek (Pap 2019).

A közösségi tulajdon dominánssá válása egyet jelent a bér-munka meghaladásával. Ami maradna belőle – és kell is maradnia –, az egy meghatározott célért, célokért tett erőfeszítés, sőt sokszor áldozat fennmaradása. Az embereknek, ha emberek akarnak maradni, szükségük van arra, hogy valamiért a véréteküket hullassák, kreativitásuk csak így tud fennmaradni, kibontakozni. Mindebből következően ebben a modellben a cél sem nem a profittermelés, sem nem a létfenntartás, hanem a MÁSIK EMBER segítése lenne.

Jeremy Corbyn és Bernie Sanders politikai-hatalmi – de nem mozgalmi! – kudarcai arra intenek bennünket, hogy a fent vázolt modell, pontosabban az irányába mutató folyamatok nemzetállami szinten maradva nem megvalósíthatók – mert a nemzetállami határonkon áthatoló globális tőke képes megtorpedözni, visszafordítani azokat. És hogy egy majdan létrejövő globális összefogásból ne születhessen egy autoriter, sőt diktatórikus, az embereket totális megfigyelés alatt tartó és manipuláló világkormány – nos, ehhez kellenek az alulról táplálkozó, baloldali civil mozgalmak. Sőt mi több – mint azt már hangsúlyoztam –, ezen mozgalmak nélkül az itt vázolt optimista szcenárió megvalósulására esély sincs.

Vágyfantázia mindez? Lehet, de hosszabb távon fennmarrásunk egyetlen lehetősége...

Nem annyira optimista záró kérdés: vajon lesz-e időnk mindezen folyamatok beérését, összeérését kivárni?

Vírus – elit – kiút

Az első karanténos időszak harmadik hetében, tehát 2020 márciusának végén az *Összép Magazin* szerkesztősége levelet intézett „a magyar szellemi, üzleti, és állami világ néhány fontos szereplőjének” – vagyis jó részt az uralkodó elit tagjaihoz. Ebben arra kérték a megszólítottakat, hogy vázolják elkepzeléseiket, várakozásaitarról, hogy milyen irányba halad és milyen lesz majd a világ a járvány után. A levélben jelezték azt is, hogy a válaszokat anonim módon fogják kezelni: „Egyrészt nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy kinek mi a hivatalos álláspontja. Másrészt jobb, ha az érvek, gondolatok értelmezésénél nem zavar minket a nyilatkozó pozíciója, vagy az illetőről alkotott véleményünk. Egyszerűen ne az alany legyen a fontos, hanem az állítás.”

Jelen írásomban magam is kísérletet teszek a beérkezett 52 írás elemzésére. Számomra hiányosságként jelenik meg a nyilatkozók személyének és pozícióinak titkossága, mindenkorálta a szövegek így is módot adnak a nyilatkozók attitűdjéinek, habitusának elemzésére és bemutatására.

De mire jó ez?

Nyugalmi helyzetekben Bourdieu (1977) nyomán a habitusok az őket szülő struktúrák tudattalan újratermelésének szolgálatában állnak – a struktúrák határozzák meg a habitusokat. Azokban az időszakokban azonban, amikor a társadalmi változások nyomán a régi struktúrák meginognak, a habitusok

átmenetileg kiszakadhatnak fogságukból, elkezdhetnek önálló életet élni, és az újonnan kialakuló struktúrák egyik döntő alakítójává válhatnak. Különösen azok habitusai bírnak ilyen erővel, akik az adott társadalom hatalmi pozícióit töltik be.

Nos, a koronaválság pontosan ilyen helyzetet jelent – ezért a jövőre nézve nagy jelentősége lehet a társadalmi elitek habituális beállítódásának és várakozásainak. A beérkezett, a jövő perspektíváit felvázoló 52 szöveget érdemes ezekből a szempontokból elemezni.

A habitus egyik leképeződése a világnezet. Ilyen nézőpontból a vizsgált aktorok közül 33-an neoliberálisok, 7-en öko-szociálisak, 6-an szocialisták, 6 válaszoló világnezetére pedig nem derült fény.

Összkép

A különbségek mellett számos közös vonás lelhető fel a vizsgált nézetrendszerben.

Ami először feltűnik, az a higgadtságra, tárgyilagosságra való törekvés. Ez különösen annak fényében feltűnő, hogy közvetlenül a magyarországi járvány kirobbanása előtt, február második és március első felében az *azonnali.hu* hasábja-in képet kaphattunk egy hasonló társadalmi csoport jövőképéiről. Ezen prognózisok szerzőinek sorai szinte kivétel nélkül erős szorongásról tanúskodnak és apokaliptikus látomásokat vetítenek előtük: klímakatasztrófa, a globalizáció és a technológiai fejlődés következtében az ember kontrollvesztése a társadalmi és természeti folyamatok felett, az értékek végső válsága, politikai és gazdasági válságok sorozata, az autoriter rezsimek előretörése, egyre véresebb háborúk. Mintha a megszólalók legalábbis tudattalan lelkifurdalást éreznének habzsoló társadalmi természetük miatt.

Ezzel szemben a mostani szövegekben mintha valamiféle megnyugvás tükröződne: már nincs miért aggódni, mert bekövetkezett és most már biztos, hogy fokozódni is fog a régen várt „rossz”. Idézet egy ökoszociális szereplőtől: „...azt is érezzük, szerintem sokan, hogy nemcsak elkerülhetetlen volt valamiféle sokkoló, drámai esemény, hanem valahol, furcsamód, kívánatos is; van bennünk egy ösztönös felismerés, hogy tényleg egy túlpörgetett, hedonista, fenntarthatatlanul rohanó világban élünk, kiszípolyozva nemcsak a természetet, a bolygót, de saját magunkat is. Az ingerküszöbünk az egekben volt, már csak nagy és »bombasztikus« dolguktól tudtunk elégedettek lenni – azt is csak rövid ideig, mert egyből kellett a következő impulzus.”

Mit látnak, mire számítanak elitünk prominensei?

Sorrendben a következőket: új lendületet kap a digitalizáció, ugrásszerűen elterjed a home office és a távmunka, a gazdasági szervezetek és magánszemélyek tartalékolási hajlama erősödni fog, lelassul vagy le is áll a globalizáció, a termelésben rövidülnek az értékláncok, ezzel összefüggésben drágul a termelés, növekszik az állam szerepe, növekednek az egészségügyi kiadások, tartós recesszió és infláció jön, az emberek kevesebbet fognak utazni, felborul a világrend, a nemzetközi szervezetek tovább veszítenek súlyukból, Kína erősödik, az Egyesült Államok világhatalmi szerepe gyengül.

És mindenek egy természeti törvény erejével hatnak... Elvi alternatívák az egyes szereplők jövőképében nemigen rajzolódnak ki.

A neoliberálisok

A válaszolók eme legnépesebb csoportjának közös jellemzője, hogy a járványnak szinte csak a gazdasági vonatkozásait taglalja, a szélesebb társadalmi, emberi következmények jórészt kívül esnek érdeklődésükön.

A neoliberalizmusra jellemző technokrata szemlélet jól tetten érhető gondolatmeneteikben: „A szakemberek, tudósok tekintélye remélhetőleg újból megnőhet, ami szerencsére egy nagyon negatív trendben jelentene legalább átmenetileg valamiféle fordulópontot. A jelenlegi válság megmutatta, hogy a társadalomnak milyen nagy szüksége van a szakértőkre.”

Jellemző, hogy a válságban sokan közülük valamiféle verenyhelyzetet látnak – melyet országunk a maga javára fordíthat, tehát még nyerhetünk is rajta: „Próbálunk meg a nyertesek táborába kerülni!” „Ha nagyon optimista akarok lenni, akkor ezzel a járvánnyal hosszú távon akár nyerhetünk is gazdasági, társadalmi és környezeti szempontokból is”.

Találkozhatunk némi szociáldarwinizmussal is: „Nem mindenkinek lesz lehetősége, kitartása és talán szerencséje is egy ilyen komoly változásra, de nem is kell feltétlenül mindenkinek ezt megtennie. Várható egy komoly szelekció, ahol a megújulás, és a fejlődésképes vállalkozások kitörhetnek, és bár sokan lemaradnak majd, de az innovatív gondolkodású és bátoroságú mentalitás a hiperugrás lehetőségét hordozza magában.”

A kormányok által nyújtott, a minden napí embereket is érintő mentőcsomagokban többen is a populizmus veszélyét vélik felfedezni. Ami azonban a hosszú távú következményeket illeti, azt az *adott rendszer keretein belül* nagyon is reálisan látják: „Előfordulhat, hogy a gazdasági visszaesés/válság vagy a járvány félrekezelése együttesen felerősíti a populista han-

gokat a világban. Pár évvel ezelőtt már volt egy ilyen hullám, akkor az elhalt. Most újra előjöhét a nacionalizmus, a populizmus, hiszen nagyon sokan a globalizált világban látják a vírus elterjedésének okát, és annak gazdasági hatásait is ahoz kötik. Szóval ez lehet talán a legfontosabb politikai változás. Habár most mindenki arról beszél, hogy miféle mentőcsomagokat kell bevezetni a gazdaságok életben tartására, ennek hosszú távú következményeiről gyakran elfeledkezünk. Az újból megugró adósságállományokat valahogyan kell építeni, vagyis előállhat egy hasonló helyzet, mint a 2008–2009-es válság után, amelyet 2012-ben egy adósságválság követett. Könnyen lehet, hogy a 2020-as koronavírus-válságot 2023-ban egy adósságválság követi.”

Még erősebben, és Magyarországra is vonatkoztatva: „A populista tendenciák elmúlt évekbeli megerősödését a nagy országok politikai elitjei arra vezetik vissza, hogy a 2008-as pénzügyi válságot nem az igazságos tehermegosztás szempontjai szerint kezelték (tényleg nem – Sz. E.), ezért most bianságokat ígérnek a tömegeknek. Mi ez, ha nem a populizmus újabb diadala? Egy kis ország ezt nem engedheti meg magának, mert előbb-utóbb elveszíti gazdasági és pénzügyi függetlenségét. Hosszú távon vagy egy másik nagy országtól vagy egy nemzetközi szervezettől kell majd segítséget kérnie.”

Ez a hang azonban nem egyeduralkodó. A számos nagytőkés által is a „tömegeknek” nyújtott bőkezű mentőcsomagok motivációját egyikük így fogalmazza meg: „Nem lehet vállalkozás barátkozni úgy, hogy pár órára bejelentett emberek százszázelei élnek állandó szociális veszélyben.”

Szocialisták és ökoszociálisok

Bár a kisebbséget alkotják, igen markáns társadalomkritikát fogalmaznak meg – a koronaválság csak éles fényt vetett a tőkeuralomra és annak álcáira, a növekvő egyenlőtlenségekre és a természeti erőforrások pusztításának következményeire, korlátaira.

A burzsoázia most örülhet: „Jól jön a járvány a nagytőkének. Elhitetik, hogy nem az irrationálissá növekedett buborék pukkant ki, nem a bankok felelőtlen magatartása, nem a fiktíven mohóság, hanem a vírus döntött be a világgazdaságot. A gyengék tönkrementek, a gazdagoknak lesz mit bagóért felvásárolni. És kezdődhet a »talpraállás« előlről.”

A növekvő egyenlőtlenségek a „szabad verseny” mozgástörvényeiből fakadnak, a vírus ezt csak felerősíti: Marxig nyúlik vissza az a felismerés, hogy a „szabad piacon” is a Máté-effektus érvényesül – akinek van, annak adatik, akinek nincs, attól elvétetik. „A verseny végső soron koncentrációhoz és nem »szabad piaci« szerkezethez vezet.”

A természet pusztítása elérte végső határait: „Azt gondolom, hogy eltávoladtunk a termézzettől, és nem szerencsés ezt tovább feszíteni. Manapság egy gyerek nem tudja, mi az, hogy tojás és hogyan készül, csak annyit tud, hogy az áruház melyik polcán található... A jelenlegi helyzet megtanított arra benünket, legalábbis remélem, hogy nem feltétlenül a GDP folyamatos növekedése, az euró árfolyama, a tőzsdék indexei vagy éppen a high tech technológiák ész nélküli majmolása lehet csak az ember célja és nem tekinthet úgy az életfeltételek alapjaira (étel, ital, levegő, termőföld, egészség), hogy azok bármi-kor, bárhol megvásárolhatók. A vírus sok minden megoldott az emberek helyett. Egyetlenegy ember, egyetlenegy szervezet,

egy ország sem volt képes annyit tenni földanya pusztulásának megállításáért, mint a vírus.”

Epilógos

Feltűnő, hogy a válaszolók egyike sem veti fel egyéni vagy társadalmi csoportjának felelősséget a kialakult kritikus helyzetért. Csupán prognózisok fogalmazódnak meg, arról nem nagyon esik szó, hogy akár egyéni, akár csoportszinten mit lehetne, kellene tenni az előrelátható, szinte tragikus folyamatok visszafordításáért, vagy mit lehetne tenni a pozitívnak ítélt várható változások felerősítéséért. Pontosabban: csak a neoliberalisok fogalmaznak meg, de döntően csak technikai jellegű javaslatokat – például, hogy „nem szabad hagyni, hogy elszálljon a hiány” –, a lényegi folyamatokat azonban minden nem érinti. Senki sem beszél arról, hogy ő mit fog cselekedni.

Bibó István (1948) a múlt század közepén fogalmazta meg híres téTELét a magyar elit meghasadtságáról, mely mintázat történelmi folytonosságot mutat. E szerint ez az elit két szemben álló magatartásmintát mutat fel. A kettéválás oka az a hazug konstrukció, melyben a magyar élet leledzik. Hozzáteszem: a hazugság lényege annak folyamatos bizonygatása a politikai elit részéről, hogy kis, félfelvirágos országunknak létezik számottevő önállósága, mozgástere sorsának alakításában.

Az egyik oldalon állnak a hamis realisták, akiknek taktikailag minden lépése igazolható, csak éppen lépései láncolata visz csödbe – tevékenységük kimerül a hazug konstrukció ide-oda tologatásában. A másik oldalon a túlfeszült lényeglátók, akik felismerik ugyan a konstrukció hamisságát, de országunk végzettszerű kiszolgáltatottsága miatt nincsenek, nem is lehetnek taktikai javaslatai az adott rendszerből való kitörésre. Ők duzzogásba, a meg nem értett próféta szerepébe menekülnek.

Most csak az elmúlt harminc évet tekintve: egyik oldalon álltak a késő-kádári technokraták (a Kádár-korszak hivatali parátusából örökölt piaci fundamentalisták), majd az őket váltó, eredetileg pénzügyi nacionalisták (Sebők 2019 kifejezése) – akik mára, elődeikhez hasonlóan „átmentek neoliberálisba”. Ezek az elitek minden erőfeszítésük ellenére csak sodródni tudnak – ők a hamis realisták, akik a csődbe vezetnek. Utódaik, a technoburzsoák (Gyurcsány Ferenc, Bajnai Gordon és társaik, részletesen lásd Szalai 2018a), továbbgondolva Bibót, már nem hamis, hanem inkább túlfeszült realisták, akik kifejezetten örömüket lelik a fennálló keretekhez, korlátokhoz való kritikátlan alkalmazkodásban. A másik oldalon a szellemi hatalom peremén a rendszerkritikai értelmiség, amely felismeri, hogy az adott társadalmi rendszer keretei között nem léteznek valós megoldások, annak megváltoztatására azonban a feladat gigantikus jellege miatt nincsenek, nem is nagyon lehetnek taktikai javaslataik.

Úgy vélem, a fenti mintázat lelhető fel az uralkodó elit most megszólaltatott tagjainak világnezetében, ezen keresztül attitűdjeiben, habitusában – pontosabban ezek szerkezetében. A hamis realisták és túlfeszült realisták a többségen levő neoliberálisok, a túlfeszült lényeglátók pedig a jelentős kisebbséget alkotó szocialisták és az ökoszociálisok. Bár mint írtam, szövegeikben utóbbiak is higgadtágra törekednek, soraikból mégis átüt valami a meg nem értettségből fakadó indulatból.

De most már térünk vissza a Bourdieu (1977) habitustézise kapcsán megfogalmazott alapkérdéshez! Ha igaz az, hogy a koronaválság következtében alapjaikban rendültek meg a társadalmi alapstruktúrák (előző tanulmányomban ezt próbáltam igazolni), akkor azt kellene látnunk, hogy az elitek, ki-szabadulva a struktúrák fogáságóból, a korábbinál szabadabb, aktív alakítójává váltak attitűdjüknek, habitusuknak – és ez-

által az általuk a jövőben teremtett új struktúrának. De nem ezt látjuk. A neoliberálisok beállítódásai a meglévő struktúrák fogáságában maradtak, látens létező terveik annak toldozgatására-foltozgatására szorítkoznak. De a lokális szintet tekintve a szocialisták és ökoszociálisok sem tudtak kitörni korábbi, passzív magatartásmintáikból. Ebből pedig két doleg következik: az egyik az, hogy a hatalmat elsősorban birtokló neoliberális elit alkalmatlan a kialakult válság kezelésére és a ki-vezető út, utak irányának felmutatására. A másik: a pusztán nyomokban jelen lévő szocialista és ökoszociális elit csak egy globális rendszerkritikai szellemi térben mozogva és mozgalomhoz kapcsolódva lehet képes arra, hogy rátaláljon az adott rendszer meghaladásának eszköztárára. Nemcsak globális, de lokális szinten is. Eme feladat betöltése azonban már egy új, fiatal és a jelenleginél élénkebb fantáziával megáldott baloldali ellenelitre vár.

Koronaválság és tudományok

Arra kért fel a *szocio.hu* szerkesztősége, fejtsem ki gondolataimat arról, milyen kihívást jelent a koronaválság a tudományok, elsősorban a társadalomtudományok számára.

A kihívás többrétegű.

A koronaválság egyszerre természeti-biológiai és társadalmi jelenség, mind okait, mind folyamatát, mind következményeit tekintve. A koronavírus megjelenésének alapvető oka az ökoszisztemá súlyos sérülése, vagyis az – több áttételen keresztül – alapvetően emberi, társadalmi tevékenység következménye. Az okok pontos feltárása holisztikus megközelítést, ezen belül a természettudományok és a társadalomtudományok közötti válaszfalak átlépését igényli. Hasonlóképpen, magának a válság folyamatának leírása és elemzése is szükségesse teszi a természettudományok és a társadalomtudományok együttműködését. És így van ez a belőle következő jövő alternatíváinak felrajzolásakor is. Vagyis az ökológia – mint tudomány és mint praxis – további kérdésekkel, szempontokkal való gazdagítása szükséges. És az, hogy ez a disziplína kivívja méltó helyét a tudományok sorában.

De a társadalomtudományokon belül is, több tudományág képviselőit integráló kutatások szükségesek: filozófia (milyen nagy kérdéseket vet fel a koronaválság például a lét és tudat vagy az emberi természet létezése vagy nemlétezése, és létezé-

sének tételezése esetén alakíthatósága, állandósága versus változásra való képessége szempontjából?); történettudomány (milyen helyet foglal el a koronajárvány az eddigi járványok sorában?); közgazdaságtan (a járvány gazdasági, gazdaságszerkezeti következményei, a nyomában előálló válság gazdasági oldalának specifikumai); politológia (hogyan hat a válság és kezelésének módoszatai a lokális és globális hatalmi struktúrákra?); szociológia és szociálpszichológia (a válság hatása a kis- és nagycsoportokon belüli és az azok közötti viszonyokra, hatása az emberek mentális állapotára, valamint a társadalmi viszonyok mind a makro-, mind a mikrostruktúrákat érintő áttranszformálódási esélyeire egy digitális kapitalizmus irányába, továbbá mindennek mai és várható következményei-re); jogtudomány (a válsággal kapcsolatos korlátozások hatása az alapvető alkotmányos jogokra, az érintkezési viszonyok jogi problematikái és szabályozása a válságkezelés idején) – és még sorolhatnánk.

Szükségesnek tartom továbbá a leíró társadalomtudományi megközelítéseknel a makroszintű és mikroszintű nézőpontok korábbiaknál szorosabb összekapcsolását, egymásra való vetítését: a koronaválság és annak hatásai elementáris társadalmi változásokat hoznak, ezek mozgatórugója, katalizátora pedig éppen a két szint, a két sféra egymásra hatása és ennek dinamikája lehet.

Ehhez kapcsolódik a Bourdieu-féle habitus mint fogalom és mint konkrét jelenség empirikus vizsgálatának megnövekedett szükségessége is. A habitus Bourdieu (1978) elméletében a struktúrák újratermelésének tudattalan szolgálatában áll, annak eszköze. A koronaválság és hatásai azonban olyan mély társadalmi változásokat induálnak, melyek meggyengítik, vagy egyenesen lerombolják a régi struktúrákat, így a habitus egy időre kiszabadulván a struktúra, struktúrák fogáságából,

önálló, az ember, az egyén szabad akaratával is alakítható életet élhet. Átmeneti szabadságot kaphat a régit felváltó új struktúra, struktúrák megalkotásában.

*

Konkrétabban.

A koronaválság új módon veti fel a generációs kérdéseket, új színt adva a generációs konfliktusoknak és mindenek kutatásának is. A „boomerek”, az X majd Y generációk után a Z-sekkel átfedésben egy sajátos, az őket ért élmény globalitása következtében globális generáció, a karantinik (kamaszok karanténban) megszületése várható: ők azok, akik Budapesttől Párizson át, New Yorkig ugyanazt az életet elik ezekben a hónapokban: apa, anya home office-ban, nagyszülők karanténban, ők is otthon, online tanulva. Megszorítás: ez csak legfeljebb felső és középosztályi szinten van így, az alsóbb szintekre rekedt társadalmi rétegek a minden napos túlélésért küzdenek, a középrétegektől való távolságuk napról napra nő. A karantinik után pedig jönnek az alfák (ma 3–10 évesek) és a koronageneráció (0–3 évesek), akik számára a fizikai távolságtartás és a leszűkített kapcsolatrendszer gyerekkori szoci-alizációjuk lehető legtermészetesebb közege. Kutatási kérdés: hogyan hat minden már ma is láthatóan az egyenlőtlenségi viszonyokra? Hogyan hat a generációk közötti relációkra, el-lentétekre, az új generációk lázadásának módjára és intenzi-tására? És vezérő értékeikre?

Új módon fogalmazódnak meg a nemek közötti viszonyok is. A karanténban töltött hosszú idő, az otthoni gondoskodási munka kiterjedése megnövelheti a nők alkupozíciót abban, hogy a családon belüli munkamegosztásban a jelenleginél elő-nyösebb helyzetet legyenek képesek kiharcolni. Kutatási kér-

dés: így van-e ez, és menyire és hogyan képesek elni a nők a családok megváltozott életfeltételeiből adódó előnyösebb pozícióikkal?

A koronaválság újabb lendületet ad a digitalizációnak és robotizációnak, valamint a munkaerő „rugalmasításának”. Széles rétegek szorulhatnak ki a munkatevékenységből, mások munkája és munkafeltételei alapvetően megváltoznak – átalakul a munka fogalma is. A munka szerepének megváltozása már ma nyomot hagy az egyének identitás-struktúráiban és kapcsolatrendszereiben. Kutatási kérdés: mi történik a munkából kiszoruló társadalmi rétegekkel? Milyen fő irányai vannak a munkatevékenység megváltozásának? Hogyan hat minden a társadalmi viszonyokra, ezen belül a tőke-munka viszonyra? És hogyan hat az egyéni és csoportos identitásokra?

Felsorolásom nem lehetett teljes. A kutatási módszerekről még: miután sok területen vadonatúj társadalmi jelenségekről van – lesz – szó, legalábbis az első körökben a sztenderdizált kérdéseket tartalmazó survey módszerek csak korlátozottan alkalmazhatók. Az új empirikus kutatások középpontjába a strukturált mélyinterjúknak és a fókuszcsoportoknak kell kerülniük.

SZOCIALIZMUS, KAPITALIZMUS ÉS BALOLDAL

A létezett szocializmus – és öröksége

Az utóbbi hetekben azt kellett megtapasztalnom, hogy a létezett szocializmus, pontosabban az ahhoz való viszony talán a legforróbb, legmegosztóbb téma a hazai alternatív baloldal tájékán: különösen a fiatalabb korosztályok köreiben a legszélsősegesebb véleményekkel, attitűdökkel lehet találkozni, ha az 1989-ben összeomló – összeomlasztott – rendszer szóba kerül. Másik végletként a teljes hallgatással, a teljes háritással. Egyik kedves barátom mondta is, hogy vitáinkban jobb kerülni ezt a pontot, vagy inkább ponthalmazt, mert seholva se visz, pontosabban csak konfliktusokhoz vezet, és különben is: beszélgettünk inkább a jövőről, mert az sokkal érdekesebb. Úgy látom azonban, hogy a dolog megkerülhetetlen – a létezett szocializmus kérdésköre körül nem véletlenül izzik fel újra és újra a levegő. Mert amikor az ahhoz való viszonyunkról van szó, akkor éppen hogy a jövőről van szó: ha ugyanis a létezettet csupán egy bűnökkel – és csakis azokkal – terhelt történelmi vargabetűnek, kisiklásnak tekintjük, melyből nem származik pozitív történelmi örökség, melyet továbbvihetünk, akkor innen csak egy lépés odáig eljutni, hogy miután egyszer már hiába próbálkoztunk a kapitalizmus meghaladásával, ennek kísérletét másodszor már nem szabad megismételni. Társadalomjobbító igyekezetünkben maradjunk a fennálló rendszer alapkeretei között, meg se próbálunk a kapitalizmust meghaladó, azt szétfeszítő megol-

dásokat, alternatívákat keresni. Ha viszont a létezett szocializmusban találunk olyan vonásokat, melyek rekonstruálhatók, továbbvihetők, vagy legalábbis tanulságul szolgálnak, akkor oda juthatunk, hogy talán mégiscsak van értelme a kapitalizmus keretein túltekintve egy újszocialista alternatíván és egy ezzel adekvát stratégián gondolkodnunk.

A jövőről naponta vitatkoznak baloldali szociáldemokratáink és a náluk radikálisabb antikapitalistáink – és lehet, hogy azért nem elég termékenyek ezek a viták, mert kérdéseit eddig még nemigen helyeztük szélesebb, vagyis történelmi összszefüggésrendszerbe. Hozzáteszem: a jobboldali gondolkodók és politikusok (mint majd érinteni fogom) még kevésbé. Meggyőződésem, hogy aki a jövőről gondolkodik, annak a jelenleginél árnyalatabban kell viszonyulnia az első szocialista kísérlethez, az első olyan nagy léptékű próbálkozáshoz, melynek célja a kapitalizmus keretein való túllépés volt. Jelen írásomban (a nagyjából adott terjedelmi korlátok között) erre, vagyis a létezett szocializmus többoldalú elemzésére vállalkozom – a téma bővebb kifejtése megtalálható az elmúlt negyven évben megjelent, több mint kéttucatnyi, többségükben empirikus kutatásokra alapozott könyvemben. (Ezekhez képest persze mostanra mondani valóm új mozzanatokkal is bővül.)

*Mi nem volt ez a rendszer, és mi volt?
Baloldali megközelítések*

Az egyik uralkodó, baloldali kritikában fogant tézissel szemben a létezett szocializmus nem államkapitalizmus volt. Mert nem volt kapitalizmus.

A tulajdonjogok egy hatalmon lévő rend (felső pártvezetés, pártállami és állampárti technokrácia és nagyvállalati menedzserek) kezében összpontosultak és a munka elidegenedett

bérmunka volt – mindenkorral, hatalom és munkásság, hatalom és társadalom között nem húzódott olyan éles választóvonal, olyan mély ellentét, mint bármely kapitalizmusban. Elsősorban Bartha Eszter (2009) kutatásaiból tudjuk, hogy Magyarországon, de más tapasztalatok alapján részben a térség más országaiban is, a felső pártvezetés az 50-es évek munkásmegmozdulásait követően folyamatos figyelmet fordított a munkásság életkörülményeinek alakulására – különös tekintettel a nagyipari munkásokéra. És negatív visszajelzések esetén közbeavatkozott. Nem pusztán félelemből, hanem azért is, mert ideológiai elköteleződésének ez a viszonyulási mód, ez a paternalista attitűd felelt meg. Más megközelítésben: bár a munka alapvetően bér munka volt, a munkásság részesedett a megtermelt profitból. Ennek részben az volt a garanciája, hogy bár a tágabb és főként a politikai nyilvánosság igen korlátozott volt, az egyes munkahelyeken *belül* a javadalmazási viszonyok mindenki számára ismertek lehettek – a vezérigazgatótól a segédmunkásig.

A létezett szocializmus működési módja ezeken túl is számos szocialisztikus vonást mutatott. Ilyen volt – különösen a kezdeti időszakokban – az addig példátlan mobilitás, széles társadalmi rétegek gyors felemelkedése, a tömeges szegénység felszámolása – és mindezzel egy igen jelentős kulturális gazdagodás a társadalom majd minden rétegében. Nem pusztán az élet tárgyi feltételeit tekintve, de szellemi értelemben is: virágzott a magas kultúra – elhatolva egészben a társadalom mélyrétegeiig. (Magyarországon az Olcsó Könyvtár sorozatban három forintért lehetett Tolsztojt kapni.) Bár az értelmiséget cenzúrázták, és a „rendszerellenes” nézeteket és azok képvisezőit is gyakran üldözték, az értelmiség nagyobbik része privilegizált helyzetet élvezett. Ahogy a munkásság, úgy a hatalom is érzékenyen reagált az értelmiség megnyilvánulásaira – és nem

csak negatív értelemben. (Nem véletlenül a rendszer klasszikus időszakához kötődik Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című remekműve, 1989.) Bár a munkásság és az értelmiség között folyt verseny a privilegiumokért, viszonyuk kevésbé volt távoli és elidegenedett, mint bármely más történelmi időszakban.

Az erős mobilitással összefüggésben a rendszer klasszikus korszakára egy, a térségben addig példa nélküli középrétegeződési, „középosztályosodási” folyamat ment végbe, melyet Szalai Júlia (1988) felemás kispolgárosodásnak nevez. A felelmásság itt arra utal, hogy az így kialakuló „középosztály” tagjai sem anyagi-egzisztenciális szempontból, sem a politikai szabadságjogok tekintetében nem álltak igazán szilárd lábakon – mindenkorral a társadalom széles rétegeinek biztosítottak kiszámítható, tervezhető életet és relatív biztonságot. A kitűzhető célok bár szerények, de belátható távban elérhetők voltak a társadalom középső szegmensében elhelyezkedő emberek számára.

Az érdekkervényesítés ebben a rendszerben egy alapvetően vertikális folyamatba illeszkedett, döntő formája az egyéni, atomizált alku volt, a főként közvetlen felettesekkel, akik azután az ő feletteseikkel folytatták tovább az egyéni alkudozást. A történelmi örökség mellett ez azzal is összefüggésben volt, hogy a hatalom rossz szemmel nézte a spontán, horizontális szerveződéseket, az ilyen mozgalmakat pedig kifejezetten tiltotta. A mégiscsak kialakuló közösségeket többnyire művi úton, felülről hozták létre (például szocialista brigádok) – ezek azonban, spontán csoportdinamikai folyamatok működése révén gyakran valódi közösséggé voltak képesek formálódni. Olyan közösségekké, melyek a közösen végzett tevékenységek, feladatok mellett (például építőtáborok), akolmeleget is nyújtottak. A mából nézve bizonyítva azt, hogy adott esetben a mester-

ségesen létrehozott közösségek is jobbak, mint a teljes társtalanság, a teljes magány.

A hatalom kifejezetten rá is kényszerült ilyen közösségek létrehozására, hiszen miközben a spontán szerveződésekkel tartott, ideológiájában és sokszor érzületében is egy közösségi társadalmat képviselt, ezért önmagát legitimálandó, valamennyire létre kellett hoznia ennek intézményeit.

Az államkapitalista tézis ellen szól az is, hogy maguk az emberek is úgy érezték, hogy szocializmusban élnek, annak összes jó és rossz oldalával együtt – és a lengyel Szolidaritást kivéve a 60-as évektől nemigen lázadtak a rendszer ellen. (De vallásos, sőt antikommunista ideológiája ellenére maga a Szolidaritás is a kezdetekkor döntően baloldali irányultságú mozgalom volt, mely számára akkor még a kapitalista alternatíva fel sem merült.) Még egy kivétel Románia, ahol annyira mély volt a represszió, hogy a lázadás gondolata még csírájában sem születhetett meg.

Elmondhatjuk, hogy bár a rendszer politikai értelemben illegitim volt – nem voltak szabad választások, és a rendet döntően a szovjet hadsereg jelenléte biztosította –, szociológiai értelemben rendelkezett némi legitimitással: az emberek, ha aktívan nem is támogatták, de elfogadták annak alapkereteit.

A másik vezető tézis szerint a létezett szocializmus államszocializmus volt. Ezzel az állítással is vitatkozom.

Kétségtelen, hogy az államnak – pontosabban a pártállamnak és az állampárnak – kiemelkedő szerepe volt a társadalmi-gazdasági folyamatok irányításában, sőt uralásában és ennek eszközeként a kiterjedt redisztribúció vezérlésében. Vagyis abban, hogy jelzőt kell illeszteni a szocializmus szó elé, hiszen a termelési eszközök nem a társult termelők közvetlen birtokában voltak. Mindazonáltal a pártállamnak és az állampárnak a hatalomban osztoznia kellett a rendszer gazdasági fő-

szereplőivel: a nagyvállalati menedzserekkel. A nagyvállalati rendszert döntően a felső gazdaságpolitikai vezetés építette ki, adminisztratív eszközökkel, a könnyebb irányíthatóság céljából. Mivel azonban így erős monopolhelyzetek jöttek létre, a marionettfigurák hamarosan életre keltek. A létezett szocializmusban a nagyvállalatok önálló, elkülönült érdekcentrumként funkcionáltak. A gazdaság működését pedig egyfelől a nagyvállalati menedzserek, másfelől a felső pártvezetés, a pártállami, állampárti technokráciának a nagyvállalati vezetők felé elkötelezett ágazati részlegei, valamint velük szemben az ezen nagyvállalati érdekek érvényesülését kordában tartani kívánó funkcionális pártállami, állampárti technokráciák között közvetítő – az egyénekéhez hasonlóan szintén – egyedi, döntően informális alkumechanizmusok biztosították (bár időről időre különböző ügyek mentén e körben átmeneti koalíciókötésekre is sor került).

Ilyen értelemben ezért, ha már a szocializmus mellett az államot jelzőként szerepeltetjük, akkor a nagyvállalatot is hasonlóképpen kellene szerepeltetnünk: állam- és nagyvállalati szocializmus.

De miért van ennek jelentősége?

Egyfelől ebből a nézőpontból már korántsem látjuk anynyira szigorúan vertikálisnak a rendszer hatalmi szerkezetét, mint ahogyan azt a nyugati szovjetológusok leírták. Másfelől, ezzel összefüggésben, közelebb kerülhetünk a rendszer túl-elosztásra, eladósodásra való hajlamának megértéséhez: abban az áttekinthetetlen és állandó mozgásban lévő alapszövevényben (Csanádi Mária kifejezése, 1995), melyet a hatalmi szerkezet alkotott, a piaci erőforráskorlátok hiánya miatt állandóan forráséhes nagyvállalati menedzserek sikerrel játszhatták ki egymás ellen az eme forrásokon ülő pártállami, állampárti technokrácia különböző frakcióit. Így azok rendszeresen több

forráshoz jutottak, mint ami a tervszámokban szerepelt. És ezt egy idő után csak külső eladósodásból lehetett finanszírozni.

Utóbbi azonban önmagában nem magyarázza a rendszer bukását. Ahhoz az kellett, hogy a centrumkapitalizmus láthatatlan (bár olykor nagyon is látható) erői be akarják kebelezni a térséget. Hogy nyíltan azzá tegyék, ami a rendszer születése előtt is volt: a félperifériájukká (erre még visszatérek).

Ez a megközelítés a rendszer természetének megértésében döntő jelentőségű: mert pontosan ez az örökölt félperifériás jelleg az első számú magyarázó tényezője a létezett szocializmus diktatórikus, majd autoriter politikai berendezkedésének. Olyan körülmények között, amikor a centrum, centrumok utolérésének vágyától és a hidegháború kényszerétől (is) hajtva modernizációs diktatúra érvényesült (melyben a Szovjetunió a „béketábor” tagjaira a hadigazdálkodás jegyében, azok adottságaitól idegen, nehézipar-centrikus, autark gazdasági szerkezeteket erőltetett rá), nemigen merülhetett fel, hogy a termelési eszközök a társult termelők közvetlen birtokába kerüljenek, illetve hogy erre a bázisra egy demokratikus szocialista politikai berendezkedés épülhessen. (De, mint arról szó volt, az sem merülhetett fel, hogy a termelőket tökéletesen elválasszák a tulajdontól, és teljesen kizártják a profitjából való részesedésből.) Szerintem ez a kulcs, és ennek megfelelően magam a létezett szocializmust félperifériás szocializmus-ként határozom meg.

Az így definiált szocializmusnak azonban – ahogyan arra már utaltam – több változata is létezett, és – mint az köztudott – Magyarország a szovjet birodalom „legvidámabb barrakja” volt. Az 56-os forradalmat és az azt kísérő véres megtorlásokat követően jelentős politikai és kulturális enyhülés vette kezdetét, majd 1968-ban a piaci viszonyoknak teret adó gazdasági reformokra került sor. Megszűnt a tervutasításos

rendszer, a tervmutatók helyét a vállalatoknak a gazdaságpolitika által kívánatosnak tartott irányba történő közvetett terelése, az úgynevezett ellátási feladatok megfogalmazásával való orientálása váltotta fel, mégpedig a gazdasági-pénzügyi szabályozóeszközök, szabályozórendszer közvetítésével (árszabályozás, bérszabályozás, hitelpolitika stb.). A tervalkut felváltotta a szabályozóalku, mely utóbbi a vállalatoknak, elsősorban a monopolhelyzetű nagyvállalatoknak a korábbinál nagyobb mozgásteret adott – de nem hozhatta el azok teljes piaci szabadságát. (Sőt, a nagyvállalati menedzserek ehhez nem is igazán ragaszkodtak: a piacnak csak az előnyeit kívánták elvezni, annak számukra hátrányos hatásait – többnyire sikeresen – az államra hárították.)

Bauer Tamás (1982) ezt a képlékeny, sikamlós rendszert azal bíráltja, hogy szerinte szabályozási vákuum alakult ki: a gazdasági szereplőket és folyamatokat immár sem a terv, sem a piac nem vezérli, orientálja. Interpretációm: a gazdasági mechanizmus sem nem szocialista, sem nem kapitalista módon működött. Mert persze működött... A dilemma feloldására Lengyel László (1977) bevezette az adminisztratív piac kategóriáját, mely olyan szabályozó mechanizmus, mely egyszerre tartalmaz adminisztratív és piaci elemeket. Magam a fogalmat akkoriban a következőképpen határoztam meg: az adminisztratív piac a különféle gazdasági egységek és érdekcsoportok közötti azon kapcsolatok megteremtésének és alkuk létrejöttének központilag szabályozott szférája, melyek csak részben jöhetnek létre az árupiacon. Mégpedig azért csak részben, mert olyan kapcsolatokról és alkukról van szó, melyek működtetésére az árupiac csak korlátozottan alkalmas (szakágazatokat birtokló nagyvállalatok), illetve a kapcsolatoknak és alkuknak az áruk piacán történő megjelenése ütközne vagy ütközik a korszakonként változó domináns érdekcsoport érdekeivel. Mai, „szocio-

lógiáibb” megfogalmazásban: az adminisztratív piac a pártál-lami-állampárti technokraták és a nagyvállalati menedzserek, valamint a mögöttük álló társadalmi erők között közvetítő azon intézményesült érdekegyeztető mechanizmus és állandó mozgásban lévő integráló szerkezet, mely egyfelől politikai, másfelől – a profitrátával mért – gazdasági hatékonysági elemeket tartalmaz és közvetít. A kétfajta motívum keresztezheti egymást, de gyakran egybe is esik. Az adminisztratív piaci alku egyszerre tartalmazza a politikai hatékonyság és a profitabilitással mért gazdasági hatékonyság mozzanatát.

Ez az adminisztratív piac a kapitalizmusban is működött és működik, hatóköre az állami beavatkozás kiterjedtségével korrelál. A magyar létezett szocializmus klasszikus időszakában, vagyis a Kádár-korszakban azonban egyfelől a politikai hatalmi, másfelől a szocialistikus szempontok az ottaninál nagyobb súllyal jutottak érvényre. A Kádár-korszak adminisztratív piaca nem volt sem tisztán kapitalista, sem tisztán szocialista – *harmadikutas* volt.

Ezzel el is jutottunk az egyik legfontosabb tételemhez: a Kádár-korszak volt maga a magyar harmadik út. Nem abban az értelemben, ahogy a két világháború között a népi írók azt elképzelték, de abban mindenképpen, hogy két különböző társadalmi rendszer elemeit ötvözte. Ennek globális alapja az volt, hogy az ország vezetése már az 1968-as gazdasági reformatról kezdve – a Szovjetunióhoz való hűségének fenntartása mellett – elkezdhette orientálódását a centrumkapitalizmus irányába. Hogy mire a 80-as évek elején e vezetők utódai beléptették az országot az IMF-be, az, immár intézményesen is bekerüljön egy Böröcz József (1992) által kettős függőségi helyzetnek nevezett kötöttséghalmaz hálójába. Böröcztől eltérően azonban úgy látom, hogy ez a kettős kötődés egy ideig siker koronázta manőverezési lehetőséget is nyújtott az ország

vezetése számára. A magyar harmadik út geopolitikai, geogazdasági alapja tehát a kétpólusú világrendszer volt. Ez volt a bázisa annak, hogy a gazdaság és társadalom működési módjában a kapitalista, piacgazdasági elemek viszonylag hosszú ideig sikerrel ötvöződhettek a politikai szféra instruálta szocialista mozzanatokkal.

Egy kiegészítést azonban most tennem kell. Bár a felszabadulással a nyílt úr-szolga viszony eltűnt, egy harmadik elem, a feudális hagyományok és örökség masszív jelenlétéit is érzékelni lehetett a társadalomban – erre gondol mindenki, amikor például az urambát yám viszonyokat felemlegeti. Ilyen szempontból talán helyesebb lenne negyedik útról beszélni – de ebbe most nem akarok belemenni.

Az adminisztratív piac jelenségének összetett, ellentmondásos jellege, szerkezete egyben reprezentálja a Kádár-korszak politikai viszonyainak összetett, ellentmondásos vonásait is. Szigorú egypártrendszer volt, ugyanakkor Hankiss Elemér (1984) szerint a politikai életben egyfajta *látens pluralizmus* érvényesült. Ez azt jelentette, hogy bár a részérdekek intézményes megjelenítésére és képviseletére nem volt mód, a pártállam és az állandampárt döntései során (harmonikusan, mint ahogy az a szovjet birodalom többi országában történt) folyamatosan érzékelte és figyelembe vette (és ennek nyomán korrekciókat is tett) a különböző (adott esetben eltérő érdekeltségű társadalmi csoportok) érdekeit. Bihari Mihály (1985) megfogalmazása szerint a hatalom döntései során *beszámította* a különféle részérdekeket.

1989-es monografiámban empirikus kutatásaim alapján azt állítottam, hogy eme érdekbeszámítás szelektív és kényszerített volt (itt a nagyvállalati érdekek felülreprezentált voltára gondoltam), ezért nem volt, nem lehetett feltétlenül tudatos, szándékolt sem – és utólag sem feltétlenül ismerődött fel.

A mai perspektívából tekintve azonban úgy tűnik, mégiscsak biztosította azt, hogy működése révén egyetlen nagyobb társadalmi csoport sem szenvedett el tartós érdeksérelmet – *sociológiai értelemben* egyetlen nagyobb társadalmi csoport sem került kívül a politikai arénán.

Ennek alapján úgy vélem, hogy a klasszikus Kádár-korszak politikai intézményrendszerem nem volt sem diktatórikus – még tisztán autoriter sem –, sem nem volt demokratikus. Mindketől tartalmazott elemeket. Harmadikutas volt.

És hogy tovább fokozzam, a rendszer legradikálisabb ellenzéke, a marginális értelmi miségből rekrutálódó akkori demokratikus ellenzék maga is harmadikutas volt – hőséül, példaképéül a munkásságával magát a szocializmus és liberalizmus közé pozicionáló Bibó Istvánt választotta. Az a látens dilemma, hogy az egyensúly fenntartható-e, és van-e mód a harmadikutasság je lentős demokratizálás útján történő kiteljesítésére, vagy ellenkezőleg, a rendszer összetett jellegéből adódóan az egyensúly fel bomlik, és az egyik elem előbb-utóbb felülkerekedik a másikon, nos, ez a kérdés egészen a 80-as évek második feléig nyitott volt.

A 80-as évek közepére világossá vált, hogy erősödő gazdasági nehézségeivel (is) összefüggésben a Szovjetunió elvesztette a hidegháborút, és fel kell adnia korábbi világpolitikai szerepét. Gorbatov ekkor a lovak közé dobta a gyeplőt, és megkezdődött a szovjet birodalom felbomlása. A világ egypólusúvá vált, és a 80-as évek végén megindult rendszerváltásokkal a térségen győzedelmeskedett a kapitalizmus. Az érdekes Magyarország volt, ahol a „puha diktatúra” körülményei között már az évtized elejétől elindulhatott hódító útjára az ifjútörökök egy csapata, a pártállam, állampárt berkeiben felnövekvő, feltétlen piacpárti késő-kádári technokrácia, mely a kapitalizálódásban alapvetően érdekelt nemzetközi gazdasági és pénzügyi szuperstruktúra (a több ágensből és intézményből összetevődő globá-

lis gazdasági, politikai és katonai főhatalom) komprádora volt, pontosabban egy idő után annak bizonyult. Ez a csoport a 80-as évek végére a csúcs hatalom birtokába került, és egyben felülkeredett korábbi legfőbb szövetségesén, az elsősorban demokratizálni szándékozó demokratikus ellenzéken – mely ekkorra feladta harmadikutas elköpzeléseit. E két csoport vezetésével, mindenazonáltal az állampárt egy részének aktív közreműködésével, győzedelmeskedett a kapitalista orientáció – a harmadik út lezártult, szertefoszlott. A magyar rendszerváltás a „szuperstruktúra” aktív közreműködésével a létezett szocializmus dominószerű összeomlását indukálta a térség többi országában is.

Sok belső baja, feszültsége ellenére a rendszert alapvetően kívülről döntötték meg: a centrumkapitalizmusban erősödő túltermelési válság miatt a globális tőkének szüksége volt térségünk piacaira, olcsó, és akkor még jól képzett munkaerjére, termelővagyónak kimazsolázható részére, és nem utolsósorban arra, hogy korszerűtlenné váló technológiai kapacitásait nálunk elhelyezhesse. Ennél is fontosabb volt azonban talán egy másik cél: amíg a kollektivizmust bár csak nyomokban megvalósító, de azt a hitelesség ruháját magára öltve mégis csak reprezentáló szovjet birodalom létezett, addig a nagyűke számára ekkora már nyűggé vált nyugati jóléti államhoz nem lehetett hozzájárni...

Eme végkifejlet felől nézve, a létezett szocializmus nemcsak félfelvételi szocializmusként tételezhető, de éppen azzal szoros összefüggésben átmeneti társadalomként is definiálható. Csak persze nem (mint azt a tudományos szocializmus hívei képzelték) a kommunizmus irányába... Történelmi funkciója az volt, egyrészt, hogy hatalmi elitjének szándéka szerint szétrombolja, de a valóságban inkább csak megbontsa a talált félfeudális alapviszonyokat (melyre a történelmi adottságok miatt a polgári-demokratikus viszonyok valószínűleg nem ig-

zán lettek volna alkalmasak), és létrehozza a világkapitalizmus rendszerébe való integrálódás – pontosabban, a korral adekvát újra-, illetve visszaintegrálódás – társadalomszerkezeti és kulturális feltételeit. Másrészt, hogy megszülje egyfelől az ipari munkásság nagy tömegeit, majd az eredeti tőkefelhalmozással analóg (országonként eltérő mélységű és eltérő időintervallumot igénylő) modernizációs diktatúra után létrehozza a szerkezeti vázát tekintve kicsit a jóléti kapitalizmusra hajazó (ugyanakkor a belső viszonyokat és az életnívót tekintve attól lényegesen eltérő) „életvilágokat”. Nem utolsósorban pedig, hogy megszülje a világkapitalizmus rendszerébe való félperifériás bekapcsolódást levezénylő elitcsoportokat, és ezzel párhuzamosan depolitizálja a társadalmat.

A sors iróniája, hogy a létezett szocializmus kommunista elitje rendszerének elvesztését, annak visszaintegrálódását a kapitalizmus tengerébe éppen azokkal az eszközökkel készítette elő, amelyekkel erről a világról le akart szakadni, amivel ezt a világot meg akarta haladni.

A jobboldali megközelítés

Ez a rész az előzőnél jóval rövidebb lesz, mivel a létezett szocializmus jobboldali narratívájáról csak csupa negációt tudok megfogalmazni.

A jobboldal különböző irányzatai – a szélsőjobboldaltól a konzervativizmuson át a neoliberalizmusig – közösek abban, hogy a létezett szocializmusról többnyire mint kommunizmusról beszélnek. Ennek célja az, hogy a kommunista eszmére, mint a baloldali tradíció egyik legfontosabb és legantikapitalisztább irányzatára „rárakhassák” a létezett szocializmus összes bűnét. Hogy az emberek ennek révén, innen csak egy lépést téve, örökre elforduljanak nemcsak a kommunizmustól mint ideál-

tól, de minden baloldali gondolattól, eszmétől és eszménytől is. És azok képviselőitől is. Főként azoktól, akik a kapitalizmuson túlmutató alternatívakon gondolkodni merészelnek. Hogy eszükbe se jusson az, hogy a kapitalizmuson túl is létezhet világ.

Pedig a létezett szocializmusban a kommunizmus klasszikusai által megfogalmazott eszmerendszer egyetlen kritériuma sem érvénysült. Volt elidegenedés, nem volt szükségletek szerinti elosztás, és az emberek nem élhettek úgy, hogy reggel vadásznak, délnél halásznak, este pedig kritikai kritikát gyakorolnak. És még sorolhatnám. Nem mintha ezeket magam maradéktalanul elérhető céloknak tartanám az emberiség számára – de nem is ez a lényeg. Hanem mindennek a befektítése, ami baloldali.

Nagyon hasonló funkciót tölt be az a nézet is, hogy a szovjet típusú társadalom és a fasizmus sok közös vonással rendelkezett, sőt vannak, akik szerint a két rendszer valójában azonos volt. Nos, a két rendszer a magam megközelítésében csak úgy hasonlítható össze, ha egyáltalán, mint ahogy bármely más tetszőleges, eddig létezett társadalmi szisztemája is egybevethető. Mert akkor oda jutunk, hogy mindegyikben emberek vannak, és mindegyikben volt, illetve van elnyomás és kizákmányolás. (Talán az ősközösséget kivéve.)

Ez egy tökéletes üresjárat. Funkciója nem csak a baloldali eszmék kitörlése az emberek tudatából, de – különösen rendszerváltásokon átesett térségünkben – a fennálló rendszer legitimálása is. A jobboldal, és főként a hatalmon lévő jobboldal nem akarja, hogy az emberek jó szívvel gondoljanak vissza a létezett szocializmusbeli életükre – mert akkor kiderülhet, hogy most sokkal rosszabbul élnek. minden szempontból.

De ha mégiscsak hasonlítgatunk, akkor történelmi tények egymás mellé rakosgatása helyett – melyet már sokan megették – két gondolattal szeretném megingatni a két eszme, a két

rendszer hasonlóságának vagy azonosságának gondolatát. Egy részt, még a kommunizmusban hihetett és még hihet is tisztes-séges ember, addig a fajelméetre épülő fasiszta ideológiában és a szigorú mérnöki racionalitásra épülő gázkamrás gyakorlatban semmiképpen nem. Másrészt a létezett szocializmus egy válaszkísérlet volt egy nagyon is reális, létező dilemmára, mely már a felvilágosodás óta foglalkoztatta az embereket: vajon megvalósítható-e annak három alapértéke, a szabadság, a testvériség és az egyenlőség egyensúlya, egymást nem kizáró érvényesülése. Mert a kapitalizmus nem tudta ezt megvalósítani. A létezett szocializmus gyakorlata is nemmel válaszolt, de a kihívás valós volt és a humánum diktálta. Ma is fennáll. A fasizmus azonban csak egy okozat volt, a fejlődésben meg-rekedit kapitalizmus szörnyűséges terméke, mely mellé nem lehetett és lehet emberformájú dilemmát, kihívást rendelni. Nem volt válaszkísérlet semmiré.

Az örökség

A létezett szocializmus rendszerének a sztálini önkény évtizei, Ceaușescu folyamatosan fenntartott diktatúrája, vagy a Rákosi-korszak véres története is megkerülhetetlen részei. Amikor tehát most röviden számba veszem a rendszer örökségét, és azt, hogy mi az, ami abból elvetendő, és mi az, van-e olyan, ami mindenek ellenére egy baloldali mozgalom számára továbbvihető, kibontakoztatható, akkor a rendszer keletkezés-történetétől nem lehet eltekinteni.

Az örökség szerves és talán legfontosabb részei a rendszer történetéből, működési módjából és szereplőinek magatartás-mintáiból következő tanulságok.

Egyrészt a létezett szocializmus története, és különösen annak első időszaka, legelsősorban arra tanít bennünket, hogy

nem létezik az az élcsapat, mely a külső és belső körülmények-től – elsősorban a társadalom szövetének állapotától – függetlenül, a lényegében véve puccsszerűen megragadott csúcshatalom birtokában képes lehet azoknak a társadalmi folyamatoknak az elindítására és tartósítására, melyek valóban a kapitalizmus alapviszonyainak meghaladását jelentik, pontosabban eredményezik. Ezzel összefüggésben, egy általam hitt új rendszerhez, az újszocialistának nevezett társadalomhoz vezető úton elsősorban a kapitalizmus méhből kiinduló, elemeiben egymáshoz szervesen kapcsolódó folyamatokra, alulról szerveződő mozgalmakra, mozgalomcsírákra lehet és kell támaszkodni.

Másrészt az eljövendő szocializmus csakis globális lehet – mind kialakulásában, mind hatókörében és működési módjában. Eddig azt láttuk – és itt most kilépek régióink határain – hogy az egy országban belül, főként pedig a világkapitalizmus perifériáin, félperifériáin születő szocialista kísérleteket a globális tőke és annak politikai és katonai apparátusa kíméletlenül eltaoposa.

A szovjet birodalom története a globális gondolkodás és szerveződés fontosságának szempontjából is példaértékű. Ez a birodalom még adott keretein belül is működhetett volna hatékonyabban – ha globalizálatabban működik: ha a szovjet vezetés az „oszd meg és uralkodj” elve alapján nem szigeteli el mesterségesen egymástól szatellitállamait – azzal, hogy mindenre ugyanazt az adottságaikkal ellentétes, autark gazdasági struktúrát kényszeríti – akkor a térségben eredményesebben, egészsgesébben fejlődő gazdaság és szolidárisabban működő társadalom alakulhatott volna ki.

A korántsem teljességükben felsorolt tanulságok után nézzük a közvetlen örökségeket!

Az előbb említett egészségtelen, autark gazdasági szerkezet nemcsak múltunkat árnyékolta be, de súlyos tehertéteként,

visszahúzó indító körülményként hatott a rendszerváltás utáni történelmünkre is. Egy adottságainknak jobban megfelelő gazdasági struktúra öröksége mellett talán nem lett volna annyira pusztító a hirtelen ránk törő világpiac vihara, többek között valószínűleg nem szűnt volna meg olyan nagy tömegű munkahely. (Hozzáteszem, ebben az akkor hatalomra került, döntően neoliberális gazdaságpolitikusoknak is legalább akkora szerepe volt.)

Ami a szociokulturális örökséget illeti: jóval korábbi történelmi időszakoktól datálható, de a létezett szocializmus által csak tovább fixált – országoknént persze változó erővel ható – béklyónk az egyéni, atomizált, informális alkumechanizmusok dominanciája a társadalmi érintkezésben, az érdekek érvényesítése során. Ez talán a legerősebb gátja a különböző szintű hatalmakkal szembeni ellenállás megszerveződésének. Magyarország külön, máig ható jellegzetessége az a magatartásforma, melyet ravasz szervilizmusnak nevezek: itt az ember látszólag engedelmeskedik a felettesének, de közben megveti és kicselezni igyekezik azt. Van, amikor ez a viselkedés csak ciklikusan jelentkezik, mert emberünk máskor feltétlen nélkül lelkesedik egy-egy vezérfiguráért, és fenntartások nélkül behódol annak.

Feltűnő, hogy a negatív örökségek egészen a máig hatnak, a pozitívak viszont egyáltalán nem. Pedig vannak ilyenek is: a nagymértékű társadalmi mobilitás és a széles rétegeket érintő kulturális felemelkedés, valamint a masszív, viszonylagos biztonságot élvező középrétegek létezésének megtapasztalása. Nem utolsósorban pedig a munkahelyi viszonyok relatív átláthatósága a munkások és más dolgozók számára. Mindezek, bár pozitív emlékek, és így elvárásként épülnek be az emberek tudatába, a belőlük származó konkrét igények nem tudnak utat törni maguknak a jelen kapitalizmus embertelen világában.

Számos magyarországi felmérés bizonyítja, hogy ma az emberek többsége nosztalgiaival tekint vissza a létezett szocializmus éveire, és a fiatalok egy része is úgy vélekedik, hogy az jobb, élhetőbb rendszer volt, mint a mai. És ezt én is így látom: a társadalom többsége, a munkásság, és a rendszer legjobb, gazdaságilag legtermelőbb éveiben a parasztság is a létezett szocializmus viszonylagos (a gazdasági adottságok, fejlettség biztosította lehetőségekhez képesti) haszonélvezője volt. Nekik akkor jobb volt, mint ma. És egzisztenciálisan valamint társadalmi presztízsét tekintve az értelmiségnek is.

És kell itt mondanom valami személyeset. Nincsenek és nem lehetnek nosztalgiam: édesapám a 60-as évek elején egy koncepció politikai perben megbélyegezték és börtönbe zárták. Magam pedig, mint a liberalizmus felé nyitott demokratikus szocialista, már a 70-es évek végétől szembekerültem a rendszerrel, majd amikor 1983-ban a demokratikus ellenzék iránti szolidaritásom jeléül kiléptem a MSZMP-ből, kíméletlenül meghurcoltak. Ami szellemi tevékenységet illeti, az a cenzúra minden formájától megszabadulva, csupán a rendszer-váltás időszakában és azt követően bontakozhatott ki. Mégis úgy gondolom, hogy a létezett szocializmusnak, pontosabban annak klasszikus, diktatúra utáni korszakának (már amelyik országban létezett ilyen), van olyan pozitív hozadéka, megörzésre méltó öröksége, melyből a mai baloldal táplálkozhat, amit továbbvíhet. Akár a rendszeren belüli baloldali szociáldemokrata reformok, akár a fennálló alapszerkezetén túlmutató antikapitalisták, egy vágyott új szocializmus hívei vagyunk is.

Kizsákmányolás az újkapitalizmusban

Magyarországon a 2018-as, úgynevezett rabszolgatörvény támasztotta fel haló poraiból a kizsákmányolás fogalmát. Mindazonáltal a kategória – az elmúlt harminc évet tekintve – a magam munkáiban már korábban is megjelent. A kizsákmányolásról alkotott elmeletem lényege az volt, hogy bár a munkásosztály léte az újkapitalizmusban megkérdőjelezhető, ez nem jelenti a kizsákmányolás mint alapvető termelési viszony „fennállásának” tagadását. Sőt, a kizsákmányolás az újkapitalizmusban éppen azért lehet különösen intenzív, mert a munkásság jórészt atomizált, nem vagy csak korlátozottan képes egységes osztállyá szerveződve érdekei megjelenítésére és képviseletére (bővebben lásd Szalai 2001, 2008).

Nem véletlen azonban, hogy a kizsákmányolás fogalma a régi vágású, vulgármarxista politikai gazdaságtan kikopásával – régióinkban, egy-két kivételtől eltekintve a rendszerváltás utáni teljes felszívódásával – nemcsak a szellemi életből, de a közbeszédből is szinte teljesen eltűnt. A neoliberális globalizációval – a régióban a jórészt neoliberális rendszerváltással – összefüggésben gyorsan nőtt a munkanélküliség és terjedt a munkaerő „rugalmasítása”, melyek gyengítették a munkásság alkupozícióját. A munkásoknak kvázi hálásnak kellett lenniük a „munkaadóknak”, hogy azok alkalmazzák őket – kizsákmányolásuk mint alapvető termelési viszonyuk nemigen jutott el

tudatuk küszöbéig. A szellemi élet emberei pedig – a régióban olyanok is, akiknek karrierje a régi rendszerben a marxi politikai gazdaságtan tanulmányozásához és terjesztéséhez kötődött – úgy menekültek a kategóriától, mint valamely stigmától.

*

A kiszákmányolás fogalmát a 70-es évektől kezdődően a nemzetközi irodalomban döntően csupán az analitikus marxisták (többek között Elster 1985, Wright 1985, Roemer 1982) használják: igyekeznek a kategóriát empirikusan – döntően a játekelmélet és a racionális választások elmélete alapján – iga-zolni, pontosabban meghatározni. A továbbiakban elsősorban Wright gondolatmenetével foglalkozom, mert az tűnik a legát-fogábbnak.

Wright (1985) definíciója szerint: „Ha egy egyenlőtlenséget a kiszákmányolás kifejeződéseként írunk le, akkor azt állítjuk, hogy meghatározott ok-okozati kapcsolat van a különböző cselekvők jövedelme között. Konkrétabban: akkor mondhatjuk, hogy a gazdagok kiszákmányolják a szegényeket, ha két dolgot állapíthatunk meg: a gazdagok jóléte ok-okozatilag a szegények deprivációjától függ – a gazdagok azért gazdagok, mert a szegények szegények. Továbbá a gazdagok jóléte a szegények munkájának eredményétől is függ, a gazdagok ilyen vagy olyan mechanizmusokon keresztül kisajátítják a szegények munkája gyümölcsének egy részét. Az első kritérium önmagában definiálja a *gazdasági elnyomást*, de nem a kiszákmányolást. Ezen az alapon a munkanélküli munkások gazdaságilag elnyomottak, de nem kiszákmányoltak. A kiszákmányolás egyaránt feltételezi a gazdasági elnyomás és a társadalmi többlet legalább egy részének az elnyomók általi kisajátítását.”

Magyarországon a kizsákmányolás kategóriáját – hangsúlyozottan a disztributív egyenlőtlenségek elemzésére –, a 90-es évek elején a baloldali liberális Kis János (1994) is használja. Kis egyik kiindulópontja, hogy a kizsákmányolás és az értéktöbblet-elsajátítás marxi fogalmi azonosítása kétséges. Majd az igazságosság problematikájával összekapcsolva kísérletet tesz a speciális és általános kizsákmányolás fogalmi tisztázására és elkülönítésére, miután – miközben – meggyőzően bizonyítja, hogy Marx a két fogalmat összemossa.

Egyelőre a speciális kizsákmányolás esetét idézem töle.

Hogy van-e speciális kizsákmányolás, azt a tőkések és a munkások erőviszonyaiból látja levezethetőnek. Három esetet különböztet meg. „Az első esetben a felek [a tőkések és a munkások – Sz. E.] alkukereje kiegyenlített, és (vagy) a szerződéskötés kikényszeríthető szabályai lehetetlenné teszik, hogy bármelyik fél visszaéljen az erőfölényével. Ekkor a munkaszerződés tiszteleg, az elosztás nem igazságtalan és nincs kizsákmányolás... A második, elméletileg szintén lehetséges esetben a munkásosztály alkukereje nagyobb a tőkésosztály alkukerejénél, és ezért a munkások olyan feltételeket tudnak rákényszeríteni a tőkésekre, amelyeket azok kiegyenlített alkupozíció esetén nem fogadnának el. Ebben az esetben az elosztás igazságtalan volna; a munkás lenne az, aki olyan többletet sajátít el, mely nem őt, hanem a tőkést illeti meg. Kizsákmányolásról azonban még speciális értelemben sem beszélhetnénk, hiszen az igazságtalanul elsajátított többletet nem a tőkések állították elő... A harmadik esetet a tőkésosztály erőfölénye jellemzi; a hátránnal sújtott fél itt a munkásosztály. Az elosztás ebben az értelemben is igazságtalan, és egyszersmind kizsákmányoláson alapul: az igazságtalanul elsajátított többlet a munkások munkájának terméke. Ez a speciális kizsákmányolás

esete. (Kiemelés – Sz. E.) Speciális kizsákmányolás esetén a tőkésnek nincs legitim jogcíme az erőfölény kihasználásával szerzett többletre, az valójában a munkást illetné meg” (i. m. 286).

Az analitikus marxisták többsége, miközben használja a kizsákmányolás fogalmát, a marxi munkaérték-elmélettel és a specifikusan arra épülő kizsákmányoláselmélettel kapcsolatban vagy nem foglal állást, vagy – mint Elster (1985) – nem bizonyítható térelként elutasítja azt. Kis János viszont ambivalens. Rekonstruálja és legalábbis nem cáfolja Marx ama tételeit, hogy minden tőke visszavezethető felhalmozott munkára és az eredetileg talán saját munkából származó tőkejavakat mindenképpen idegen munka fizetség nélkül elsajátított termékei pótolják. Az értéktöbblet-elsajátítás és a kizsákmányolás azonosítását mindenkorral más, termelékenyebbnek tűnő gondolatmenettel igyekszik cáfolni.

Mint arról szó volt, a marxi gondolatmenet tisztázásának igényével vezeti az általános kizsákmányolás fogalmát, mely nem más, mint az egyenlőségen alapuló társadalom, pontosabban annak *ideálja* tükrében fennálló kizsákmányolás. „Az általános kizsákmányolás mértékét ugyanúgy egy tényellenes feltételezés segítségével határozhatjuk meg, mint a speciális kizsákmányolásét. Először megyiszgáljuk, hogyan oszlik el a megtermelt jövedelem a gazdaság szereplői között, ha a jelenlegi tőkés tulajdonviszonyok vannak adva, de nincs speciális kizsákmányolás. Azután megbecsüljük, hogyan oszlana el ugyanaz a megtermelt jövedelem, ha nem létezne tőketulajdon, nem lennének tőketulajdonosok. A két eloszlás különbsége adja ki a keresett mennyiséget.” Ezt követően Kis „szeretefoszlata” az egyenlőségen alapuló társadalom ideálját, így ezen logika alapján cáfolja az általános kizsákmányolás tényét.

Az analitikus marxisták többsége viszont – miközben a munkaérték-elméleten alapuló kizsákmányoláselméleteret leg-

alábbis megkerüli – hallgatólagosan a Kis által általános kiszákmányolásnak nevezett fogalommal azonosítja azt, és ezen az úton igyekszik bizonyítani a kiszákmányolás tényét. A Roemert citáló Wrightot (1985) idézem: „Az alapgondolat az, hogy a különböző kiszákmányolási rendszereket úgy hasonlítja össze, hogy a termelés szervezetét »játék«-ként kezeli, és felteszi a kérdést, hogy vajon jobban élne-e a játékosok koalíciója, ha meghatározott eljárásokkal visszavonulnának a játéktól. Roemert a kapitalista kiszákmányolás esetét elemezve azt szemlélteti, hogy »ha az összes bérből élő koalíciója ki-szállna a kapitalizmusjátékból, a társadalmi javak rájuk eső részével [ez nem definiálódik – Sz. E.], akkor jobban élnének, mintha a kapitalizmusban maradnának, a tőkések pedig roszabbul élnének“ (i. m. 194).

A továbbiakban saját gondolatmenetemet ismertetem.

Rövid távon – vagy inkább egy adott pillanatban – részben relevánsnak tekintem a marxi munkaérték-elméleten alapuló értéktöbblet-elméletet, vagyis azt a tételet, hogy egyfelől minden tőke felhalmozott munka, másfelől a munkaerő egy olyan speciális áru, mely az újratermeléshez társadalmilag szükséges munkánál nagyobb értéket képes előállítani. Ez az értéktöbblet, melynek a tőkések részéről történő elsajátítását – egy adott pillanatot tekintve – magam is kiszákmányolásnak tekintek.

Meglehetősen elterjedt vélekedés, hogy mivel a munkaérték-elméletet nem lehet kvantitatív bizonyítani – nem lehet rá például Hahn (1982) szerint plauzibilisebb ármodelleket építeni, mint a marginális elméletekre –, a benne rejlő kérdés-felvetés sem releváns. (Az analitikus marxisták ezért vetik el vagy hallgatják el.) Álláspontom szerint azonban a munkaérték-elmélet és a rá épülő értéktöbblet-, valamint kiszákmányolás-elmélet – ugyanúgy, mint például Foucault hatalomelmélete – elsősorban filozófiai és nem közgazdasági-szociológiai

teória, melynek sajátos természetéből következik, hogy empirikusan nehezen vagy egyáltalán nem megragadható. A tőkének elemi munkaértékre redukálása empirikusan hasonlóképpen nem megoldható, mint a társadalmi viszonyok elemi hatalmi szituációkra bontása a foucault-i elmélet alapján. De idézhetem Freudot is, aki olyan elméletet alkotott, melynek természetéből következik az empirikus bizonyíthatatlanság.

De miért csak részben releváns Marx értéktöbblet- és kiszákmányoláselmélete? Hipotézisem szerint három, egymás-sal összefüggő okból. Egyrészt azért, amit korábban állítottam: mint ahogyan azt többek között Pitti Zoltán (2006) empirikusan is bizonyította, a munkabér a munkásság széles körében – döntően a perifériákon, félperifériákon – nem fedezi a munkaerő újratermelési költségeit. Ebből következően a tőkések által elsajátított értéktöbblet ezeken a területeken nagyobb, mint a létrejövő új érték és a munkaerő újratermelési költségeinek különbözete. Ebből következően viszont itt a kiszákmányolás is nagyobb a marxi elmélet által feltételezett-nél, hiszen a tőkések által elsajátított értéktöbblet tartalmazza az új érték azon hányadának egy részét is, melyet a munkaerő újratermelésére kellene fordítani. Ugyanakkor a centrumországok munkásarisztokrációjának béré magasabb, mint munkaeréjük újratermelési költsége – a különbözetet a tőkések a perifériákon, félperifériákon az előbb említett módon keletkező extra-profitból finanszírozzák.

Mársrészt a világ – és az egyes nemzetgazdaságok – munkaerőpiacainak erős szegregációja azt is jelenti, hogy a munkaerő nem vagy csak korlátozottan képes a magasabb béréket biztosító területek felé áramlani, ezért a munkaerő újratermeléséhez társadalmilag szükséges munka kategóriája erről az oldalról is relatívvá válik: az annak megfelelő bérszínvonal még „eszmei szinten” sem értelmezhető. Pontosabban: a társadalmi-

lag szükséges munka még és már nem nemzeti – de még nem nemzetközi. (Ez a probléma egyébként a munkaerőáru mellett más áruk vonatkozásában is felmerül.)

Végül, de nem utolsósorban az előbbit aláhúzza az, hogy újkapitalizmus társadalma és gazdasága *hálózati*, ami azt is jelenti, hogy egy-egy termék előállításában egyre több termelési egység vesz részt, melyek közül egyesek sokszor a centrumokban, mások a perifériákon, félperifériákon helyezkednek el. Ebből következően az egyes tőkések által realizált profit szükségképpen úgy keletkezik, hogy a termelési és értéklánc *egészé* által termelt értéktöbbletet a tőkések újraelosztják maguk között. Erőviszonyaiak eltérése mellett azért is újra kell osztaniuk, mert – mint az a korábbiakból következik – az általuk alkalmazott munkások érdekérényesítő képessége nagyon eltérő, a centrumokban dolgozók a perifériához, félperifériához képest jóval magasabb béréket képesek kiharcolni. Ez azt is jelenti, hogy a munkabér és a profit aránya – és a kettő relatív színvonala (a termelési lánc egészéhez viszonyított fajlagos értéke) – függ a tőkések és munkások helyi erőviszonyaitól is. Azért hangsúlyozom, hogy *is*, mert Kis János mellett legújabban többek közzött Vrousalis (2020) is komplett elméletet épített fel arra, hogy a termelés realizálásakor (eladásakor) keletkezett új értéknek profitra és munkabérre történő elosztása a tőkések és munkások közötti konkrét erőviszonyok kizárolagos függvénye. Ez a feltevés azért túlzó, mert azon a rejtett feltevésen alapul, hogy a gazdaság egyes területein realizált profit és munkabér teljesen elszakadhat egymástól. Vrousalis elmélete így egy létező összefüggést tesz egyedüli magyarázó tényezővé.

Mi következik mindebből a kiszákmányoláselméletre? Részben már meg is válaszoltam: döntően az, hogy miközben a termelés egyre *társadalomban*, a kiszákmányolás egyre *egyedibb*. Az elmondottak mellett ezt a mozzanatot erősen felnagyítja a

hálózati társadalom még egy fontos tényezője: miközben egy-egy termék előállításához egyre több munkás fegyelmezett összszmunkájára van szükség, a munkafeltételek „rugalmasítása”, és az időről időre felerősödő munkanélküliség következtében az egyes munkások helyzete egyre bizonytalanabbá válik. A hálózati társadalom egy olyan szövédék – szörny –, mely pillanatonként lecseréli emberi alkatrészeit. A társadalom megkettőződik: egyik oldalon a hálózatok egymáshoz szorosan illeszkedő, bonyolult és szikár világa, másik oldalon az atomizált emberek tömege, akiknek ugrásra készen kell várníuk, hogy a hálózatok mely pontján és meddig lesz rájuk szükség. A hálózatok felfalják, majd kiköpik az embereket. Ilyen körülmények között a munkásság képtelen osztályá szerveződni – a kiszákmányolás erről az oldalról megközelítve is „személyre szabott” válik. Így ugyanúgy nem, vagy csak nehezen felismerhető, mint a fogyasztásnak a testre szabott tömegtermelés ideológiájával leöntött manipulációja.

A kiszákmányoláselmélet további problémája más természetű. Abból fakad, hogy annak alapfeltevése nem más, mint egy alapvetően konfliktuselméleti megközelítésen alapuló logika. Gondolkodásunkból azonban nem iktathatjuk ki a hosszabb távra tekintő funkcionálisista nézőpontot sem. Ezen elméleti attitűd alapján nézve egyrészt egy bővülő gazdaságnak felhalmozási szükséglete is van (amire persze lehetne azt mondani, hogy az ehhez szükséges erőforrásokat a munkások is el-különítenék az értéktöbbletből). MÁsrészt és főként: a létezett szocializmus gyakorlatából tudjuk, hogy hosszabb távon hova vezet az erőforrások újraelosztásának az a gyakorlata, mely ellentétes a *történelmileg* a tőke által reprezentált, a tőke által kikényszerített *hatékonyiségi kritériumokkal* (a minimális ráfordításokkal maximális eredmény elérésének elvével). Nem vezetett máshoz, mint az erőforrások, javak szűkített újrater-

meléséhez. A tőke értéktöbbletből való részesedéssel történő „jutalmazása” a társadalmi termelésben fontos funkciót tölt be (bizonyos mértékben függetlenül attól is, hogy igazságos-e vagy sem): a tőke „részeseítése” az értéktöbbletből az erőforrások hatékony elosztásának motorja, vagyis abban a szélső esetben is így van ez, amikor a tőkés nem fejt ki effektív munkát, csak szelvényvagdosó. És azt is figyelembe véve, hogy a globalizációval növekvő tőkekonzentráció nyomán kialakuló óriás-monopóliumok korlátozzák annak lehetőségét, hogy a tőkések profitmotivációja valóban képes legyen betölteni az erőforrások hatékony elosztásának „feladatát”.

De ha az értéktöbbletnek a tőkések által történő elsajátítása ilyen fontos funkciót tölt be a gazdasági növekedésben, akkor általános értelemben helyéervaló-e egy olyan értéktelített fogalommal illetni, mint a kiszákmányolás? Ezt a kérdést e pillanatban még nyitva hagyom – mindenkorral a rohamos technológiai fejlődés, az informatikai robbanás már a beláttható jövőben kínálhat a profitorientációt pontosabb és hatékonyabb eszközöket.

Az a kérdés azonban, hogy a mai kapitalizmusban fennáll-e a Kis János által definiált speciális kiszákmányolás – Kis ezt tagadja –, már jobban megközelíthető. Legalábbis ami a dinamikát, a tendenciát illeti.

A reagani, thatcheri fordulat, majd különösen a 2008-as világgazdasági válság kitörése és annak sajátos „kezelése” (a burszsoázia a válság terheit a munkásságra hárította és hárítja) óta a világ centrumországaiban is megfigyelhető az erőviszonyok eltolódása a tőke javára és a munka rovására, melyet a profitráta súlyedő tendenciája „kényszerít ki”. Az erőviszonyok eltolódását jól jelezte a szociáldemokrácia jobbratolódása, és különösen a folyamat kezdetén egy általa értelmezett harmadik út ideológiájának felükerekedése e körökben, amely többé-

kevésbé nem volt más, mint neoliberalizmus – baloldali mezeben. Ugyanennek a doognak a másik oldala a szakszervezeti mozgalmak gyengülése. Nem utolsósorban pedig jelenünkben a szélsőjobboldali mozgalmak erősödése, melyek bázisaikul valójában a képviselet nélkül maradt munkásságot célozzák meg.

Többé-kevésbé konszenzus van abban (többek között Govan 2001, Szigeti 2005), hogy a második világháború utáni jóléti kapitalizmust a tőke és a munka viszonylag kiegyenlített erőviszonya jellemzette. Ha ezt a tételet munkahipotézisként elfogadjuk, akkor azt az állítást fogalmazhatjuk meg, hogy az ezt követő korszakban, az 1960-as évek végétől, az 1970-es évek elejétől eltolódás történik a Kis által definiált speciális kiszákmányolás felé. A kelet-európai újkapitalizmusok kialakulását pedig többoldalú empirikus kutatások alapján is – többek között Szalai (2001), Pitti (2006), Scheiring (2019) vizsgálatai – egyértelmű és erős speciális kiszákmányolás kíséri.

De vajon a második világháborút követő jóléti kapitalizmus a kapitalizmus történetének nem-e egy egyszeri, megismételhetetlen szakasza volt-e? Vagyis a kapitalizmusnak el-képzelhető-e *tartósan* egy olyan variánsa, melyben a tőke és a munka erőviszonyai kiegyenlítettek – tehát nincs speciális kiszákmányolás? Ez a kérdés számomra egyelőre nyitott – bár a tendenciák legalábbis középtávú kivétítése inkább a *nem* választ valószínűsíti.

*

Rátérve az általános kiszákmányolás létenek vagy nemlétének problematikájára: az általános kiszákmányolás létezésének elismerése vagy tagadása – Kis megközelítésének megfelelően – alapvetően attól függ, hogy felsejlenek-e a láthatáron olyan termékeny utópiák, amelyek alapjaiban tagadják a kapitalis-

ta alapviszonyokat (ezen belül például megkérdőjelezik a termelés szakadatlan növekedésének pozitív értékként való feltüntetését), és amelyeknek van számottevő bázisuk. Válaszom többrétegű.

Az újkapitalizmus története során az első, a rendszer lényegét érintő kritikai mozgalom a közvetlenül az ezredforduló után szárba szökő alterglobalizációs mozgalom volt, melyhez mások mellett magam is nagy reményeket fűztem. Ideológiájának lényege az volt, hogy a globális tőke által teremtett globális kihívásra a rendszer lényegét megkérdőjelező globális civil társadalmi választ kell adni. Tamás Gáspár Miklós (2000) azonban már a kezdet kezdetén helyesen mutatott rá arra, hogy ez a mozgalom nagyban különbözik a hajdani forradalmi szocializmustól, de még a 68-as újbaloldaltól is: szemben azokkal, nincs – nem is lehet – történetfilozófiája. Valójában nem mond – nem is mondhat – igazi Nemet. Perry Anderson 2001-ben az antikapitalista baloldal világörök kudarcának tételezésére építve változtatta meg lapjának, a *New Left Review*-nak az irányvonalát (Anderson 2001).

Mivel az alterglobalizációs mozgalomnak az átfogó, közös ideológia hiánya mellett konkrét programja is alig-alig volt – összefüggésben azzal, hogy a mögötte álló társadalmi csoportok érdekei sokban egészen eltérőek voltak –, nem véletlen, hogy eme mozgalom a 2008-cal kezdődő világgazdasági válságra képtelen volt valóban releváns, baloldali választ, válaszokat adni. Ezért nagyjából ekkortól a mozgalom hanyatlásnak indult. Mondanivalónk fő vonalához kapcsolva: nem rajzolt fel a horizontra olyan termékeny utópiát, melynek fényében az általános kizsákmányolás kategóriája értelmezhető lett volna.

Megítélésem szerint azonban a helyzet ma már ennél jóval összetettebb.

A 2008-as globális válság óta – amint azt 2006-ban prognosztizáltam – az egyes nemzetállamok bérszínvonalaik közeledtek egymáshoz, az országokon belüli jövedelmi egyenlőtlenségek ugyanakkor a csillagos éigig ugrottak. Az egyes országok közötti bérszínvonalaik közeledése azonban nem volt annyira markáns, mely a csupán potenciálisan létező „globális munkáságot” közös érdekei felismerésére késztethette volna. E két tényező együtthatásaként az „osztályharc” ismét nemzetállamokon *belülre* került. Részben ennek következményeként, részben okaként – és mert a „harmadikutas” kalandba belebonyolódott szociál demokrácia már korábban lejáratta magát – a középrétegeket és a munkásságot egyedül megszólító (bár, mint azt az Egyesült Államokban, vagy akár hazánkban láthatjuk, csak a szavak, a felszíni ideológiák szintjén valóban tőkeellenes) szélsőjobboldali mozgalmak erősödtek fel.

De csak mind ez idáig. Mára már nemcsak megjelent, de látványosan erősödik az alternatív baloldal is, elsősorban Bernie Sanders vezetésével az Egyesült Államokban és Jeremy Corbyn vezetésében Nagy-Britanniában. A lokális szélsőjobboldalra való válaszként – az alterglobalizációs mozgalmakkal szemben – ezek eredendően nemzetállami szinten artikulálják magukat – mindenkorral Sanders és a görög Varufakis kezdeményezésére, mára már kezdik létrehozni nemzetközi hálózataikat is. Mintha azt tanulták volna az alterglobalizációs mozgalmak kudarcaiból, hogy a szervekedésnek nem felülről lefelé, hanem fordítva, az alsóbb szintekről elindulva kell haladniuk a globális szintek felé: az egyének ezen az úton szervesebb módon azonosulhatnak a mozgalmak céljaival, fokról fokra építve ki a valóban rendszerszintű változások véghezviteléhez szükséges globális identitásukat.

Bár ezen mozgalmak céljai között nem szerepel a kapitalista társadalom legalapvetőbb viszonyainak radikális meghala-

dása, mégis elmondható, hogy a tulajdonviszonyokat is érintő – részben kollektivizáló – programpontjaikkal összefüggésben céljaikat tekintve átmenetet képeznek a jóléti kapitalizmus rekonstruálása és a demokratikus szocializmus között. Így, vagyis konkrét, a tulajdonviszonyokat és az elosztást egyaránt érintő programjuk és jövőképük fényében az általános kiszákmányolás kategóriája már nagyon is értelmezhetővé válik.

Mindazonáltal a világ baloldali intellektuális szellemi műhelyeiben már korábbról „felsejlenek a láthatáron” alternatív társadalomképek (és hozzájuk tartozó alternatív elosztási rendszerek), „termékeny utópiák”. Itt és most csupán Böröcz József (2005) érdekes gondolatmenetét idézem. A szerző azt a kérdést teszi fel, hogy „mi lenne, ha életbe lépne egy egyenlőbb globális elosztási rendszer, s a gazdagabb országok kötelesek lennének több pénzt tenni a közösbe, vagyis több jutna a világ szegény régióinak?” (i. m. 62). És ezáltal a jelenlegi egyenlőtlenségek felére csökkennének (ez a szerző céltételezése a teljes egyenlősítés helyett). A széles körű számításokkal alátámasztott eredmény meglepő. „A gazdag országok életszínvonala nem csökkenne drasztikusan – az így lehetővé váló infrastrukturális fejlesztések nekik is új munkalehetőségeket teremtenének –, a szegények életkörülményei és lehetőségei pedig sokat javulnának”(i. m. 69).

Bár Böröcz gondolatmenete sem a kapitalista alapviszonyok teljes tagadására épül, már jól jelzi a „termékeny utópiák” iránti igény reneszánszát. Hasonlóképpen azok az első-sorban a zöld mozgalmakhoz kötődő ideológiák is, melyek határozottan megkérđőjelezik a termelés szakadatlan növekedésének pozitív értékként való tételezését.

Elmondhatjuk tehát, hogy van rá esély, hogy az általános kiszákmányolás kategóriája talán már a közeljövőben is relevanttá és társadalmi értelemben (is) hatóképessé válhat. Ha-

zánkban is, mint azt a rabszolgatörvény elleni lázadás során tapasztalhattuk, és tapasztaljuk. És nem véletlen, hogy éppen most, amikor a korábbi munkanélküliség néhány év leforgása alatt a tőke számára égető, és vele szemben a munkásság alkuképességét jelentősen megerősítő munkaerőhiánnyá változott és változik. Mint ahogy az is sokatmondó, hogy az utóbbi időben a kizsákmányolás fogalma a legjelentősebb fiatal értelmiségek szótárában tűnik fel – elsősorban Éber Márk Áron, Gerőcs Tamás, Kapelner Zsolt, Pogátsa Zoltán és Scheiring Gábor munkáiban. Vagyis nemcsak az alkuerő, de szelleme is éledezik...

Amint azt a szakszervezetek 2019-ben kezdeményezte általános sztrájk elmaradása kapcsán látjuk, a kizsákmányolás elleni küzdelemben lesznek még megtorpanások, mindenáltal a szellem már kiszabadult a palackból. Ezt mindenél világosabban mutatja az Audi dolgozóinak sikeres sztrájkja, melynek példája ragadónak tűnik. És szinte már itt is az az idő, amikor az egyéni szintű kizsákmányolások kollektíve felismerhetővé összegződhetnek, az ellenük való harc pedig így társadalmi hatóerővé válhat.

Szenvedélyek, identitások – és struktúrák

Acímben kiélezetten jelenik meg azon törekvésem, hogy összefüggést találjak és mutassak ki az újkapitalizmus strukturális jellemzői és nagyon karakterisztikus, számos tudományágat és tudóst megihlető lelki jelenségei közzött – követve a freudomarxista hagyományt, mely „a termelési erőket odakint és az ösztönöket odabenn” (József Attila) egymással kölcsönhatásban vizsgálja. Olyan kölcsönkapcsolatban, melyben az „odakint”, vagyis a termelési viszonyok a dominánsak.

E megközelítés alapján jelen írásomban egy rövid elméleti bevezető után először az 1970-es évek második felétől, vagyis a globális neoliberális fordulattól datálható újkapitalizmus strukturális jellemzőit vázolom röviden, majd azt mutatom be, hogy mindez hogyan strukturálta át a személyiséget belső szerkezetét és az azokkal összefüggésben lévő identitásokat. Milyen ellentendenciákat szült? Mindezek hogyan hatottak, hatnak vissza az „objektív” viszonyokra? És van-e kiút a vázolt ördögi körből?

A lélek állandósága és változékonysága

A tudománytörténetben, ha nem is válnak uralkodóvá, de időről időre megfogalmazódtak és megfogalmazódnak azok az elméletek, melyek az emberi késztetések, vágyak, érzelmek, sőt ösztönök, valamint identitások társadalmi meghatározottságát, vagyis a két szféra, a „lelki” és a „társadalmi” egymásra hatását vizsgálják, tematizálják. Némileg önkényesen válogatva, Marxot és Engelst, Frommot, Riesmant, Eliast, Foucault-t és Hellert emelném ki. A továbbiakban azzal a két szerzővel foglalkozom röviden, akiknek a gondolatai a legközelebb állnak saját megközelítésemhez.

Erich Fromm (1993a) – némileg vulgarizálva Freudot – abból indul ki, hogy elutasítja a mester azon felfogását, mely szerint a történelem a társadalomtól független pszichológiai hatóerők eredménye. De vitába száll azokkal az elméletekkel is, melyek nem vesznek tudomást a társadalom egyik legdinamikusabb erejének, az emberi tényezőnek, ezen belül az emberi emócióknak az óriási szerepéről.

Ebből a kiindulópontból közelíti meg az emberi lényeg, az emberi természet kérdését. Bírálja azt a nézetet, mely szerint az ember, amiota csak megszületett, alapjaiban véve változatlan. Ugyanakkor elutasítja és antropológiai relativizmusnak nevezi azt az álláspontot, mely szerint az ember semmi egyéb, mint azoknak a kulturális mintáknak a terméke, amelyekhez igazodik. Az emberi lényeg szerinte abból vezethető le, hogy azt a konfliktust, mely test és lélek, angyal és állat mivoltából, vagyis két világhoz tartozásából adódik, az embernek folyamatosan fel kell oldania. Kettős természetéből adódó elszigeteltségből valamilyen módon ki kell lépnie – ez legmélyebb szükséglete. „Az emberi elkülönültség tudata a szeretet újraegyesítő hatalma nélkül: a szégyennek a forrása. És forrá-

sa egyszersmind a bűntudatnak és a szorongásnak” (Fromm 1993b: 18). És pontosan ez a „valamilyen mód” változik törénelmileg, lehet progresszív, a szeretet erejével ható, és lehet regresszív, pusztító és önpusztító (Fromm i. m.).

Heller Ágnes (1978) szerint minden kornak (akár stagnáns, akár dinamikus a társadalmi struktúrája) megvannak a maga uralkodó érzései. Nem uralkodó érzésről, hanem uralkodó érzésekről beszél, sőt uralkodó érzéskonfigurációkról, melyek egyúttal különböző, de egyaránt jellemző és domináns életformamodellekre utalnak. A mindenkorai feladat alakítja az érzelemlvilágot és ezen belül az uralkodó érzéseket, de sosem közvetlenül, hanem mindig csak közvetve: az érzelmi előírások, az érzelmi objektivációk közvetítésével. A feladatok teljesítéséhez szükséges érzelmi magatartás érzelmi normákban fejeződik ki.

Heller – mint sokan mások – nem fejtett ki részletes elméletet a kapcsolatteremtő érzések természetéről. De mintha örök emberi törekvésnek tekintené azok kölcsönösséget. Hozzáteszi: a kölcsönösség nem jelenti azt, hogy az érzelmeknek mindenkorral egyenlő intenzitásuknak vagy akár egyazon tartalmúaknak kell lenniük.

Fromm (1993b) szerint kora kapitalizmusának érzelmi viszonyai piaci kapcsolatok. Az ember átváltozott árucikké, életerőit úgy éli meg, mint befektetést, amelynek az adott piaci feltételek között elérhető legmagasabb hasznát kell hoznia. Miközben mindenki megpróbál a lehető legközelebb férközni a többiekhez, mindenki végképp magára marad, átitatva a bizonytalanság, a szorongás és bűntudat mély érzésével, ami mindenkorral bekövetkezik, ha az emberi elkülönültséget nem sikerül leküzdeni. Az emberek automatákká válnak, akik képtelenek a szeretet érzésére, csupán csereberélik a „személyiségkészletüket”, remélve, hogy jó vásárt csinálnak.

Heller Ágnes így ír a polgári világkorszak burzsoájának érzelemháztartásáról: „Az érzéseket elsődlegesen vezető értékorientációs kategóriapár a hasznos-káros kategóriája lesz. A Jó-Rossz ugyan [...] elvileg megtartja vezető orientációs szerepét, de a Jó-Rossz, legalábbis tendenciaképpen szinonim lesz a hasznos-károssal” (Heller 1978: 385). A haszonra orientált burzsoá szükségletei kvantifikálódnak: a szükségletek olyan tárgyakra, olyan tárgyak élvezetére irányulnak, melyek végteленül „növelhetők”, elvileg határtalanok. Kant nyomán három Sucht uralja a burzsoá érzelemháztartását: a bírásvágy, a dicsvágy, a hatalomvágy. Mindhárom vágy határtalan. A Suchtok közül a birtoklásvágyé a vezető szerep. „»A Sucht – szenvendély.« minden érzést alarendel önmagának, minden vele szemben álló vagy tőle különböző érzést megsemmisít” (Heller 1978: 387).

Profitráta – neoliberalizmus – totális kiszákmányolás

Írásom fő tárgya legbensőbb énünknek már a frankfurti iskola domináns szereplői – elsősorban Adorno, Fromm és Marcuse – által is feltárt gyarmatosítása, mely jelenségnek legutóbb Byung-Chul Han (2020a) a pszichopolitika nevet adta.

E politika az 1970-es évek második felétől datálható neolibérális fordulat szülötte. A fordulatot a kapitalizmus alapvető strukturális jegyéhez köthető jelenség, a profitráta esése váltotta ki: Marxtól (1974) tudjuk, hogy a kapitalizmusban a profitráta süllyedő tendenciát mutat, mivel az értéktöbbletet, így a profitot egyedül előállítani képes élőmunkát – a munkaerőt – a tőkések folyamatosan technológiai újításokkal váltják ki, helyettesítik. A profitráta süllyedése azért csak tendenciaszerű, mert ezt a folyamatot a tőkések kritikus időszakokban az élőmunka, a munkaerő kiszákmányolásának fokozásával igyekez-

nek ellensúlyozni. Nos, Robert Went (1996) empirikus kutatásai, valamint Guglielmo Carchedi és Michael Roberts (2018) szintén széles körű vizsgálódásokon nyugvó összeállítása szerint pontosan ez a folyamat megy végbe – nemcsak az országok egy csoportjában, de globális szinten is – az 1970-es évek második felétől. Előtte a profitrátá csökkent, majd a fordulatot követő időszaktól folyamatosan növekszik.

A fordulat a jóléti állam lebontásának megindulásához kötődik, mely jóléti állam a maga finanszírozási, újraelosztási igényeivel korábban jelentősen hozzájárult a burzsoázia által realizálható profit megsappanásához. Kötődik továbbá ahhoz, hogy a korábban domináns fordista, merev hierarchiákon és a munkások szoros ellenőrzésén, fegyelmezésén alapuló termelési modell addigra kimeríti tartalékeit, és már csak kevésé alkalmas a munkások kizsákmányolásának korábbi szintű fenntartására – szoros összefüggésben a 68-as diáklázadások nyomán az akkor munkába lépő „baby boom” nemzedék meg-növekedett szabadságigényével is. Mely szabadságigényt a burzsoázia a merev hierarchiák oldásával, az önállóság és kreativitás terének bővítésével igyekszik domesztikálni.

A látszat legalábbis ez. Mert a másik oldalon ezen új, posztfordista termelési mód elterjedése, szoros összefüggésben a digitális robbanás és vele a hálózati termelés sajátos hatásmechanizmusaival, a munkaerőtől minden korábbinál nagyobb rugalmasságot kíván. Sőt, a rugalmasság állandó kényszere az időben előrehaladva egyre erőteljesebb kiszolgáltatottságként jelenik meg.

A kizsákmányolás fokozásának szükségessége a 68-as fordalmak árnyékában tehát megnövekedett szabadságnak álcázott erősödő kitettséget indukál a hálózatok egyre bonyolódó rendszerében testet öltő termelési viszonyoknak. A burzsoázia és ideológusainak kezében ennek eszköze az egyének felet-

ti hatalomgyakorlás technológiájának megváltoztatása: a korábbi biopolitika felváltása a pszichopolitikával.

A pszichopolitika és termelői

Han (2020a) megközelítésében a Foucault által leírt, alapvetően a modernitáshoz köthető biopolitika, melynek középpontjában a test áll, „tiltóként és nem megengedőként artikulálódik”. Ezért „negativitása miatt nem képes leírni a pozitivitásként ragyogó neoliberális rendszert. A neoliberális rendszer hatalmi technikája, a pszichopolitika (Sz. E.) szubtilis, hajlékony, okos formát ölt, és kivonja magát a láthatóság köreiből. Az alávetett szubjektum itt tudatában sincs alávetettségének. Teljesen rejte marad előtte az uralmi összefüggés. Így szabadságban képzeli magát” (Han 2020a: 24). A Marx hasonló gondolatára korábban reflektáló Žižek (1989) szerint azonban a neoliberalizmus korában ez már pont ellenkezőleg van: a „nem tudják, de teszik”-et a „tudják, de mégis teszik” váltja fel. Vagyis az emberek tudatában vannak alávetett helyzetüknek, és annak, hogy a rendszer rossz, ezt a tudásukat azonban igyekeznek tudatuk peremére szorítani – ez a mai cinizmus forrása. Mark Fisher (2020) leírásában a munkások nagyon is tudnak a tőke-munka viszony antagonizmusáról, de ez „az antagonizmus többé nem kívül, az osztályok közötti érdekharcban, hanem belül, a dolgozó pszichéjében zajlik, akit munkásénje a hagyományos osztályharchoz húzna, de közben már a nyugdíjpénztári befektetéseinek hozama iránt sem lehet közömbös” (Fisher 2020: 61).

Jóval korábban Lust Iván (1997) a fentebb vázolt hatalomtechnikai fordulatot Jameson (1991) nyomán kulturális jelensékként értelmezte: „Ebben a kultúrában a modernitás korszakához képest jelentős és mélyreható változások történnek a

hatalom megjelenési és működési formáiból, a szocializáció, a személyiségalakulás és az identitásképződés folyamatában. Ez a kultúra, amelyet jobb híján posztmodernnek nevezünk, gyarmatosítja belső világunkat” (Lust 1997: 143).

A pszichopolitika vágyainkat és érzelmeinket alávetettségünk folyamatos megerősítésének, ezen belül a kizsákmányolás kiterjesztésének szolgálatába állítja. Míg Marx és Engels (2004) még arról írtak, hogy a kapitalizmus minden illúziót, fennkötött eszményt lehánt a tőke-munka viszonyról, mintegy lecsupaszítva, önnön durva természetében megmutatva azt [és mint láttuk, Fisher (2020) szerint ez a viszony ma sincs rejtve a munkások előtt], addig tárgyunk, a neoliberális pszichopolitika éppen ellenkezőleg, vágyakkal és pozitív érzelmekkel öltözeti fel eme viszonyt, pontosabban ezek mögé rejti annak kizsákmányoló természetét. Sőt, a pszichopolitika vágyainkat, érzelmeinket is átstrukturálja. Hozzáteszem: új vágyakat és érzelmeket is termel. Deleuze és Guattari (2009) megközelítésében a pszichopolitika elhárítja az akadályokat a vágyak szabad áramlása elől, de csak azért, hogy különböző satukba szorítyva, a termelékenység növelésének és a kizsákmányolás fokozásának szekere elé kösse be azokat.

De megkerülhetetlen a kérdés: vajon van-e alanya, van-nak-e alanyai a pszichopolitikának? Kik termelik ezt a politikát, és egyáltalán értelmes-e ez a felvetés? Kiss Viktor (2018) posztmodern gondolkodók munkásságát elemezve, legalábbis közvetve arra a következtetésre jut, hogy eme politika életre hívásában és újratermelésében minden társadalmi szereplő részt vesz, létrehozásának nincs tehát körülhatárolható és beazonosítható ágense, nincs centruma [direkt módon is vallja ezt többek között Hardt és Negri (2000) vagy Han (2020a) is]. Lényege egy minden átható ideológia, mely valahol a termelési viszonyok felett lebeg, a neoliberalizmus korszakában

immár majdnem teljesen elszakadva attól, lényegében véve önálló életet élve.

A marxi tradíciót követve, de főként a gyakorlati tapasztalatok alapján magam ezt más hogy látom. A pszichopolitikát „valakik” termelik, részben tudattalanul („nem tudják, de teszik”), de főként meghatározott céllal, tehát nagyon is tudatosan. És az cselekszi ezt, akinek ez érdekében áll – ez pedig a nagyburzsoázia, döntően a globális nagyburzsoázia. Legfontosabb célja pedig nem más, mint az egyéni szabadság mindenek feletti tételezésével – mint első számú ideológiával és manipulációs eszközzel – a társadalom darabokra szakítása, atomizálása. Azért kell ezt tennie, mert csakis az egymástól elszakított vagy kis gettókba szorított emberek belső világát lehet képes szinte teljes ellenállás nélkül bekebelezni. Hogy aztán azok mindig rendelkezésre álló, meggyőzhető fogyasztók és engedelmes, magukat a kizsákmányolásnak önként, sőt örömmel alávető munkaerők lehessenek. Akik nem lázadnak, és főként nem fognak össze a fennálló rendszer ellen.

A globális nagyburzsoázia kiterjedt intézményrendszert épített fel az alávetettek dezintegrálására és a lelkük feletti uralom megszerzésére, fenntartására, sőt folyamatos kiterjesztésére: nemcsak a hagyományos média van a kezében, de övé az emberek totális megfigyelését és tudattalanjuk, személyes vágyaiak, egész személyiségek átszabását szolgáló közösségi média is. Itt érzelmeink, közösség iránti vágyaink motiválta ingyenmunkát végünk azért, hogy e cégek tulajdonosai adatainkat – melyek halmaza jobban tükrözi tudattalanunkat, mint amennyire azt mi magunk bármikor is meg tudnánk ismerni – jó pénzért hirdetők tömkelegének értékesíthessék. Hogy azok újabb és újabb fogyasztói szükségleteket és ezekhez kapcsolódó újabb és újabb vágyakat, érzelmeket kelthessenek bennünk. Sőt, Kína egyes részein a totális megfigyelés mellett a

digitális megtorlás eszközei is az uralkodó elit rendelkezésére állnak. Utóbbi már túlmutat a neoliberális hatalomtechnikán, egy új korszak kezdetét jelzi – de erről majd később.

A nagyburzsoázia minden finanszíroz, ami az emberek egymástól való elkülönülését, így közös érdekeik elhomályosítását szolgálja. Ennek fő eszköze pszichopolitikájának egyik leágazása, a neoliberális identitáspolitika: a nagytőkések lelkes támogatói a kisebbségi, a másságot zászlajukra tűző mozgalmaknak, így például nagy multicégek különféle „érzékenyítő” tréningeket szerveznek – a látszat szintjén a kisebbségek iránti tolerancia jegyében. Mindez a szabadság és a sokszínűség dialakáért eladva. Valójában azonban ezek a technikák nem közös nevezőket hoznak létre, nem az egymás iránti megértést segítik, hanem sokkal inkább a többségek nevezett társadalommal *szemben* erősítik meg az érintettekben a másság, a különbözőség, vagyis a kisebbségi lét érzetét.

Mechanizmusa ennek az, hogy mivel végtelen számú identitáselem és ezek végtelen számú kombinációja létezik, pontossabban lehetséges, a neoliberális pszichopolitikák egyre kisebb csoportokra szabdalják a társadalmat, egészen az egyszemélyes csoportokig. Azon keresztül, hogy – mint arra Kováts Eszter és Csányi Gergely (2020) is felhívták a figyelmet – fő ügyük az egyéni különlegesség, illetve „identitásmix” elismertetése. Így lassan meg is szűnik az a többségi társadalom, amelynek alávetettjei, kizsákmányoltjai mélyen tudatosíthatnák helyzetüket és közösen lázadhatnának a tőke uralma ellen.

Persze a burzsoázia – a marxi és Bourdieu-i elméletekhez kapcsolódva – csak egy ágens, mely alapvetően strukturális kényszerhez alkalmazkodva, nem pedig gonoszságból tölti be fenti pozícióját: egy olyan társadalomban, amelyben a termelési eszközök magántulajdonban vannak, és az azokat birtokló tőkések csak idegen munkaelsajátításával őrizhetik meg és gyarapít-

hatják tovább magántulajdonukat, az egyes burzsoák részéről az egyetlen racionális magatartás az ehhez az alapviszonyhoz, pontosabban termelési viszonyhoz való alkalmazkodás – vagyis a kizsákmányoló és leuraló magatartás. Melynek csak egy része olyan ideológiák előállítása, pontosabban azok megszületésének és a gyakorlatba való átültetésének támogatása, amelyek szentesítik ezeket a viszonyokat. Mindazonáltal azt látjuk, hogy nemcsak hogy szentesítik, de folyamatosan meg is erősítik, így újra is termelik azokat. Vagyis ezen a ponton Gramsci szellemiséget követve ezen uralkodó ideológia is az alapstruktúra szerkesztésének része, még ha nem is foglal el domináns pozíciót azon belül.

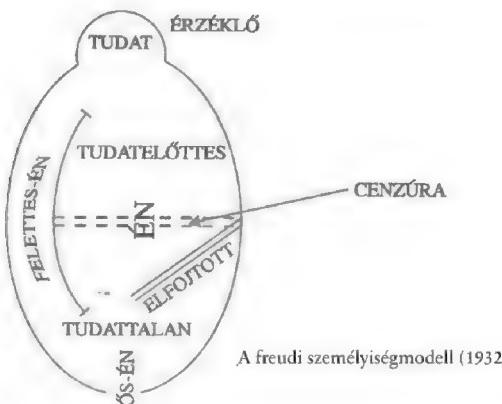
Összegezve: a neoliberális ideológia és a pszichopolitika előállításában és újratermelésében a nagyburzsoáziáé a domináns szerep. A neoliberalizmus és annak fő hatalmi ágense, a globális nagyburzsoázia nemcsak hogy élvezи a pszichopolitika támogatását, hanem döntően ő maga és apparátusai állítják is azt elő.

A személyiség átszabása

A pszichopolitika mélyreható átrendeződést indukál a személyiség belső szerkezetében. Ezt ábrázolandó, Sigmund Freud két személyiségmodelljének ötvözettel fogok dolgozni. Az egyik a strukturális modell, mely az Énből, a felettes énből (a szocializáció során a személyiségbe épült társadalmi normák és értékek) és az ős- vagy ösztönénből tevődik össze. Az Én funkciója a felettes én és az ösztönén közötti közvetítés, egyensúlyteremtés a két szféra között, és egymás felé való áramlásuk szabályozása. A másik a topografikus modell, melynek részei a tudat, a tudatelőttes (olyan emlékek, gondolatok, amelyek pillanatnyilag nem részei a tudatnak, de oda beemelhetők, szükség esetén hozzáférhetők) és a tudattalan. A tudatelőttest és a

tudattalant az úgynevezett censor választja el, melynek funkciója az Énéhez hasonló: közvetít, egyensúlyoz a két szféra közt, szabályozza kapcsolatukat.

A két modell ötvözetét az alábbi ábra szemlélteti:

Forrás: *Pszichoterápia. Propedeutika 1.* Vikote könyvek, Budapest, 1996

A késő modernitás eme személyiségmagyeljét a neoliberális pszichopolitika a következőképpen strukturálja át: egyszerűsítve az Ént, illetve a cenzort, vagyis a felettes ént és az össztönén, illetve a tudatot és a tudatelőttet, valamint a tudattalant elválasztó, ezen szférák egymás felé áramlását szabályozó szerkezetet. Másrészt ezzel elhárítja az akadályát annak, hogy az összönelemek, illetve a tudattalan kontrollálatlanul eláraszt-hassa a felettes ént, illetve a tudatelőttet és a tudatot – miközben ez utóbbi elemeinek, vagyis a társadalmi érintkezést korábban szabályozó normáknak, értékeknek, elveknek egyre nagyobb része elfojtásra vagyis a tudattalanba való száműzésre ítéltetik. Végül, de nem utolsósorban a pszichopolitika átrendezíti az össztönén, illetve a tudattalan belső elemeinek

viszonyát, egyes elemeket erősíthet, másokat gyengíthet, sőt adott esetben új elemeket is becsempészhet ezekbe a szférákba.

Köznapibb megfogalmazásban: ami eddig esetleg tiltott és elfojtásra ítélt volt, az innentől nyíltan vállalható viselkedéssé, sőt életformává lesz. Számos korábbi, az együttélésünket szabályozó normát, erkölcsi értéket viszont tabuvá teszünk és elfojtunk – mert ez válik elvárttá. Heller Ágnesre visszatalva: ez az a feladat, amelyet a „társadalomtól” kapunk. Például: az egymáson való keresztülgázolásig fajuló versengés társadalmilag elfogadott, sőt támogatott motivációvá lesz, miközben az ellenfelünkkel való együttérzés, vagy annak támogatása szégyellnívalóvá, eltitkolandóvá alakul. Vagy: a szex szabaddá, a szerelem viszont szégyennivalóvá válik.

És egy példa az ösztönénünkön, illetve tudattalanunkon belüli átrendeződésre: az állandó teljesítménykényszer miatt a versengési késztetés sok esetben el kell, hogy nyomja a szexuális ösztönkésztetéseinket. (A sok, kényszerűségből végzett munka miatt nincs idő és energia a szeretkezésre – Almási 2002.) Új ösztönök, illetve tudattalan tartalmak keltése: a fogyasztás ünneplése, az egész fogyasztói társadalom összes reklámja ezt célozza. Különös tekintettel a pornóiparra, mely művileg kreált elemekkel bővíti ki vagy akár helyettesíti is a szexualitáshoz kapcsolódó természetes ösztönkésztetéseinket – lényegét tekintve megkérdőjelezve ezzel még a szex szabadságát, szabad választhatóságát is (Dés 2021).

Ismét felidézve Heller Ágnest (1978), ő beszélt először arról, hogy a kapitalizmus egyik meghatározó jegye a burzsoá szenvendélyként tomboló birtoklásvága vagy – ahogy magam nevezem – a profit gyarapítása iránti olthatatlan vágya, mely természeténél fogva minden más érzést maga alá rendel vagy elsöpör. Ez következik *mennyiségi* természetéből: soha ki nem elégíthető, hiszen profitszámlánkon végtelen számú az elképzelhető nul-

lák mennyisége. Nos, a neoliberális újkapitalizmusban nem csupán a burzsoát hajtják csillapíthatatlan szenvedélyek, de a lélek mélyrétegeinek uralására épülő pszichopolitika a társadalom széles rétegeiben transzformálja kielégíthetetlen szenvedélyé a fogyasztást és – főként az immateriális szférában – a munkát. Ezeket fogyasztási mániának, illetve munkamániának nevezem. Kialakulásuk mechanizmusa a következő: a fogyasztás és a munka iránti vágy eredetileg a személyiség egészsét, vagyis alsó és felső rétegeit egyaránt áthatja, de az Én és a censor gondoskodni képes arról, hogy a két szféra energiája ne adódhasson, ne olvadhasson teljesen össze, vagyis a vágyakból ne születhessenek kontrollálhatatlan, minden átható szenvedélyek. Mivel azonban a neoliberális pszichopolitika gyengíti, adott esetben ki is iktatja a személyiség alsó és felső rétegeit, vagyis a felettes és az össztönén, illetve a tudat, a tudatelőttes és a tudatalan kapcsolatát szabályozó Ént, illetve cenzort mint elválasztó hártyát, nincs többé akadálya annak, hogy a két szféra energiái soha ki nem elégíthető szenvedélyé transzformálódhassanak. Időnként persze megjelenik a csömör és a kiégés – ezek lehetnek időlegesek, de akár tartóssá, sőt végzetessé is válhatnak.

A profitszenvedély, a fogyasztási mánia és a munkamánia a neoliberális újkapitalizmus működésének kormánya és pedáljai. Ez a kapitalizmus – egy kerékpárhoz hasonlóan – csak úgy képes egyensúlyban maradni, ha a tőke folyamatosan kézben tartja a kormányt, és állandóan nyomja, hajtja a pedálokat – vagyis a szerkezet száguld. Ha megáll a kerékpár, ha leáll a kapitalizmus növekedése, akkor a kerékpár azonnal eldől – vagy a kerékpárosnak a lábaival kell két oldalról megtámasztania azt. Ez azonban csak átmeneti állapot, csak átmenetileg képes korlátozni azt, hogy a szerkezet a saját természete szerint működjön.

A profitszenvedély adott, az a tőke, a kapitalizmus természetéből következik. A fogyasztáshoz és a munkához kapcso-

lódó szenvedélyek azonban már alapvetően a neoliberális újkapitalizmus szülöttei, melyeket folyamatosan, újra és újra fel kell korbácsolni, hogy minden más vágyat elnyomva az emberek el se képzelhessenek más életet, mint ami a rendszer kerelei között megvalósítható.

Lust Iván (2002) a pszichoanalitikus nézőpontjából elemezte a személyiség átstrukturálódásának jelenséghalmazát: szerinte az előző századforduló nagy pszichoanalitikus felfedezése az volt, hogy az ideges tüneteknek értelme, szimbolikus jelentése van – az elfojtott tudattalanról tájékoztatnak. A jelentés megfejtése változást hozott a beteg életében. Mára bizonyos kórformák szinte eltűntek, a tünetek és a problémák megváltoztak. Az egyik legfeltűnőbb változás az olyan betegek megjelenése, akik, ha vannak is tünetük, a hagyományos pszichológiai megfejtésre nem reagálnak. Míg a „klasszikus” pszichés beteg elfojtott késztetések és vágyak miatt szenved, addig az új idők új pácienseit inkább nyilvánosan is vállalt szokásaiak, pszichoszomatikus betegségek, szexuális zavarok, életmódjuk, munkájuk vagy szenvedélyeik gyötrik. Továbbmenve: ami régen patologikus tünet volt, az most akár választható életforma és identitás lesz. A tünet maga lesz az életforma.

Szintén Lust (1997) hívja fel a figyelmet – Adorno nyomán – arra is, hogy a neoliberális újkapitalizmusban az egyéni szocializáció során egyre inkább kimarad az úgynevezett ödipális szakasz, mely korábban kulcsfontosságú volt az Én, a felettes Én és a tudat kialakulásában és megerősítésében. E fejlődési periódusban a felnövekvő személy megütközik az apai tiltásokkal, az apai autoritással, mely a társadalmi normákat és szükségszerűségeket közvetíti felé. „Az ütközet kimenetele az apa által közvetített normarendszerrel való több-kevesebb azonosulás, az apai autoritás belsővé tétele, internalizálása lesz. A kései kapitalizmus világában [a magam fogalomhasználata sze-

rint a neoliberális újkapitalizmusban – Sz. E.] éppen azok a társadalmi viszonyok kezdenek hanyatlani, melyek között ez a hagyományos individualizáció zajlott. Az apai autoritás – és általában minden autoritás – devalválódik, az ödipális konfliktusban leírt drámai internalizáció elmarad. A polgári humanizmus hagyatéka, az Én autonómiája aláásódik” (Lust 1997: 34).

Han (2020a) szemléletesen írja le, ahogyan a neoliberális pszichopolitika az Én, a censor megkerülésével kicselézi a felettes ént, a tudatost: „A neoliberális pszichopolitika az érzélemmel vértezi fel magát, hogy a cselekvést ezen reflexió előtti szinten befolyásolhassa” (Han 2020a: 66).

Ezen, tehát a racionális mérlegelés előtti szinten befolyásolja lelkünket és cselekedeteinket a 2008-as globális válság környékén – tehát a minden átható rosszkedv, depresszió időszakában, mintegy az ezekből való kiútként – születő, úgynyevezett pozitív pszichológia, mely a kor ethoszának talán legadekvátabb kifejeződése. Megszületésénél ott bábáskodnak állami, katonai és gazdasági intézmények is – magyarul, ezek finanszírozzák az irányzat alapozó kutatásait. Nem véletlenül: Fáber Ágoston (2019a) megközelítése szerint az új pozitív pszichológiai mozgalom fókusza végtyelenül individualista. Saját boldogságáért és boldogulásáért – melyek a neoliberális újkapitalizmus legátutűbb „csalijai” – szinte kizárolag az egyént teszi felelőssé. Az objektív esélyek és társadalmi körülmények figyelembevételét elutasítja, így nemcsak a sikер, hanem a kudarc terhét is az egymástól elszigetelt egyénekre hárítja. Akiknek így az éppen átélt válságról nem a kapitalizmus tarthatatlansága jut eszükbe, hiszen figyelmüket a saját, egyéni sorsuk alakításában elkövetett hibák és a belőlük való, szintén individuális kiút keresése köti le.

Elsősorban Mark Fisher (2020) számol be arról, hogy a neoliberális újkapitalizmusban az emberek intellektuális képes-

ségei gyengülnek, kreativitásuk hanyatlik. Ehhez kapcsolódó gondolatmenetem kiindulópontja az a pszichoanalitikus megközelítés, mely szerint a kreativitás nem más, mint a censor, a felettes én közvetítésével a tudattalanba száműzött össztönök, vágyak, érzelmek szublimálása. Nos, ha ezek a tartalmak a neoliberális pszichopolitika révén akadálytalanul áraszthatják el eme felettes ént és a tudatot, akkor valójában már nincs mit szublimálni. Másrészt, minden látszat ellenére, vágyaink szférája és érzelemlvilágunk el is szürkül: az életünk egyre dominánsabb részét képező digitális térben a kapcsolatok elszemélytelenednek, nem nyújtanak valódi érzelmi feltöltődést – szublimálandó érzelmeink és vágyaink így gyengülnek vagy akár el is tűnhetnek. (Erre még viszszatérök.) Végül, az új ötletek, innovációk „kihordására” az életritmus egyre erőteljesebb gyorsulása következtében egyre kevesebb idő áll rendelkezésre. Az alkotási folyamat talán legfontosabb szakasza az, amikor a tudatunkba bevillanó új kérdéseket, gondolatokat „érleljük” – vagyis „megmunkálásra” leküldjük a tudattalanunkba, hogy egy idő után onnan bu-merángként visszaérkezzen a megoldás, és megszülethessen a strukturált, racionalizált innováció. Lelkünkben, gondolatainkban a megoldás megszületését megelőzően valamiféle „őskáosz” uralkodik, mely sokszor szorongással, labilitásérzéssel, fájdalommal jár, márpédig, mint Han (2021) írja, a neoliberális újkapitalizmusban minden arra kondicionál bennünket, hogy ezeket az érzéseket, lelkiallapotokat kiiktassuk az életünkötől. Ha azonban ez az alkotási szakasz kimarad, mert egyrészt állandóan, megállás nélkül kreatívnak kell lennünk, másrészt, mert az alkotás gyötrelmeit is mindenáron kerülni igyekszünk, nos, akkor minden előbb-utóbb óhatatlanul az intellektuális teljesítmény, sőt képességek visszaeséséhez vezet. (És – teszem hozzá – szürkül és durvul a nyelv is: különösen

a minden napjai érintkezésre – mely egyre inkább írásos formát ölt – jellemző a szavak és gondolatok lebutításba hajló leegyszerűsítése, valamint a korábban szalonképtelen – erősebben: trágár – kifejezések, szavak használata. Ami csak tovább erősíti a gondolati szegénységet, a mélységek iránti érzékenység sorvadását.)

Nem utolsósorban, amint azt Fisher (2020) írja, az állandó kreativitási kényszer a társadalmi képzelőerő megszűnésébe, a „fennállónak nincs alternatívája” életérzés eluralkodásába torkollik. Vagyis ismét Žižeket idézve: a „tudjuk, de mégis tesszük” magatartásminta akadálytalan tényeréséhez, mely tudatelőttesünk domináns tartalmává lényegül.

A termelés felől nézve a 70-es évek neoliberális fordulatától datálható újkapitalizmus lényegét 2008-as könyvemben (Szalai 2008) abban láttam, hogy a tőke féktelen és immár kontrollálatlan mohóságában felzabálja a működéséhez, újratermeléséhez szükséges erőforrásokat – elsősorban a munkaerőt, mely ebben a vonatkozásban humán erőforrásként jelenik meg, valamint a természeti környezetet. Nos, amint azt Fisher (2020) bemutatja, ez a burzsoázia számára is öngyilkos folyamat az óta is csak egyre sebesebbé válik (lásd még Csapó 2008). Tállán ennek következtében is gyorsul fel a robotizáció, melynek hatására ma már egyre több az olyan munka, amely valójában nem is igényli a kreativitást.

Visszakanyarodva a fennálló viszonyok meghaladhatóságának kérdésköréhez, már régóta foglalkoztat, hogy vajon Bourdieu (1978) miért gondolta azt, hogy a struktúrák az alapvetően tudattalan habitus (mely lényegében véve azonos a komplex személyiséggel) közvetítésével termelik újra önmagukat – tehát a habitus alapvetően konzerválja a meglévő viszonyokat. Fáber Ágoston (2018) szerint Bourdieu erre a kérdésre nem választhatott, mert nem alkotott szocializációs elméletet. Nos, magam

úgy látom, hogy ebből a szempontból – is – a társadalom két részből áll: a burzsoáziából és szövetségesiből, akiknek habitusa azért hat a struktúrák újratermelődésének irányába, mert annak fennmaradásához és folyamatos stabilizálásához alapvető érdekeik fűződnek. Az alávetettek, kiszákmányoltak személyiséget, habitusát pedig a hatalmon lévők a széles eszköztárral rendelkező neoliberális pszichopolitika közvetítésével alakítják úgy, hogy azok ne vágyhassanak egy másfajta társadalmi berendezkedésre – így az ő habitusuk is újratermelje a fennállót. Ez persze csak nagy általánosságban igaz, és Bourdieu szerint sem jelenti azt, hogy a habitus tökéletesen statikus lenne, vagyis adott esetben ne lenne képes a struktúrákhoz képest „előreszaladni”. Erre még visszatérök.

A személyiség mélyrétegeiből a tudatos felé haladva merül fel az identitás problematikája. Ennek kialakulási lehetősége az újkapitalizmusban erősen korlátozott, mely részben az előzőekből következik, de igen nagy részben közvetlen strukturális tényezőkre vezethető vissza.

Egy 2008 és 2010 között a magyarországi fiatal felnőttek körében végzett mélyinterjús vizsgálatom szerint a 130 megkérdezett közül 87 fiatalról derült ki, hogy identitása tökéletesen kialakulatlan vagy csak igen gyenge lábakon áll (Szalai 2011). Adorno „határtalanul rugalmas, szubjektum nélküli szubjektumról” beszél (idézi Elliott 1993). Thoburn (2003, idézi Kiss 2018) skizofrén személyiségek létrejöttéről ír, ami „[...] abból ered, hogy az egyénnek az állandó deterritorializáció és dekódolás állapotában lévő tőkés gazdasághoz kell kapcsolódnia, minden annak aktuális helyzetének és állapotának megfelelően, önmagát is állandóan megújítva és »dekódolva« a profit termelését szolgálnia, teljesíteni azt a parancsot, hogy termékeit és képességeit a piacon értékesítse”. Jameson (2010) egyenesen a szubjektum halálát vizionálja.

Bár az identitás csupán a személyiség, a szubjektum egy, tudatosuló része, utóbbiból mégis lehet előbbire következtetni. Ezt a következőképpen látom: miközben a szemünk előtt szövődik egyre bonyolultabbá és szorosabbá a hálózatok világa, az egyre inkább elmagányosodó, atomizálódó egyének mintha laza halmazt alkotva kívül állnának – kívül kerülnének – eme hálózaton. És mintha ez a megkettőződés azért menne végbe, hogy a hálózatok metszéspontjai, „keresleti és kínálati pontjai” minden ellenállás nélkül szippanthassák be a számukra szükséges társadalmi atomokat – mint munkaerőt és mint fogyasztót. Használat után jóllakottan ismét kilökve őket a hálózatból, mégpedig meghatározatlan időre, hogy azután egy másik hálózati metszéspont megint magába olvassa őket – és a folyamat egyre gyorsul... Ez pedig nem más, mint a Marx által munkanélküli tartalékseregnak nevezett fogalom/jelen-ség túlfeszülése.

Hozzáteszem: a hálózat belső viszonyait tekintve önmagában is atomizál, mivel az egyéneket csupán egy-egy szállal és egy-egy funkció mentén köti egymáshoz. Bár az egyén egyszerre egy időben a hálózat több metszéspontján is jelen lehet, magánya így sem oldódik: a hálózat természetéből adódóan a többi kapcsolata is csupán funkcionális, így a pszichológusán, pszichiáterén kívül nem nagyon akad olyan egyén, aki a maga komplexitásban kíváncsi rá, aki összetettségében látja őt, és így van szüksége rá.

A hálózatok és a semmi, valamint a hálózatokon belüli folyamatos ki-be ugrálás paradigmája a gyorsulón terjedő, úgynevezett haknimunka: emberünk ül otthon egyedül a számítógépe mellett vagy mobiltelefonjával a kezében, és figyeli, hogy aznap hol és mikor van munka. Választhat vagonkipakolás és csomagkihordás között, az egyik háromtól hatig, a másik négytől hézig tart. Az egyik munkára odarohan, majd másnap reg-

gel kezdődik az egész előlről – csak most többek között programozás vagy mosogatás a kínálat. Vagy van úgy, hogy egyszerre egy időben többféle feladatot is el kell látnia: miközben cso-magokat hord ki, a kölcsönös segítség jegyében ebédet is visz szomszédjának.

Ilyen körülmények között az énazonosság, az identitás nem alakulhat ki. Az egyének sem térben, sem időben nem tudják magukat elhelyezni, márpedig eme kétféle viszonyulás az identitás létrejöttének alapfeltételei lennének. Az identitással bíró ember egyfelől ismeri felmenői, valamint szűkebb vagy tágabb környezete, közössége történetét – vagyis választ tud adni arra a kérdésre, hogy „honnan jöttem?” –, és vannak el-képzelései, tervei a jövőre vonatkozóan is – önmaga és környezete sorsát illetően egyaránt. Hogy láthassa, „mivé lesz, mivé lehet? Másfelől, ha egyáltalán, vannak közösségei, van vonatkoztatási csoportja, melyekhez képest önmagát meghatározhatja, hiszen önmagunkat csak másokhoz viszonyítva vagyunk képesek felfedezni.

Mindez a neoliberális újkapitalizmus egyénei számára nem vagy csak szíványosan adatik meg. Fáber Ágoston (2019b) kutatásai szerint még a legintimebb kapcsolatok, így a párokcsalatok is „projektesednek”, időben egyre korlátosabbakká, összetartó erejüket tekintve pedig egyre labilisabbakká válnak. Az egyének minden szempontból szinte csak az adott pilla-natban, az adott információ befogadásában és az adott feladat elvégzésében élnek – miközben az idő gyorsul, az információk és feladatok összetorlódnak. És a kettő összefügg: éppen utóbbi miatt nem áttekinthető sem a múlt, sem a jövő. Any-nyira gyorsuló az idő, hogy szinte felszámolja önmagát. Han (2020b) ezt a jelenséget az időfolyam pontszerűvé válásaként érzékeli, melynek nyomán az idő elveszti irányát. Ezt a tézist támasztja alá a felejtés lehetetlensége: lélekben már régen el-

temetett, akár gyerekkorú szerelmeink, szeretett, de már eltávolodott barátaink vagy rossz főnökeink, ellenségeink vagy egyszerűen csak ifjúságunkból egy megváltozott alakban előlépő ismerőseink képe és szövegei naponta felbukkannak a Facebook hírfolyamában. Nem tudunk nem tudni róluk. És mai képük azokat és azt is elfedi, akiket és ahogyan emlékezni szenzornénk rájuk. Múlt és jelen összetorlódik.

Ami pedig a másik dimenziót, a közösségeket illeti, hiányuk vészes, ezért az egyének atomizációja is egyre gyorsuló. Pap Szilárd István (2020b) szerint „ez a végzetes atomizáció azonban nem a társadalmak teljes széthullásához vezetett, hanem hermetikusan izolált, egymást kölcsönösen kizáró identitáskategóriák létrejöttéhez. Ezek a kategóriák általában egy darab, érzelmileg könnyen hozzáférhető gondolat, érték vagy személyiségjegy mentén integrálják az embereket, főként anyagi és kulturális fogyasztási mintákat használva az integráció eszközéül”.

A gyengülő vagy önmagukat felszámoló közösségek „érzelempiacának” ökonómiajára tárulhat fel előttünk akkor, ha vizsgálódásunkba bekapsoljuk azt a jelenséget, melyet Bánki György (2016) „rossz” narcizmusnak nevez. E magatartásminta egyre erősödő dominanciáját az újkapitalizmus lényegi vonásának tartom. A rossz narcizmussal jellemzhető egyén – átveve a tőke logikáját – érzelmi kapcsolataiban folyamatosan mérickskél, kalkulál, és állandó érzelmi „többletbevételekre” törekzik, mely „többletbevételt” azonban nem „forgatja vissza” az „érzelemtermelésbe”, mivel azt énje folyamatos megerősítésére használja fel. És (de) ha az ilyen narcisztikusok száma egy bizonyos tömeget meghalad a társadalomban vagy akár annak kisebb csoportjaiban is, akkor előbb-utóbb elfogy a „befektetnivaló” – mivel mindenki csak kapni akar, az érzelmi tartalékokat „felélik” –, és olyan ember, olyan empata is egyre kevesebb

akad, aki a kapcsolatok fenntartását, működtetését számítgatás nélkül mégiscsak hajlandó és tudja is „finanszírozni” – mert az ilyen emberek kimerülnek és tönkremennek. Így áll elő az a helyzet, hogy bár a kommunikáció mennyisége és gyakorisága gyorsulónan növekszik, az egyének mégis végtelenül elmagányosodnak.

Hozzáteszem: a közösségeket összetartó érzelmi tartalékok felélése nem csupán a narcisztikusok elősködő magatartása miatt következik be. Azáltal, hogy a neoliberális újkapitalizmusban a munkafolyamat során a burzsoázia új erőforrásként az egyének vágyaira, érzelmeire is igényt tart – sőt, egyes munkák esetében (például segítő foglalkozások) szinte csak ezekre tart igényt –, a munkán kívüli életre, kapcsolatokra már nem, vagy csak igen kevés érzelmi energia jut. Ez pedig jelentősen hozzájárul a párokcsolatok már említett gyors kiürüléséhez és kényszeres váltogatásához vagy egyenesen teljes hiányához, az utódok iránti vágy gyengüléséhez (paradox módon ezért válik munkává a családi, ezen belül az intim kapcsolatok ápolása, ébrentartása [Fáber, 2019b] és a sugar baby-sugar daddy szolgáltatás révén áruvá a testi mellett a lelki szerelem is), a valódi, tehát a teljes személyiséget bevonó barátságok ritkulásához vagy erejük elapadásához.

Mindezért erősíti, hogy a neoliberális újkapitalizmusban a másik emberre, pontosabban annak számunkra pozitív tulajdonságaira mint fogyasztási javakra tekintünk – vagyis nem válik érzékelhetővé az, hogy a másik ember nem azonos tulajdonságai összességével, hanem olyan misztérium, mely a maga teljességében nemcsak hogy nem fogyasztható el, de a maga teljességében meg sem ismerhető. A távolság mérsékelhető – de állandóan létezik. És pontosan leküzdésének olhatatlan, sokszor fájdalommal teli vágya teszi a szerelmet szerelemmé, a barátságot barátsággá.

Mindez érinti a tágabb közösségekhez kapcsolódó érzelmeinket is: a közeléhez kapcsolódó közösségek belső kohéziója nem tud létrejönni. Ennek azonban – mint azt már érintettem – előbb-utóbb a munkára nézve is diszfunkcionális visszahatása van: nem lesz hol, nem lesz kikkel „előállítani” és „újratermelni” azokat az érzelmi energiákat, melyeket a tőke a munkafolyamat során elvár tőlünk. Kiégünk.

A burzsoázia rombolja, roncsolja munkán kívüli érzelmi életünket, előbb-utóbb felszámolva a feltöltődés színtereit. Pót-lékként a celebeket, influenzereket dobja oda nekünk, akik iránt megélhetjük mindeneket a pozitív és negatív érzelmeket, melyekre kiürült magán- és közszféránkban már képtelenek vagyunk. Ma már, amikor a politika színházzá, a szórakoztatóipar részévé vált, karizmatikus politikusok is gyakran hasonló funkciót látnak el. Emellett Jameson (2000) szerint a tömegkultúra, a tömegszórakoztatás nemcsak érzelempótlék, de mivel mi nem tudjuk életünket uralni, képei megmutatják nekünk, hogy hol rontottuk el, és hogyan lehetnénk mégis boldogok.

Kapcsolataink funkcionalitásuk mellett habkönyűvé, bár mikor eldobhatóvá és kicserélhetővé is válnak, amiben nagy szerepet játszik a közösségi média is – ezek hálózata egyfelől tükrözi, másfelől fel is erősíti kapcsolataink súlytalanná válásának folyamatát. Ha valakinek a Facebookon („a tudattalanok avatarok reprezentálta játszóterén” – Bánki 2021) több ezer, vagy akár csak néhány száz ismerőse van, akkor annak az sem rendíti meg látszólagos érzelmi biztonságát, ha naponta akár több tucat ismerősét törli vagy őt törik ennyien. Ezek már aznap pótolhatók. A közösségi média nem ismeri, sőt egyenesen megsemmisíti az egymás iránti felelősség fogalmát, pontosabban érzését. Az ismerősök cserélgetése mellett könnyedén osztjuk képeink, szövegeink mellett az emotikonokat is – vagy

tagadjuk meg azokat azok számára, akik azt várnak, adott esetben mély lelki válságot okozva ezzel. És minden kisugárzik offline életünkre és kapcsolatainkra is.

Összegezve: egyfelől az idő megváltozott természete, másfelől a közösségi kapcsolatok gyengesége, hiánya következtében az emberek életéből hiányoznak az idő-tér dimenziók. Ennek az a következménye, hogy nem tudhatják magukat elhelyezni sem időben, sem téren, ezért önmaguk tudatában sem képesek képet alkotni önmagukról. (Ez okból adtam már az idézett 2011-es, empirikus kutatásaimat feldolgozó könyvemnek a *Koordinátákon kívül* címét.)

David Brooks (2000) szerint korunk felső középosztálybeli fiatal hőse a laza, ellentmondásos és gyenge identitású *bobó*. A szerző szerint ők lépnek a korábbi uralkodó osztály, a keménynek, arrogánsnak titulált yuppie-k helyébe. A bobó szó a *bourgeois bohème*, a bohém burzsoá kifejezés rövidítése. A bobók 30-40 éves, diplomás fiatalok. Lazán öltözöttek, közelebbőről nézve azonban minden holmijuk nagyon drága. Kerékpárral járnak, mert az autó szennyezi a környezetet.

Egyzerre lázadók és konformisták. Egyfajta szelektív társadalmi érzékenység él bennük, mely kiterjed a harmadik világ éhezőire vagy a tibeti szerzetesekre, ugyanakkor a sarki hajléktalanra már nem. Baloldaliak a politikában, de konzervatívok a gazdasági életben. Munkájukat hobbinak tekintik, de keményen dolgoznak és vállalkozó szelleműek. Az ellenkultúra és az üzleti világ találkozásánál helyezkednek el, identitásukban e kettő értékei alkotnak kusza halmazt. Munkájukat intellektuális, szinte már spirituális tevékenységnak tekintik. Brooks ezt Midász-effektusnak nevezi: amit a bobó megérint, az spirituálissá, érzelemtelivé lesz.

A bobóság egyfajta anyagi jólétet feltételez, mely különleges fogyasztói hóbortokkal párosul. Elutasítják a globalizáci-

ót, ugyanakkor nem kívánják feláldozni a fogyasztói társadalom nyújtotta kényelmet és tárgykultuszt. Közben ők diktálják a kulturális divatot, ők a véleményformálók, ha kiállítást kell ajánlani, új zenei stílust kell kritizálni vagy az új Nobel-díjaknak érdemeit kell megyítetni.

Összetett, zavaros identitásuk magatartásmintáik közvetítésével modellként funkcionál a társadalom többi szereplőjének énazonosság-keresésében.

Már amennyire ez a keresés egyáltalán létezik. Mert számos posztmodern fogyasztásszociológus ennek ellenkezőjére biztat – miként legutóbb Kiss Viktor (2021) is. Szerintük identitásunk szétesése valójában felszabadulás, egyrészt önmagunkon gyakorolt zsarnokságunk, másrészről a társadalom felettünk gyakorolt zsarnoksága alól. Ha identitásunk megszűnik, onnantól már semmiféle hatalom által nem vagyunk többé besorolhatók, hiszen valójában nem is létezünk. Az igazi szabadságharc az én önfelszámolása – a fogyasztói társadalom által nyújtott szerepekbe való elmenekülés.

Pontosan ez az ideológia fejezi ki legplasztikusabban a körényegét, mely nem más, mint a szabadságnak a szabadság nevében való felszámolása. Mert identitásunk, énünk felolvadása után többé már nem lehetünk szabadok. Ha ugyanis szabadok vagyunk, az egyfelől azt jelenti, hogy mi, mint magunkat meghatározni tudó szubjektumok, képesek vagyunk személyiségeinkből mi magunk alkothatjuk meg identitásunkat – vagyis egy oda-vissza folyamatról van szó), másfelől képesek vagyunk racionális döntést hozni közeli és távoli környezetünk mag változtatásáról, vagy arról, hogy adott esetben hogyan védjük meg magunkat azokkal szemben. (Erre még visszatérök.)

Röviden ismét bejárva az eddigi gondolati ívet: a profitrátának a kapitalizmus strukturális természetéből adódó ten-

denciaszerű esése a 70-es évekre csökkenésbe vált, ami a burzsoázia számára szükségessé teszi a munka kizákmányolásának fokozását – de úgy, hogy közben a tőke-munka viszonyban rejlő erősödő antagonizmus rejte maradjon a kizákmányoltak előtt. Ennek eszköze a neoliberális pszichopolitika és annak része, az identitáspolitika, melyek elhárítják az akadályokat az elől, hogy az ösztönénben, a tudattalanban rejlő tartalmak elárasszák a személyiség felsőbb rétegeit, és a munkaerő rugalmasításával is összefüggésben, a munkához kapcsolódó identitásokat elhalványítva, sőt törölve, megingassák vagy létre se hagyják jönni az egyének önazonosságát. Pontosabban: e politikák révén a felszínré lökődés folyamataban a korábban a munkához kapcsolódó identitások – melyek hierarchiába rendezték az egyének identitáskészletének halmazát – strukturálatlan, egymásnak ellentmondó elemeket tartalmazó, pillanatról pillanatra változó viszonyú ösztönelemekkel, a tudattalanból felszabadított részlemekekkel cserélődnek ki. A Deleuze és Guattari (2009) által ez okból skizofrénnek nevezett személyiségek identitáselemei vulgáris kifejezéssel élve összevissa „lifegnek” azok tudatán. Így válhatnak azok külső erők rabjaivá.

És hogy tovább fokozzam: a neoliberális újkapitalizmusban a robotizáció következtében egy olyan tendencia érvényesül, hogy a gazdasági növekedés gyorsulása nem bővíti, hanem sok esetben éppenséggel csökkenti az elérhető munkahelyek számát. Ennek következtében egyre több a világban a „felesleges” ember, az olyan ember, akit már kizákmányolni sem akar senki (Szalai 2008, 2012). Legfeljebb leszerelésükre odalöknak nekik valami *bullshit* – tökéletesen felesleges – munkát (Graeber 2020). Számukra már végképp csak az ösztönelemekből, tudattanelemekből barkácsolódó identitáslehetőség marad. De sokuk növekvő elszegényedése és elszigetelődése,

így a fogyasztásuk, sőt életük tárgyi feltételeinek hiánya miatt gyakran még az sem.

Lust Iván (2002) szerint ugyanis ebben a rendszerben a pszichés egyensúlyt a szétszóródás (a „lifegés” – Sz. E.) technikai és társadalmi-kulturális lehetőségeinek folyamatos működése, működtetése biztosítja. „A multimédia üzemmódban előfjárás helyett csatornát váltunk” (Lust 2002: 11).

Lust utóbbi mondatát halvány feltételezések is felfoghatjuk: lelkei egyensúlyunk ebben az „üzemmódban” valahogy mégiscsak megőrizhető. (Ironikus megfogalmazásban: csak a karácsonyi ünnepekkor kell olyan helyzetbe kerülnünk, hogy különböző kötődéseinket, szerepeinket, identitásfoszlányainkat rangsorolnunk kell.) A magam megközelítése és a tények ennek ellentmondanak: ha létezik olyan, hogy emberi természet – márpédig szerintem igen –, akkor nem tételezhetjük fel, hogy az ember rugalmas alkalmazkodóképessége a végletekig fokozható, és sokáig meg tud lenni valós közösségek nélkül. Az ember ilyen körülmények között megbetegszik. Oliver James (2008) határozott összefüggést mutat ki a szorongás és a neoliberalizmus tényerése között olyan országokban, mint az Egyesült Királyság, az USA és Ausztrália – és a perifériákon, főleg perifériákon még kritikusabb lehet a helyzet. Mark Rice-Oxley (2019) szerint a rendelkezésre álló – szórányos – adatok alapján az a feltételezés ugyan nem igazolható, hogy a mentális betegségek gyakorisága a világban exponenciálisan, járványszerűen növekedne, mindenkorálta a fiatalok körében ugrásszerűen emelkedik a problémával küzdők száma. Erről, pontosabban a fiatal felnőttek körében terjedő lelkei bajról, a kiégesről számolt be empirikus kutatásokra is támaszkodva nemrég Horváth Bence (2021) is.

Amikor pedig az emberek kiszolgáltatottsága, biztonság- és identitásvesztése, valamint elmagányosodása elér egy kriti-

kus pontot és tömegessé válik, nos, akkor létrejönnek a kapitalizmus autoriter fordulatának társadalom-lélektani feltételei. A neoliberalizmus a pszichopolitika és identitáspolitika közvetítésével megszüli az autoriter fordulat szubjektumait.

Az ellencsapás (?)

A 2008-as világgazdasági válság a neoliberális gazdasági modellnek nem az első válságjele, válságperiódusa volt, mindenkorral az addigi legsúlyosabb. A nemzeti kormányok ebből a nagyburzsoáziát kimentették, a válság terheit pedig a már addig is kiszákmányoltakra, az alul lévőkre hárították (Szalai 2011). Ekkortól tömegessé vált az elszegényedés, a bizonytalanság, és kiugróvá az egyenlőtlenség, mely önmagában is egy védelmező apafigura keresésére indította az embereket. Egy olyan apafigura keresésére, akitől nemcsak egzisztenciájuk megmentését, de a neoliberalizmus évei alatt megingott, sok esetben összeroppant vagy ki sem alakult és a válságban még inkább védtelessé vált személyiségek „újraszerkesztését” is várhatják. Akitől végre megtudhatják, hogy kik is ők valójában, akitől identitást kaphatnak. És nem utolsósorban, aki megmondja, kik a bűnösök rossz életükért.

A baloldal ebben a történetben nem igazán rúgott labdába: legerősebb vonulata az alterglobalizációs mozgalom volt, mely látensek valamiféle globális identitást is ígért az embereknek, sok ok miatt azonban nem volt képes felmutatni egy jövőre vonatkozó releváns víziót. Főként pedig megoldást kínálni az emberek minden napjai életének akut válságára – ezért a 2008-ban kirobbanó válság időszakában elhalt. Kudarcának egyik fontos lélektani oka természetéből is következik: döntően a neoliberális kapitalizmus *strukturális* válságának magyarázatával állt az emberek elé, e struktúrák meghaladására kívánva

mozgósítani őket, a meggyötört, regresszióba került társadalom azonban nem volt fogékony erre az üzenetre és felhívásra: az emberek bűnösöket akartak látni, és megfellebbezhetetlen tekintélyeket, akik helyreállítják a rendet.

És az ilyen tekintélyszemélyek, az erős apa megtettesítői színre is léptek – berobbant a szélsőjobboldal, mely kitermeli ezeket a szereplőket. De történelmi elődeik nyomdokain lépkedve és a neoliberális elnyomó apparátushoz hasonlóan, ők is pszichopolitikával, valamint egy annak megfelelő identitás-politikával dolgoznak: autoriter pszichopolitikával és autoriter identitáspolitikával. Melyekkel új – bár, nem elég hangsúlyozni, történelmileg már ismert – módon nyúlnak bele az emberek ösztönénjébe, tudattalanjába, és manipulálják azt. Ezt egyfelől úgy teszik, hogy az emberi személyisége részének szétszórt elemeit és „lifegő”, strukturálatlan identitásait merev *hierarchiába* rendezik. Ennek csúcsára a törzsi ösztönökönök származó elemek kerülnek, melyeknek megtettesítői a tudatba és annak a tetejére kerülvén az *erős nemzet* és a *vezér* eszményei. Az ösztönén, a tudattalan, valamint az identitás többi összetevői ezeknek alárendelten funkcionálhatnak csak. Másfelől, utóbbi még fokozható: egyes ösztönelemeket és a tudattalan, valamint az identitás egyes részeit egyenesen teljes elfojtásra, sőt kiirtásra ítélik. Ezek azok az elemek, melyek gyengíthetik a haza és a vezér iránti kritikátlan rajongás erejét, döntően azért, mert többnyire szétszórtan vannak jelen az ösztönénben, a tudattalanban vagy az identitáson belül, és/ezért nem férnek bele a vertikális struktúrába: ennek tárgyai a más nemzetek, más vezérek iránti vonzódás és a nyájból kilógó különböző kisebbségek iránti megértés, vagy az identitás szintjén a velük való azonosulás. Ezzel összhangban, ennek alátámasztására mutatja fel a vezér az ellenségeket, sőt a bűnösöket is. Ezek a más nemzetekhez – sokszor a más, nem fehér

rasszhoz – tartozók, a más típusú tekintélyszemélyek iránt lelkesedők és a különféle kisebbségek: a LMBTQ-közösség tagjai, a menekültek (akik az ellenségggyártás, a bűnbakképzés többfélé kívánalmának is megfelelnek), a hajléktalanok stb.

Az autoriter személyiség kialakulását és működési módját közelebbről vizsgálva: az egzisztenciális bizonytalanság bázisán az ösztönelemek, a tudattalan elemek korábbi egyensúlya megbomlik, és ennek bázisán néhány ösztönelem, tudattalan elem a többi fölé kerekedik, majd a felettes én tudatos irányítójává és az identitás alapjává válik. Már csak azért is, mert az új tekintélyként kiemelkedő személyiségek és eszmék kívülről, ha nem is kiváltják, de serkentik ezt a folyamatot. Még pontosabban: az autoriter pszichopolitika nyomására kiemelkedő ösztöntartalmak, tudattalan tartalmak a felettes én, a tudatos én, sőt az egész identitás meghatározójává válva felülről megerősítik az Ént, a cenzort, mely azután még mélyebben az ösztönénbe, a tudattalanba temeti az ösztönén, a tudattalan többi részét. De odatemet számos, korábban a felettes énben, a tudatosban helyet foglaló és a korábbi identitás fontos részét – sokszor annak alapját – képező elemet is. És mindeneket (jórészt kívülről) meghatározott hierarchiába rendezi. Az így születő személyiség merev, működése nehézkes, hiszen a megerősített Én, a censor minden belső mozgását, minden belső rezdülését kontrollálja – az elemek hierarchiáját szigorúan fenn kell tartani.

És a folyamatnak ez az a pontja, ahol az autoriter pszichopolitika lényegi vonásaiban akár vissza is transzformálódik a Foucault-féle biopolitikává: a test, a testi vágyak feletti *közvetlen* uralom eszközévé válik.

A kiváló David Riesman (1968) megközelítésének szellemében azonban a mostani történelmi hullámban a kívülről irányított ember kudarca után, mintha a fordista tömegter-

meléshez kapcsolódó biopolitikánál is régebbi manipulációs technika újrakonstruálódásának tanúi lennénk: valójában a tradíciók által irányított, korábban már történelmileg meghaladott személyiség rekonstruálására történik kísérlet. Tágabb értelmezésben: a személyiség refederalizálására.

Az autoritarianizmus mai szimbolikus alakja és legerősebb embere, Donald Trump ugyan megbukott, a trumpizmus, és amit jelképez, a nyílt fasizmusba hajló szélsőjobboldal azonban mind az Egyesült Államokban, mind a világban tovább él, hiszen azok az okok, tendenciák, melyek létrehozták, továbbra is működnek. De mellette tovább él a neoliberalizmus is – a két erő küzdelme jelenleg éles, mindenkorral a jövőben fúziójuk sem elképzelhetetlen. Sőt!

Merrefelé?

Mark Fisher elsősorban azért írta már többször idézett híres könyvét, hogy leplezze azokat az ideológiákat, melyek szerint a fennállónak nincs alternatívája. Az ő véleménye gyökeresen eltér ettől: a már itt lévő ökológiai katasztrófára is tekintettel a tőke lerombolása és a fogyasztás korlátozása szerinte elkerülhetetlen. Két kérdés azonban felmerül: egyrészt a fogyasztás korlátozása nem éppen a rá irányuló vágyakat fogja-e erősíteni, másrészt ezzel összefüggésben, az adott struktúrák stabilitására tekintettel, születik-e olyan kollektív szabályozó erő, mely a szükséges változásokat kikényszeríti. A feladat nem kevés – állítja, hasonlóan a posztmarxista, posztmodern baloldal számos képviselőjéhez (Kiss 2018) –, hiszen létre kell hozni szinte a semmiből e radikális változást hozó erők szubjektumait. Konkrét javaslatai azonban homályosak.

De vajon milyen személyiségtípus feleltethető meg az ő általa óhajtott új rendszernek? Annyi bizonyos (mint arra az

előzőekből már következtetni lehet), hogy nem a korábban bemutatott freudi modell. Ez a személyiségstruktúra is alapvetően erősen vertikális felépítésű, híven tükrözve a késő modernitás korát, melyben született: a merev alá-fölé rendeltségi viszonyokat és az ezekre épülő szigorú, a vágyak elfojtását követelő, egyben azonban képmutató erkölcsi elveket és gyakorlatot. Az ösztönén, a tudattalan mint az ember feletti irrationális erők dinamikájának freudi felfedezésében egyben az azt szülő kor irracionálitásba hajló viszonyai is visszatükröződnek: a kapitalizmus első nagy, világháborúba torkolló válságának időszakában vagyunk, a kezelhetetlen és félelmetes indulatok elszabadulásának korában. Amikor Thomas Mann *Varázshegyének* Hans Castorpja, a polgár, az éterien kimagasléheyet, a magas szellemiséggű diskurzusok világát hátrahagyva hirtelen a harcmezőn találja magát...

De a visszatérés a freudi modellhez nem is lehetséges: annak alanya a bár neurotikus, de tisztes polgár, a polgárság volt, mely – mint azt legutóbb Tamás Gáspár Miklós (2020) állapította meg – mára halott. És mára ez már látványossá vált, nem függetlenül attól, hogy – mint azt Éber Márk Áron (2016) ki-mutatta – fő forrása és egyben fő megtestesítője, a „középosztály” – különösen az újkapitalizmus korában és különösen a 2008-as nagy válságot követően, az egyenlőtlenségek kiugró emelkedésével – elolvadt vagy olvadóban van. A centrumkapitalista országokban is.

Végül, de nem utolsósorban: azért sincs lehetőség egy dominánsan vertikális személyiségmodellt célként tételezni, mert 1968 vágyainak emancipációját hirdető forradalmi után már nincs lehetőség a személyiségre úgy tekinteni, mint amelynek az elfojtásait döntően csupán terápiás célból kell oldani.

A fennálló mint struktúra megbontásának megindítására képes úttörőnek autonóm személyiségnek kell lennie.

Thomas Luckmann (1979) szerint a primitív társadalmakkal szemben „a modern társadalmakban a személyes identitás társadalmi szerepek általi meghatározottsága valamiféle tömeges szubjektív problémává válik” (Luckmann 1979: 72). Erős Ferenc (2001) ezt úgy interpretálja, hogy a szerepek többsége anonimmá válik, deperszionalizálódik, és az egyén személyes identitását már nem alakítja teljes egészében az a társadalmi rend, amelyben él. Ismét Luckmann idézve: „a személyes identitás termelése az egyén, a legprivatabb kisvállalkozó ügyletévé válik” (Luckmann 1979: 73).

Nos, az eddigiekben bemutatottak szerint az újkapitalizmusban ez csak egy vágyfantázia. Az ábrázolt kétféle pszichopolitika olyan mértékben hatol be az emberek belső világába és alakítja azt, hogy személyiségek legfelső rétegei, az identitásukat reflektáltan alakító, tudatos énjük sem lehet szabad és autonóm.

Legalábbis tömeges szinten nem. Mert mint arra több posztmarxista, posztmodern szerző is rámutat (Kiss 2018), a kapitalizmus személyiségformáló intézményrendszerem működik tökéletesen, belecsúsznak hibák, porszemek kerülnek a gépezetébe, melyek révén olyan személyiségek is megszülethetnek, megformálódhatnak és felbukkanhatnak, akik nem tudnak és nem is akarnak belesimulni a rendszerbe. Közülük kerülhetnek ki azok, akik valóban maguk barkácsolják ki személyiségeket, így identitásukat is. Vagyis akik deviánsok. Han (2020a) idiótáknak nevezi őket. Ők lehetnek nemcsak egy új, uralommentes társadalom alanyai, de annak kivívásában az első lépések elindítói is. Mint ahogy tényleg ők azok.

A személyiség „barkácsolhatóságának” gondolata rímel Freud tanítványának, Jungnak (1995) ahhoz kapcsolódó meglátására, hogy mesterével szemben ő a tudatos és tudattalan egymásrautaltságának, összhangjának lehetőségét tétele-

zi. Vagyis, szemben Freuddal, elméletében az ösztönén, a tudattalan elemei nem feltétlenül az Én, a censor és a tudatos számára ellenséges, elfojtani való tartalmakként funkcionálnak. Lehetnek barátságosak, hatásukat kifejthetik barátiként is. A tudatos tud velük beszélgetni és tudja áramlásukat autonóm módon szabályozni. És egy új, az uralmi lehetőségeket minimálisra szorító társadalomban – egy pszichopolitikák nélküli társadalomban – személyiségünk talán működhet így is. És nem csak a deviánsoké. Persze mindenekkel csak ideáltípusként kívánalom. Teljes személyiségünkötet már csak egyéni szocializációink specifikumai következtében sem fogjuk tudni soha gyökerestől átstrukturálni. És ez nem is lenne kívánatos.

De az álmok (?) világából visszatérve a realitásokhoz, a belátható jövőben a legnagyobb kihívást az ökológiai katasztrófa mellett a koronaválság jelenti – strukturális és lélektani szempontból egyaránt. Ami strukturálisan a legvalószínűbb, az egy autoriter, digitális állam modelljének és gyakorlatának megszületése – pontosabban megerősödése. És/mert ennek elemei már régen velünk vannak (Szalai 2020a). Sőt eme modellnek már van is valódi reprezentánsa: Kína. Lelki szempontból mindenki vonás, tehát mind az autoriter, mind a digitális jelleg az embereken eluralkodó félelemre épülhet: félelem a vírustól és félelem a válság egzisztenciális következményeitől, egyfelől. Másfelől szorongás a korlátozások hozta elszigeteltség miatt és félelem annak eluralkodásától. Ez az érzéshalmaz pedig kedvező táptalaja lehet a neoliberális és autoriter pszichopolitikák egymásra találásának és összefonódásának: a neoliberális pszichopolitika „szállítja” a személyiség további szétesését, az autoriter pszichopolitika pedig az ezt követő újrastrukturálását. És mindenek részeként azt, hogy az emberek önként és dabolva vetik alá magukat a totálissá váló állam, a nemzetin túl akár egy „világállam” digitális kontrolljának.

Vagy, mint annak jeleit láthatjuk, éppen ellenkezőleg: tömegek válhatnak vírus- és oltástagadó szabadságharcosokká – itt azonban lényegében véve ugyanarról, az eme mozgalmakhoz kapcsolódó egyének autoriter személyiségjegyeinek dominanciajáról, pontosabban, ezek megcélzásáról van szó. Csak itt a nemzetvezér helyébe sokszor előretolt helyőrsége (vagy éppen-séggel ellenfele), a feltétlen tekintélynak örvendő, vírus- és oltástagadó *guru* kerül. Hogy a guru is autoriter vezér, az abból is látszik, hogy a nemzetvezérhez hasonlóan ő is ellenségekkel felmutatásával és összeesküvés-elméletekkel manipulálja híveit. Akik, miközben meg vannak győződve arról, hogy a szabadságért harcolnak, valójában az egyik vezér iránti feltétlen odaadásukat egy másik vezér iránti korlátlan lelkesedésre cserélik. (Ebből is látszik, hogy az autokrata vezér varázsa közösségi érzés álságos. A vezérben való csalódás nyomán az autoriter személyiségjegyű vagy azzá váló egyének először visszaszállnak a magányba, majd új tekintélyszemélyt vagy személyeket keresnek maguknak.)

Mindez azonban nem fátum. A válság pozitív lehetőségeket is rejt magában: ez nem más, mint az attól fenyegettetek, az abban károsultak önszerveződése és az önszerveződés csíráinak egymásra találása. Ez a folyamat a válság 2020. tavaszi első hullámában meg is indult, és bár mára a kifáradás jelei mutatkoznak, újításaiak és részben intézményeik továbbra is velünk vannak. Miként azok a deviánsok is, akik szálaikat mozgatták.

Egy, a fennállót meghaladó, általam újszocialistának nevezett társadalom azonban sem létrejöttében, sem működésében nem alapulhat kizárolag az utóbbi személyiségeken. És nem is így lesz. Mert a változást, végső soron a rendszert – a minden átható tőkelogika ellenére is – *belülről* feszítő erőktől lehet, kell remélnünk. Amikor majd – éppen a tőke- és munkaerőpiac profitráta vezérelte sajátos működési logikája következmé-

nyeként, tehát nemcsak és nem is elsősorban kívülről, hanem a fennálló méhből – megszületik a globális munkásosztály. Mert akkor majd a „normális” emberek is aktív résztvevői, sőt vezetői lehetnek és lesznek is az ebből kialakuló mozgalomnak, annak a mozgalomnak, melynek célja talán valóban egy egészen új társadalmi rend megteremtése lehet (Szalai 2020b). Melyben a profitszenvedélyt, a fogyasztási mániát és a munkamániát – melyek Fromm (1993b) megközelítéséhez híven degresszív, pusztító és/vagy önpusztító szervelélyek – az egyik embernek a másik ember iránti olthatatlan vágya váltja majd fel: az ember ekkor elkülönültségéből progresszív módon, a szerepet erejével lehet képes kitörni.

Az ezért folyó küzdelemben kiépülő új struktúrák és az azokat működtető személyiségek, lelkek egymást formálhatják majd. És azután is. Csak legyen elég időnk mindenre...

Újszocializmus – és a baloldal új helyzetben

Az *Eszmélet* folyóiratnak a szocializmus esélyeire és a radikális baloldal feladataira vonatkozó körkérdésre négy blokkban fogok válaszolni. Az elsőben leírom, hogy miért tartom szükségesnek az újszocializmus fogalmának bevezetését, és miben különbözik az az eddig megvalósult szocializmusuktól. Mi az immanenciája? A másodikban azt vizsgálom, hogy a társadalom, ezen belül a munkásság mai helyzetét tekintve fellelhetők-e olyan tendenciák, melyek ezen újszocializmus felé mutatnak. És milyen, ezzel ellentétes tendenciák lehetségesek fel? A harmadik részben az előzőekhez kapcsolódóan kísérletet teszek a radikális baloldal mozgásterének, vagyis cselekvési lehetőségeinek és feladatainak körüljárására, megfogalmazására. Végül, de nem utolsósorban mindenekkel szempontjából a magyar viszonyokat veszem górcső alá.

A létezett és az újszocializmus

Abból adódón, hogy az első szocialista kísérletekre a világgazdaság félperifériáin, tehát a világkapitalizmus erős szorításában került sor, az ezekből születő társadalmak politikai hatalmi berendezkedése szükségképpen csak diktatórikus, illetve autokratikus lehetett. A centrumok utolérésének ígérete és

kényszere modernizációs diktatúrákat szült egyfelől. Másfelől az egyenlőségeszmény kiragadása a szabadság-egyenlőség-testvériség hármasából csak erőszakos hatalmi eszközökkel volt megvalósítható.

Mindazonáltal a szabadság és testvériség értékeinek elfojtása – azok „ellencsapása” nyomán – az egyenlőségeszmény érvényesülésének is csak korlátozott teret adott. A létezett szocializmus szerkezetét annak utolsó évtizedében lassan, de folyamatosan növekvő egyenlőtlenség jellemzette. A társadalminak nevezett tulajdon pedig eredendően sem volt *nagyon más*, mint egy hatalmon lévő rend – a klasszikus korszakban a felső pártvezetés, a technokrácia és a nagyvállalati vezetők – kollektív magántulajdona [Trotsky (1972), Trotzki (1976), Gyilasz (é. n.) és Djilas (1969) nyomán Szalai 1994, 2005]. Azért nem volt ez tökéletes magántulajdon, mert eme kollektív tulajdonos soha nem volt annyira elidegenedett a munkáságtól, mint a burzsoázia és állama bármely kapitalizmusban: a felső pártvezetés mindig is kiemelt figyelmet szentelt a munkásság, ezen belül a nagyipari munkásság életkörülményeinek (Bartha 2009). A hatalmon lévő rend az általa elsajátított profitból az állami újraelosztás révén részesítette a munkásságot – és mellette az értelmiséget – is.

A létezett szocialista rendszereknek a dominánsan kapitalista környezetben nem volt kifutási lehetőségük és önkorekciós képességük is csak korlátozott lehetett (Szalai 1989). Összeomlásuknak – belső ellentmondásaiak, feszültségeik ellenére – alapvetően külső okai voltak: az általam nemzetközí gazdasági és pénzügyi szuperstruktúrának nevezett globális főhatalom szereplőinek érdekük volt térségünk bekebelezése (Szalai 2005).

A kétpólusú világrendszer felbomlása az Egyesült Államok dominanciájával, majd multipoláris irányba való elmozdulá-

sa nagyjából a 2000-es évek első évtizedétől felszínre hozta a 70-es évek közepétől kiépülő újkapitalizmus (Szalai 2008) belső feszültségeit, sőt válságát. Ezek mutatkoznak meg a 2000-es, majd 2008 körüli globális túltermelési válságokban, az ökológiai válságban, az egyenlőtlenségek éleződésében, a munka ki-
zsákmányolásának fokozódásában, a háborús konfliktusok gyakoribbá válásában, valamint a szélsőjobboldal előretörésében. Nyomában pedig az autoriter, sőt helyenként diktatórikus politikai rendszerek elszaporodásában (Szalai 2018a). Számomra az általam egyszerre természeti és társadalmi jelensékként definiált koronavírus-járvány és annak társadalmi-gazdasági következményei világították meg a korábbiaknál egyértelműbb, elesebb fénnyel Rosa Luxemburg igazságát: szocializmus vagy barbárság...

A magam megközelítésében a barbárságot reményeim szerint felváltó újszocializmus lényegi vonásaiban nemigen hasonlíthat majd a régihez. Első immanens tulajdonsága az értékpluralizmus: a felvilágosodás egymással konfliktusos viszonyban lévő alapértékei – szabadság, egyenlőség, testvériség – közül ebben a társadalomban egyik sem nőhet majd tartósan a másik fölé. Mivel valóban konfliktusos viszonyról van szó, az újszocializmus dinamikus, állandó belső ellentmondásokat hordozó társadalom lesz, a soha meg nem érkezés állapota.

Második immanenciája, hogy nem lehet felülről, cezúraszerűen „bevezetni”. Ha hiányoznak az alapok, akkor a hatalom-váltást vezérlő „élcsapat” (mint azt az összeomlott szocializmus esetében láttuk) ismét erőszakos eszközökhöz lesz majd kényeten nyúlni, de még ezekkel sem lesz képes saját eszményeihöz idomítani a társadalmat.

Az újszocializmus következő, harmadik lényegi vonása a társadalmi – nem állami – tulajdon dominanciája. Mely irányba

spontán folyamatok is visznek (ezekről nemsokára lesz szó). Hogy hatalmi eszközökkel mennyire és milyen módon lehet eme folyamatot felülről serkenteni és szentesíteni, az számomra egyelőre nyitott kérdés.

Negyedszer: az újszocialista törekvéseknek – hogy vonzóak és példaértékűek lehessenek – a centrumkapitalista országokból kell kiindulniuk, és – hogy fenn tudjanak maradni – nemzetközivé kell válniuk.

Ötödször: jelenleg a koronaválság mutat rá egy fénycsóva élességével arra, hogy a kapitalizmus immanens mozgástörvénye, az önmagát gerjesztő, egyre gyorsuló gazdasági növekedés és fogyasztás ökológiai szempontból fenntarthatatlanok. A koronavírus-járvány – miként az utóbbi évtizedekben szaporodó többi járvány – az ökoszisztemáma ember által okozott súlyos sérülésének következménye (legutóbb Kate Jones mutatott erre rá, 2020). Hogy elkerüljük a pusztulást, a jövőben kevesebbet kell termelnünk és fogyasztanunk – de azt egyenlőbben kell elosztanunk. Ez a követelmény az újszocialista alternatíva egyik leglényegibb sajátossága.

De hogyan biztosíthatók ennek mentális feltételei? Lehetőséges-e, hogy a világ gazdagabbik részének népessége önként korlátozza az általa fogyasztott javak mennyiségét? Mi fogja erre rábírni a puszta belátáson kívül?

Nos, mint azt már csaknem másfél évtizede napvilágot látott könyvemben is kifejtettem (Szalai 2008) korunkban a világot három szenvedély irányítja: a profit iránti soha ki nem elégíthető vágy, a munkamánia és a fogyasztási mánia. És azt is állítottam, hogy egy szenvedélyt vagy szenvedélyeket csak egy másik, hasonlóan erős vagy erősebb szenvedély győzhet le. Az alapkérdés az, hogy vajon lesz-e, megszületik-e az a szenvedély, amely a ma uralkodókat képes felülírni, legyőzni, vagy legalábbis korlátok közé szorítani.

Válaszom: a korunkban uralkodó szenvedélyek elválasztják egymástól az embereket. Egyre többen szenvednek, szoronganak a magánytól. Ezért – talán – a magánytól való rettegés és a közösség iránti olthatatlan vágy lehet az a szenvedély, mely képes lehet ellenszegülni a profit hajszának, a munkaalkoholizmusnak és az anyagi javak mértékben habzsolásának. A benünk rejlő „elemi jó” (Heller 1978) előbb-utóbb utat törhet magának. És csakis ez lehet az a lelki motívum, amely a ma jó-létfelvételben élőket fogyasztásuk korlátozására indíthatja.

Végül, de nem utolsósorban és az előző gondolatmenethez kapcsolódóan: a mai baloldalon többen (például Mario Tronti, Bob Black) úgy vélik, hogy egy új, szocialista társadalomban eltűnik majd a munka, mégpedig minden formájában, marad a tét nélküli önmegvalósítás. És az sem lesz baj, ha ennek ára a társadalom egy részének „henyélése” lesz. Magam másként vélkedem erről. A kapitalizmus meghaladásával, a kiszákmányolás felszámolásával a bér munka, vagyis a profitért és a megélhetésért végzett tevékenység valóban meghaladható. De ha a társadalmat, a társadalmi szövetet fenn akarjuk tartani, sőt mai, lepusztult állapotából kiragadva gazdagítani akarjuk azt, akkor a MÁSIK EMBERÉRT végzett áldozatos, sokszor erőfeszítést és lemondást is igénylő tevékenység az újszocializmusban sem tűnhet el – sőt virágzásnak indulhat. Ez a tevékenység továbbra is munka lesz, hiszen azt nem csupán önmagunk kiteljesedéséért, hanem KÜLSŐ elvárásnak, a többi ember elvárasának, kérésének eleget téve is végezzük majd.

Ez magában rejti annak lehetőségét, veszélyét, hogy miként a kapitalizmusban, továbbra is funkcionálisan, tehát leszűkítetten, csupán egy-egy tulajdonságunk, képességünk mentén kapcsolódunk majd a másik emberhez. De ha munkánk kreatívabbá, komplexebbé, empátiát igénylőbbé válik majd, másrészről a tőke (mert már nem, vagy csak nyomokban lesz jelen)

már nem fogja ránk kényszeríteni azt a gyakorlatot és ideológiát, hogy a társadalom nagy hálózata csupán egy-egy tulajdon-ságunkra, képességünkre tart igényt, vagyis kapcsolatainkban teljes személyiségünkkel vehetünk részt, nos, akkor az egydimenziós lét veszélye csökkenthető.

Tendenciák és ellentendenciák

Az újszocializmus létrejöttének legalapvetőbb feltétele – mint azt 2019 augusztusában a *Mérén* kifejtettem (Szalai 2019) – a lokális munkásságok globális munkásosztállyá szerveződése, mely szerves értelmisége segítségével már képes a globális tőkével szembeni ellenállás megszervezésére. Ennek feltételei közül a Rosa Luxemburg nyomán a legfontosabb a munkások és dolgozók nemzeti életviszonyainak globális kiegyenlítődése, vagy legalábbis egy ehhez közel állapot kialakulása.

De hogyan, milyen mechanizmusok közvetítésével fog vég-bemenni ez a folyamat – mely a neoliberális globalizáció fel-pörgésével egy időben indult?

Amikor ezzel kapcsolatos gondolataimat megfogalmaztam, a következőképpen láttam ezt: a kiegyenlítődést egyszerűen az egyre rugalmasabb tőke mozgása fogja kikényszeríteni. A tőke a centrumokból az alacsonyabb bérszínvonalú – döntően keleti és déli – perifériák, félperifériák felé vándorol, növelte ezzel az ottani munkaerő iránti keresletet, ezért – mint az már látható is – előbb-utóbb emelve a munkaerő árát is. Mérésékelve egyben a centrumok munkássága felé irányuló keresletet, gyengítve annak alkurejét, majd megállítva vagy korlátozva annak bérszínvonal-növekedését. Másrészt, hasonló kiegyenlítő hatása van a gazdasági migrációnak is: a munkásság perifériákról, félperifériákról centrumok felé irányuló mozgása a perifériákon, félperifériákon csökkenti a munkaerő kínála-

tát, ezért ott hamarosan növeli árát, a centrumokban viszont a konkurenciát erősítve csökkenti az ottani munkásság alkuerejét, következésképpen akár mérsékelheti is béréit.

A koronaválság kirobbanása óta azonban úgy látom, hogy ez akár tartósan is megakaszthatja ezt a folyamatot. Mert nyomában tovább erősödhet a nacionalizmus térhódításának, a nemzeti bezárkózásnak már a 2008-as világgazdasági válság óta megfigyelhető tendenciája: a gazdaságszerkezeteknek az autarkia irányába való elmozdulása – autokrata vagy egyenesen diktatórikus politikai rendszerekkel körtíve (Szalai 2020b). Az osztályharc – már amennyire legalábbis nyomokban létezik – visszasorul nemzetállami szintekre.

Hangsúlyozom, minden nem lesz egy vadonatúj jelenség. A nacionalizmus, sőt a szélsőjobboldal 2008-as világgazdasági válságot követő erősödése annak is tükre volt, hogy a világban az egyenlőtlenségek ebben az időszakban úgy nőttek, hogy miközben a globális munkásság körében (a korábban említett kiegyenlítődési folyamat egy állomásaként), a jövedelemszintek némi leg közeledtek egymáshoz, nemzetállami szinteken az életviszonyok példátlan differenciálódásának lehettünk tanúi. (Ez a jelenség szülte meg Sanders és Corbyn mozgalma.) Már csak ezért is így történt ez, mert globális válságkezelés híján a válság terheinek a „lakosságra” hárítását – mely a tőke alapvető törekvése volt – a nemzeti kormányok hajtották végre, akiknek kompetenciája döntően saját országukra volt méretezve (Szalai 2018a). A koronaválság pedig, a maga elszígetelő hatásával a jövőben tovább „atomizálhatja” az egyes nemzetállamok szintjére a tőke-munka ellentét megjelenését és artikulációját.

A koronaválság utáni világ másik alternatívája a digitális szuperkapitalizmus kiterjeszkedése. Ez a face to face kapcsolatok további szűkületét jelenti. A home office elterjedésével

a munkásság – hasonlóan az első alternatívában szereplőhöz (bár más metszésvonal mentén) – tovább tagolódik. Egyrészt a digitális világba bejutókra, másrészt az abból kimaradókra. A digitális világ tagjai pedig tovább szakadnak, személyes kapcsolataik beszűkülésével, minden korábbinál funkcionálisabbá válásával még erősebben atomizálódnak. Ez a folyamat hosszú távon az emberek virtuális világba menekülésében is testet ölt majd.

A járványok elleni védekezés szükséglete a jövőben felerősítheti a robotizáció folyamatát. Így egyre több ember szorul ki a munka világából – és ez újabb lökést ad a virtuális világ felé fordulásuknak. Hogy a digitális szuperkapitalizmus előállította termékeket el lehessen adni, majd odalöknek nekik valami alapjövedelmet. Mint fogyasztók tovább működhetnek, de a munka, a valamely célért való erőfeszítés hiánya ki-kezdheti identitásukat. Így előbb utóbb ember mivoltukat is.

Mielőtt azonban ez bekövetkezne, az ide vezető folyamat során, már középtávon is, soha nem látott munkanélküliség alakulhat ki, mely lázongásokban ölhet majd testet. A munkaerő túlkínálata azonban eddig nem látott mértékben gyengítheti a munkásságnak a tőkével szembeni alkupozícióját.

Mint már e kötet egyik korábbi írásában kifejtettem, a valóságban leginkább a feudális, autoriter, önellátó és a szuperkapitalista, digitális modell valamiféle egymás mellett élése vagy ötvözete várható, mely a fentieknek megfelelően több metszésvonal mentén is megosztó hatással lesz a globális és lokális munkásságra.

Nem jó perspektívák. De vannak ellentendenciák is, olyan folyamatok, melyek talán az általam újszocializmusnak nevezett formáció irányába mutatnak. Egyrészt a tulajdon spontán kollektivizálódása (Szalai 2020a). És ennek részeként annak a folyamatnak a koronaválság hatására való felgyorsulása, melyet

Gagyi Ágnes (2018) ír le (lásd még Szalai 2020a): az alulról szerveződő szövetkezeti, önigazgatói tulajdonformák terjedése. Kérdés, hogy ezek egymásra halmozódása képes-e megtörni a kapitalista alapstruktúrát, alapstruktúrákat.

A másik pozitívum, hogy a világ legerősebb centrumorosztályában, az Egyesült Államokban, a baloldal még soha nem volt annyira erős, mint jelenleg – bár Bernie Sanders párt-politikai szinten kudarcot vallott, demokratikus szocialista mozgalma fennmarad és a jövőben tovább erősödhet (Pap 2020a, Tóth 2020). Céljai között ott van a mozgalom globális kiterjesztése, szoros kapcsolatban a görög Varufákisz döntően Európára fókusztáló DiEM25 szerveződésével. Ezen mozgalmak bázisát pedig döntően a maga előtt az adott rendszer kerelei között perspektívát nem látó fiatal közép- és alsó középretek jelentik – jelenleg és a jövőben is.

A radikális baloldal feladatai

Az eddig felrajzolt társadalmi-mozgalmi képletben már benne rejlnek a radikális baloldal lehetőségei, és szinte maguktól adódnak kitűzhető feladatai.

A legfontosabb ezek közül a spontán módon szerveződő helyi mozgalmak felkutatása, a nyilvánosság előtti megjelenítése, segítése, egymáshoz való kapcsolódásuk serkentése és globális mozgalommá transzformálódásának megszervezése. Ennek legutóbbi példája a *Nemnövekedés. A jövő átértelmezése a koronavírus tükrében* című kiáltvány megszületése, amelyet több mint ezer tudós, szakértő, politikus, aktivista és művész, illetve több mint hatvan SZERVEZET írt alá, és amely új alapokra helyezné a koronavírus-járvány utáni gazdaságot, sőt magát az embert és a természetet kizsákmányoló gazdasági rendszert is – mégpedig a nemnövekedéssel a középpont-

ban (Radikális javaslattal oldanák meg a koronavírus-válságot. *hvg.hu*, 2020. május 13. 15:56).

A magam megközelítésében ezek a legfontosabb feladatok ma. Talán nem véletlen, hogy mind nemzetközi szinten, mind hazánkban a koronaválság kirobbanása óta a baloldalon mint-ha háttérbe szorult volna az identitáspolitikai problematika – a válság nyomán akkora nyomor és kiszolgáltatottság, a ki-zsákmányolás olyan mérvű növekedése várható, amely mellett eltörpülni látszanak a különféle identitásbeli kisebbségek problémái. Természetesen az identitáspolitika a baloldali ideológiák és politikai gyakorlatok szerves részét kell hogy képezze, túlhajtása, pontosabban túlhangsúlyozódása azonban a baloldal alapbázisát jelentő munkásság széttöredezését eredményezheti, sőt eredményezi is. Úgy vélem, hogy Bernie Sanders és Jeremy Corbyn pártpolitikai kudarcának egyik tényezője éppen ez volt: a természetes bázisuknak tekinthető munkásság identitáspolitikai és kulturális megosztottsága.

Ehhez a problematikához kapcsolódik egy, a radikális baloldal számára alapvető kérdés, amit Kiss Viktornak (2020) a körkérdésre adott válasza vet fel: a mai kapitalizmus gyökerét tekintve gazdasági vagy ideológiai természetű-e – vagyis gazdasági okok miatt összeomolhat-e a fennálló rendszer? Kiss nem-mel válaszolt erre a kérdésre – de akkor még a koronaválság előtt voltunk. Mely az 1929–1933-as világgazdasági válság óta nem látott mértékben és módon világítja meg az idézett szerző által posztmodernnek nevezett kapitalizmus mélységesen gazdasági természetét. Mert élesen láttatja eme rendszer sebezhetőségének valódi pontjait. Ha ezek nem lennének, és időről időre nem táruznának fel, akkor azt lennék kénytelen hinni, hogy a rendszert csak felülről és erőszakkal lehet megbontani – ebből viszont a magam részéről (a már ismertetett okok miatt) nem kérnék. Nem úgy a posztmodern Žižek (2020), aki a

koronaválság kapcsán a hadikommunizmus bevezetését sürgeti. Ezen belül például azt, hogy a betegségből már kigyógyult embereket sorozzák be közmunkára. A jelenlegi helyzet csak megerősíti korábbi álláspontomat (Szalai 2008): a marxi gondolthoz híven a kapitalizmust saját belső és elsősorban gazdasági feszültségei fogják erodálni, majd szétvetni. Persze nem magától: a radikális baloldal MOZGALMAI lehetnek azok az erők, melyek képesek lehetnek a rendszernek ezen belső feszültségekből adódó gyenge pontjait megtalálni és rendszerbontó cselekvésük katalizátorává tenni.

Magyarországon

Hazánkban a 2008-as világgazdasági nyomán, nagyjából a 2010-es évek közepétől indult újra a radikális baloldal megszerveződése. (Az erősödés rendszerváltás utáni első hulláma az alterglobalizációs mozgalomhoz kötődött – Szalai 2018a, Gagyi 2019.)

Országunk erős kitettsége miatt nálunk a gazdasági krízis különösen megrázó volt. A válság megrendítette a fiatal köztes, illetve követítő osztályt. A kifejezés Éber Márk Árontól (2019) származik, aki a centrumokénál jóval gyengébb, labilisabb státusza miatt adta ezt a találó nevet eme térségek középosztályának (lásd még Szalai 2014). Értelmiségi tagjai szinte rögtön lázongani kezdtek ez ellen, ez a lázadás azonban ekkor még döntően liberális töltetű volt – amit az új politikai hatalom szinte azonnali autoriter fordulata is katalizált. A liberalizmusnak a rendszerkritikainál jóval erősebb intézményes beágyazottsága mellett utóbbival magyarázható ugyanis az, hogy az elégedetlenség középpontjában a szabadságjogok megkurtítása elleni tiltakozás állt. Mindazonáltal azt is mondhatnánk, hogy az egzisztenciális szorongások a szabadságjogok elvesztésétől való félelemben szublimálódtak, artikulálódtak.

Ahogy az egzisztenciális félelmekből valóságos lecsúszás lett, úgy kezdték felbukkanni a láthatáron, és/vagy radikalizmusukban erősödni a fiatal értelmiségen belül a baloldal egy új nemzedékének új mozgalomcsírái és intézményei: a *Helyzet Műhely*, a *Kettős Mérce* majd a *Mérce*, a *Társadalomelméleti Kollégium*, a *Társadalomelméleti Műhely*, az *Új Egyenlőség*, a *For-dulat*, *A Város Mindenkié*, a *Hallgatói Szakszervezet*, a *Partizán* – és még sorolhatnánk.

A kezdeteket a bizonytalanság, a társadalmi beágyazottság hiánya jellemzte – természetes bázisuk és szövetségesük, a munkásság hallgatott, csíráját sem igen mutatta valamiféle szerveződési igénynek. Az új, fiatal baloldal kereste a helyét, a *Kettős Mérceben*, 2015–2016-ban például fontos vita zajlott a baloldal lehetőségeiről, feladatairól *WTF baloldal* címmel (részletesen lásd Szalai 2018a).

2018 végén, a rabszolgatörvény kapcsán a szakszervezetek vezetésével megindulni látszott a magyar munkásság osztályá szerveződése, ami nagy reményekkel töltötte el a fiatal baloldalt, létre is hoztak több, munkásokkal közös szervezetet. Ez azonban csak múló epizód volt. Egyszerűen, ahogy az ellenzéki pártok egyre inkább kisajátították a lázadási potenciált, úgy halványult el a mozgalomcsíra eredeti célja és kerül helyébe a sajtószabadság követelése. Másrészt kiderült, hogy a munkások számára sokkal fontosabb jövedelmük növelése, mint munkahelyi körülményeik minőségének javítása, megőrzése – utóbbi védelmét hamar felváltotta az erősödő, de átfogó mozgalommá nem terebélyesedő, az egyes vállalatok szintjére atomizálódó bérharc. Melyet a gazdasági konjunktúrában és a növekvő munkaerőhiány körülményei között jelentős siker koronázott (2019 novemberére a bruttó átlagkeresetek 13,9 százalékkal nőttek az előző év azonos időszakához képest. *KSH Gyorstájékoztató. Keresetek, 2019. január–november. 2020. január*

31.). Végül, de nem utolsósorban: a fiatal baloldali értelmiség munkásokat mozgósító erejét jelentősen korlátozta – mielőtt az még igazán kibontakozhatott volna – a munkásság utóbbi másfél évtizedben bekövetkezett jobbratolódása (erről és ennek hosszú távú okairól: Bartha – Tóth 2017, Scheiring 2019).

A koronaválság ezt a helyzetet gyökeresen megváltoztatta: a munkaerőhiányt szinte egyik pillanatról a másikra a tömeges munkanelküliség és annak fenyegető réme váltotta fel. (Egészen hihetetlen összeomlás: magyarok százezrei veszíthettek el a munkájukat. *portfolio.hu*, 2020. május 7. 13:04.) Ez előre-vetítheti a munkásság politikai jobboldaltól való elfordulását, sőt talán baloldali fordulatát is, ami jelentősen kibővíthetné a radikális baloldal mozgásterét.

Huszár Ákos (2019) kutatásai szerint az utóbbi évtizedben felgyorsult minden társadalmi polarizáció, minden induló előnyök és hátrányok – Huszár megfogalmazásában az osztályhelyzetek – generációs átörökítése. A NER stabilitásának titka az volt, hogy mindenek ellenére, a mélyszegekben élőket kivéve majd minden társadalmi rétegnek javult valamelyest a helyzete: a gazdagoknak exponenciálisan, a szegényeknek egy kicsit. Korábban már írtam ennek okairól (Szalai 2018b), most csak azt emelném ki, hogy a gazdasági felfelé ívelés, a konjunktúra körülményei között Orbánéknak volt miből „osztogatniuk.” A koronaválság nyomán azonban, ahogy szűkülnek az „osztogatás” forrásai, a hatalomnak vezérállozoatot kell végre-hajtania: ki kell dobnia valakit, valakiket a hajóból. És érték-rendszerét, ethoszát tekintve szinte természetes, hogy az őt eddig legalábbis kívülről, hallgatólagosan támogató munkásságot és a teljes szegénységet dobja ki (vö. Antal 2020).

Ahogy látom, a radikális baloldal szinte azonnal ráérzett a kibővülő mozgástérre, pontosabban az abban rejlő lehetőségekre. Néhány hétköznap alatt létrehozták a Szolidaritási

Akciócsoportot, mely a fiatal radikális baloldal tizenkét legfontosabb szervezetét koncentrálja – *Szolidaritás a válságban* címmel közös helyzetértékelést és közösségi cselekvési programot készítettek, utóbbi részeként öntevékeny sejtek is szerveződnek például védfőfelszerelések előállítására. De másodvirágzását éli a radikális baloldal korábbi generációjának folyóirata, az *Eszmélet* is.

Külön kiemelendő, hogy különösen a *Mérce*, a *Partizán* és az *Új Egyenlőség* nagy súlyt helyeznek arra, hogy összegyűjtsék és hangot adjanak a hazánkban vagy globális szinten születő más közösségi kezdeményezéseknek is. Hogy adott esetben azok mozgalommá kapcsolódhassanak össze...

A radikális baloldal éled... Szerte a világban és Magyarországon is. Hogy ez milyen további szervezeti formát – formákat – kell hogy majd öltsön, az egyelőre nyitott kérdés... Mint ahogy az is, hogy tehetünk-e most egy lépést egy új, demokratikus szocializmus felé...

ÉRTELMISÉGI SZEREPEK ÉS TÁRSADALMI STRUKTÚRÁK

Recenziók

Bourdieu, az értelmiség politikai szerepvállalása és a struktúrák

Manapság, amikor Magyarországon a baloldali rend-szerkritikai értelmiség körében egyre többen vetik fel az intézményes szálak szorosabbá fonásának, esetleg vadonatúj politikai szervezet létrehozásának szükségeségét, különösen aktuálissá vált Fáber Ágoston *Pierre Bourdieu: elmélet és politika* című monográfiája (Társadalomelméleti Műhely, Napvilág Kiadó, Budapest, 2018). A könyvben a szerző szenvedélyesen keresi a választ arra a kérdésre, hogy valjon Bourdieu elméleti, tudományos munkásságával mennyeire egyeztethető össze a 90-es évek elejétől induló aktív politikai szerepvállalása. Fáber művében több nekifutásban is igyekszik bizonyítani Bourdieu két korszakának szerves egységét – míg nem a könyv zárófejezetében váratlanul a bourdieu-i életműben bekövetkező hasadásról beszél. Vagyis a szerző vívódik, és a mű erős dinamikája éppen eme belső küzdelemből táplálkozik.

Fáber az elemzés során az elméleti kérdések egész tárházát vonultatja fel, témaja szempontjából azonban Bourdieu *tudományos mező* és a *habitus* fogalmainak, jelentőségének körüljárása a legfontosabb.

A tudományos mező a társadalmi élet azon szférája, kapcsolatrendszer, melyben az egymással versengő – az éles versenyben „ mindenki mindenki ellen” van – tudósok közötti küzdelem tétje az, hogy melyikük tudja a lehető leghűebben feltárnai az

objektív társadalmi valóságot, az objektív társadalmi viszonyokat. Hogy ebben a szabad versenyben végül kikristályosodhasson az objektív igazság, az szükséges, hogy a tudományos mező autonóm, vagyis más társadalmi mezők behatásától elzárt szféra lehessen. A tudós, aki eme igazság birtokába kerül, különleges helyzetben van: olyan összefüggéseket képes felfedezni és láttatni, amelyek a hétköznapi emberek előtt rejtte maradnak. A tudós legfontosabb feladata, hogy az embereket felvilágosítsa az általa a homályból feltárt társadalmi viszonyok természeteiről, főként annak cselekedeteinek gúzsba kötő sajátosságairól. Bourdieu ezt a tételet már tudói korszakának első részében megfogalmazta, ennek alapján Fáber szerint a későbbi politikai szerepvállalás már ebből a korai megközelítésből is következik: mi másért kellene tudatni az emberekkel a rejttett összefüggéseket, a rejttett korlátokat, ha nem azért, hogy az embereket cselekvésre, az adott viszonyok meghaladására mozgósítsuk?

Bár a szerző szerint Bourdieu felismeri a tudományos mező autonómiájának korlátait, mégis úgy véli, hogy a tudósok versengése elvezethet az objektív igazsághoz. Fáber itt szerintem nem elégé kritikus ezzel az elméettel szemben, két összefüggő ok miatt: egyszerűen a tudományos mező a kapitalizmusban soha nem lehet autonóm, főként a politikai és gazdasági mezők behatása kiküszöbölné. Másrészt a tudósok között (mint arra Bourdieu kritikusai is rámutattak) nem csupán versengés, de koalíciókötés is folyik. És az uralkodó koalíció tartósan abban a helyzetben lehet, maradhat, hogy az objektív igazság egyedüli birtokosának tüntetheti fel magát – ez a mindenkorai mainstream. És ez a pozíció akkor lehet igazán stabil, ha a politikai és gazdasági mező ágensei kívülről ezt az adott koalíciót támogatják. Az „igazság” kimondása így igen gyakran a versenyből eleve kizárt, periferikus helyzetű tudósokra marad – mint amilyen volt maga Bourdieu is pályája elején.

Bourdieu-t a jóléti kapitalizmus neoliberális fordulata készeti arra, hogy beszéljen a tudományos mező autonómiájának korlátairól: azt érzékeli, hogy a gazdasági mező egyre mélyebben behatol a tudományos szférába. Azt azonban nem ismeri fel, hogy ez a behatolás olyan mély lehet, hogy a mező centrumában tartósan alapjaiban téves nézetek válthatnak uralkodóvá – a gazdasági mező domináns ágensei érdekeinek megfelelően. Pedig éppen az általa elutasított a neoliberalizmus uralkodó eszmei áramlattá válása inspirálja a tudományos igazság szenvadélyes keresésére, majd politikai fordulatára (erre még visszatérök).

Fáber elemzése során újra és újra visszatér a habitus értelmezésének, jelentőségének taglalásához. Bourdieu elméletében a habitus lényegében véve nem más, mint azon készletek, diszpozíciók rendszere, melyeken keresztül az ágensek folyamatosan és járászt tudattalanul újratermelik azokat a társadalmi struktúrákat, melyek magát e habitust is létrehozzák. A szerző végig azon küzd, hogy bizonyítsa: Bourdieu-nek ez a tétele, vagyis az, hogy a struktúrák a habitus közvetítésével folyamatosan újratermelik magukat, nem jelenti az elmélet determinizmusát. Többször is felhívja a figyelmet arra, hogy Bourdieu nem értelmezte mereven a habitus fogalmát és jelentőségét: beszél annak lehetőségről, hogy a habitus szerkezete csak késve követi a strukturális változásokat, vagy ellenkezőleg, a habitus „előreszalad” a struktúrákhoz képest, vagyis változása megelőzi a strukturális változásokat. Ennek később azért lesz jelentősége, hogy bizonyíthassa: nagyon nehéz, de a habitusok „előreszaladó” képessége révén mégiscsak lehetséges, hogy az objektív tudás birtokában a tudós mozgósítsa a hétköznapi embereket az adott struktúrák megváltoztatására.

Ehhez kapcsolódik a cselekedetek racionalitásának kérdése is. Bourdieu szerint bár az emberi cselekvés motivációi járászt tudattalanok, kritikus helyzetekben az emberek felismer-

hetik késztetései természetét és összetevőit, és ezáltal képessé válhatnak racionális döntésekre.

*

Bourdieu 90-es évek elejétől induló közéleti szerepvállalása – mint azt már érintettem – a jóléti kapitalizmus neoliberális fordulatához kötődik. Mély aggodalommal figyeli a jóléti állam lebontására irányuló törekvéseket, melyek alapjaikban veszélyeztetik a társadalom belső integrációs mechanizmusait. Úgy érzi, a tudói szerep korábban vázolt sajátosságából egyenesen következik az a funkció, hogy tudását széles rétegek között megosztva mozgósítsa a társadalmat az annak létét fenyegető folyamatokkal szemben. Fáber felhívja a figyelmet arra, hogy Bourdieu nem tagadja: fokozott közéleti aktivitásában morális szempontok is vezérlik. Mindazonáltal ezeket nem tartja olyan fontosnak, mint a tudói szerep beteljesítésére irányuló motivációját.

Bourdieu nem fogalmaz meg a kapitalizmuson túlmutató utópiát, ilyen utópiák felvázolását nem is tartja a tudós feladata. A közéleti szerepre vállalkozó tudóst olyan meteorológushoz hasonlítja, akinek alapvető funkciója a fenyegető folyamatok előrejelzése, hogy a társadalom felkészülhessen azok kivédésére. A fenyegető folyamat a neoliberalizmus előretörése, mellyel szemben az értelmiség nemzetközi megszerveződését és ellenállását hirdeti meg.

Fáber Ágoston könyvét érdekes csavarral zárja. Ellentétben az addig fejtegett gondolatokkal, a következőket írja: „Az a tény, hogy egyrészt a társadalmi mobilizáció Bourdieu által felismert szükségszerűsége, másrészt az évtizedek alatt kidolgozott – és nem is minden tekintetben homogén – elméleti keret között *szociológiaelméleti, antropológiai és episztémológiai ellen-*

tét feszül [kiemelés – Sz. E.], Bourdieu-t bizonyos értelemben a 20. századi szociológia *tragikus hőszévé* teszi. Bourdieu ugyanis olyan törekvések mellett szállt síkra, amelyek végtelenül csekély objektív lehetőségeivel – saját társadalomelméletéből kiindulva – maga is tisztában volt. Közéleti vállalkozásának, vagyis a neoliberális világrenddel szembeni tartós mobilizációnak a kudarca nem érhette őt váratlanul.”

Az ellentét a korábban kifejtettekhez képest azonban talán csak látszólagos: a dialektika egyik alaptörvénye, az *ellen tétek egysége és harca* – érvényesülhet itt. Bourdieu-t a közéleti szerepvállalás egész korábbi pályája során is kísértette, mint ahogy közéleti értelmiségeként sem fordult szembe korábbi tudományos tételeivel – a két korszak között csupán a hangsúlyok tolódtak el.

*

A Bourdieu-problematika időtállóságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a benne rejő dilemma keletkezése óta foglalkoztatja a baloldali rendszerkritikai értelmiséget. Ez az értelmiség többnyire strukturalista, vagyis úgy véli, hogy a kapitalizmus szerkezeti jegyei a társadalmi élet szféráinak teljes szövetét átfonják. Ezzel párhuzamosan azonban a kapitalista viszonyok teljes meghaladását célozza meg. Bár Bourdieu ezt nem teszi, a dilemma hasonló: ha a rendszer totális, akkor honnan lesz erő, szereplő annak meghaladásához vagy akár csak reformjához is?

Hasonló kérdések merültek fel Magyarországon 2015-ben, amikor Jámbor András, a *Kettős Mérce* blogon *Mi a baloldal? Kell-e baloldal? Mi lesz a baloldalból? (WTF baloldal)* címmel vitát kezdeményezett a baloldaliságról és a baloldal jövőjéről. A fent vázolt problematikát legszemléletesebben Sipos Balázs (2015)

írása jelenítette meg. Ebben a szerző kifejti, hogy a kapitalizmus totális, így minden rendszerjobbító vagy rendszer-átalakító törekvést domesztikál, a saját stabilitása szolgálatába állít. Ezért – állítja – a saját hajunknál fogva kell kihúzni magunkat a mocsár-ból – magunknak kell létrehoznunk a forradalmi szubjektumot.

A magam álláspontja ezzel szemben az volt, hogy ez fából vaskarika, ehelyett a baloldalnak azokat a folyamatokat, tendenciákat kell erősíteni, amelyek a totalitás ellenére *belülről* feszegetik a kapitalizmus kereteit. Hasonlóképpen Marxhoz (csak más elemeket előtérbe helyezve), aki a kapitalizmus szülte munkásosztályban rendszermeghaladó, forradalmi erőt látott: a munkásosztály csak úgy képes felszabadítani önmagát, ha megdönti a kapitalizmus egész rendszerét.

Bourdieu Marxhoz képest általánosabban fogalmaz: szerinte a változás motorja – mely változás az ő esetében a jóléti álamhoz való visszatérést jelenti – az ágensek habitusának *változó* és *változtatható* részéhez köthető: a struktúra, struktúrák lökésszerű változása által katalizálva, és a tudósok segítségével az egyének képesek alávetett helyzetük *racionális* felismerésére, és ezáltal a rendszer elleni lázadásra. Mint ahogy azonban arra Fáber rámutat, Bourdieu csak igen kevés figyelmet szentelt a rendszeren belüli strukturális változásoknak és az azokat motorizáló mechanizmusoknak. Ez az egyik tényezője annak, hogy elmélete kritikusai szemében determinisztikusnak tűnik.

Visszatérve saját gondolatmenetemhez: az a jelenség, hogy a kapitalizmus rendszere maga szüli meg a saját meghaladását eredményező folyamatokat, azért lehetséges, mert az *állandó mozgásban* lévő – tehát nemcsak lökésszerű változásokra képes – struktúra folyamatosan *változtatja az ágensek habitusait*, ami csak úgy lehetséges – és azt eredményezi –, hogy a habitusok változó, változtatható része nagyobb és rugalmasabb, mint azt Bourdieu feltételezi.

De melyek ezek az adott struktúra ellen dolgozó folyamatok? Megközelítésem szerint egyfelől a tudásáru előtérbe kerülése (mely a hagyományos árukkal szemben átadás közben nem kopik, hanem gyarapodik, mely jelenség megváltoztatja a piac működési módját) – legalábbis a társadalom és gazdaság egy részében –, másfelől a testre szabott tömegtermelés térhódítása (mely a tömegfogyasztással szemben teret adhat az egyéni fogyasztói igények és szokások elterjedésének), végül de nem utolsósorban a hálózatosodás: ha születnek a rendszer valódi meghaladását célul kitűző mozgalmak, akkor azok képesek lehetnek a hálózatokat a maguk célpontjával adekvát módon megváltoztatni és működtetni.

És mindebben nemcsak az objektív igazság birtokában lévő tudósoknak, hanem minden alávetett vagy bizonytalan helyzetben lévő embernek szerepe kell hogy legyen – és lehet is. Sőt az értelmiség, a tudósok kizárolagos vezető szerepe a magam megközelítésében nem is kívánatos – abból a történelmemben csak véres tragédiák származtak. Amit az értelmiség tehet, az a társadalom méhből születő spontán mozgalmak szervezése, katalizálása.

Már ha létrejön ilyen, a rendszer meghaladását célul kitűző vagy kimenetelében azt eredményező mozgalom – ez a kulcsa az egésznek! Márpedig empirikus tény, hogy már valamennyire létezik (részletesen lásd az e kötetben is megjelenő írásomat: Újszocializmus – és a baloldal új helyzetben).

Magam is dilemmázom itt... Ez is azt mutatja, hogy Fáber Ágoston könyve izgalmas, gondolatébresztő, és vitára serkentő mű, melyet szíves figyelmebe ajánlok mindenkinnek, aki a társadalom működésének mechanizmusairól és azok megváltoztatásáról elmélkedik. Az összes problematikát tartalmazza, amellyel a baloldalnak foglalkoznia kell – adott esetben egészen a szembenézésig.

Két kapitalizmus Magyarországon?

Két kiemelkedő könyv is megjelent 2019 őszén a Napvilág Kiadó „Társadalomelméleti Műhely” sorozatában. Az egyik Scheiring Gábor *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon* című műve, a másik Sebők Miklós *Paradigmák fogásában. Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban* című alkotása. Mindkettő a magyarországi rendszerváltás óta eltelt harminc év politikai gazdaságtani elemzésén nyugszik, fókuszukban a gazdasági és politikai hatalom összefüggésrendszerének bemutatásával. Mindazonáltal a könyvek tartalmaznak komoly társadalom-lélektani aspektusokat is.

A két mű közös reflexióját az inspiráló közegen és a téma-választás közelében túl más tényezők is indokolják.

Szemben a mai magyar társadalomtudományok pozitivizmusával, az empirikus kutatások és az elméleti tevékenység elszigeteltségével, Scheiring Gábor és Sebők Miklós műveiben elmélet és empiria szerves egységet alkot. Könyveik elején a szerzők ismertetik azokat az elméleteket és elméleti újításokat, melyekkel az empirikus anyagot értelmezik, majd részben már a gazdag terepmunka és kutatásai eredményeinek bemutatása során (mely vizsgálatokban a kvalitatív és kvantitatív módszerek széles tárházát alkalmazzák), de döntően összegzésképpen, mindenkiten új elméletet, elméleteket is alkot-

nak. Végül a témaikhoz kapcsolódó további kutatásai irányait és hipotéziseit ismertetik.

Szintén a pozitivizmust szembeni lázadás, hogy mindenkiten nyíltan vállalják értékeiket – mégpedig baloldali elkötelezettségüköt. Ez nem zárja ki azt, hogy ennek bevallása után a lehető legtárgyilagosabb elemzésre és elméletalkotásra törekedjenek. A svéd közigazdász és szociológus, Gunnar Myrdal (1958) szerint a társadalomtudományokban pontosan ez teszi lehetővé az olvasó számára a tárgy lehető legelfogulatlanabb megismerését. Ironikusan fogalmazva: a mű befogadója már az elején tisztában lehet azzal, hogy a szöveg megismerése során mitől kell elvonatkoztatnia.

Magyarország elmúlt harminc évének történetét mindenkiten mű szerzője az 1989–2010 és a 2010 utáni időszak politikai, gazdasági és ideológiai viszonyainak szembenállásaként írja le, bár a hangsúlyokat a három elem közül mindenkiten máshová teszik: Scheiring Gábornál a gazdasági és politikai elem, Sebők Miklósnál az ideológiai elem igazán hangsúlyos.

A művek elméleti megközelítése Jeffrey Alexander (1996) fogalomalkotása alapján ötvözi a kollektivista és individualista elemeket, vagyis a szerzők egyszerre gondolkodnak struktúrákban és cselekvőkben. Ezzel függ össze, hogy állításuk szerint az elmúlt harminc év politikai és gazdasági folyamatainak volt alternatívája, tehát e cselekvők felelőssége felvethető.

A versenyállamtól a felhalmozó államig

Scheiring Gábor a társadalmi változást a függő fejlődés elméletén keresztül szemléli. Ez azt jelenti, hogy bár e változásban nagy jelentőséget tulajdonít a globális hatásoknak és a globális beágyazottságnak, így országunk félperifériás jellegének, valamint a múltból örökölt kulturális hagyományaiknak is, úgy

véli, hogy a nemzetállamokon, így Magyarországon belüli folyamatoknak is van saját, belső okokkal magyarázható önmozgása is. Mindezek nyomán az elmúlt harminc év történetében megkülönbözteti egymástól a 2010-ig fennálló versenyállamot és az azt felváltó felhalmozó államot. A versenyállam idején a politikai viszonyok (látszólag) demokratikusak voltak, a felhalmozó állam azonban tekintélyelvű – a 2010 utáni politikai folyamatokat tehát a demokrácia hanyatlásaként írhatjuk le.

A versenyállamok a nemzetközi piacon más államokkal versenyeznek a külföldi befektetésekért. A felhalmozó állam fogalmát Alan Wolfe vezette be, felemelkedése a késő 18., kora 19. századra nyúlik vissza, és lényege a nemesség és a burzsoázia közötti kiegyezés. Scheiring Gábor értelmezésében, „a burzsoázia tőkefelhalmozásához szükséges feltételek biztosításáért cserébe a régi uralkodó rend megtarthatta prívilégiumait az államéletben és a kormányzásban. A felhalmozó állam kora egybeesik a nemzeti burzsoázia vagyonfelhalmozásával, és az olcsó munkaerő kínálatát biztosító elnyomott munkásosztály kialakulásával. A felhalmozó állam a gazdaság- és társadalompolitikában a gyors tőkefelhalmozást szolgálta.”

Scheiring Gábor elméleti újítása a felhalmozó állam klaszszikus elméletének aktualizálása és alkalmazása a 2010 utáni Magyarország hatalmi viszonyaira. Lényege a nemzetközi és nemzeti tőke felhalmozási igényeinek megkülönböztetése: mivel a nacionalista politikusok és a nemzeti burzsoázia szövetsége nem képes megdönten a transznacionális vállalatok uralmát, a három hatalmi csoport szövetséget köt egymással, ez pedig elvezet a tekintélyelvű kapitalizmus és felhalmozó állam kiépüléséhez.

A szerző demokráciafogalma – Robert Dahl definíciója nyomán – a liberális demokráciák idealizált demokráciaképé tüköri: lényegét tekintve versengő többpártrendszer alkot-

mányosan garantált szabadságjogokkal, a fékek és ellensúlyok rendszerével, független információs forrásokkal és független civil társadalommal. Véleményem ezen a ponton eltér az övetől, én ugyanis a demokrácia fogalmát tágabban értelmezem: beleértem az állampolgároknak a gazdasági döntésekben való részvételét, és a közvetlen demokrácia intézményeinek működését is. Schering mintha maga is problematikusnak érezné definíciójának leszűkített voltát, amikor a versenyállam viszonyai közötti, tehát 2010-ig tartó időszak politikai rendszerét időnként színlelt demokráciának nevezi.

Scheiring Gábor fő tézise, hogy Magyarországon a versenyállam korszakában, a függő fejlődés nyomán a hatalmon lévők egyfelől elnyomták a nemzeti tőkéket, másfelől kiszigerelték a munkásosztályt. (Itt jegyzem meg: az én munkásosztály-fogalmam az övetől több ponton eltér, főként abban, hogy ő gyakorlatilag a tőkésekben kívüli teljes társadalmat érti alatta, mindenkorálta a fogalom e kiterjesztése gondolatmenete logikájának realitását nem kérdőjelezni meg – mint ahogyan azt más fórumon már megvitattam a szerzővel.) Ennek nyomán az ország külső (világgazdasági) integrációja belső (gazdasági és társadalmi) dezintegrációhoz vezetett. Duális gazdasági szerkezet alakult ki, melyet az uralkodó transznacionális szektor és a főként hazai piacra termelő elnyomott nemzeti tőke elleni teltsége jellemz. Már részt, részben e megosztottság társadalmi leképeződéseként a munkásosztály egymással gyakran érdekkellentében álló csoportokra szakadt, egy nagy része pedig szinte végérvényesen lecsúszott.

Scheiring Gábor szerint e fejlődési útnak volt alternatívája. Ez nem más, mint egy kormányképes szociáldemokrata politikai erő megszületése, mely egyfelől lerakja egy szervesebb kapitalizálódás gazdasági alapjait, másrészről képes megszólítani, maga mellé állítani a munkásosztályt.

A 2010-es tekintélyelvű fordulatot a nemzeti tőke, valamint a munkásosztály lázadása alapozta meg a versenyállammal és a hozzá tartozó politikai elittel szemben. E lázadás nyomán a versenyállamot egy felhalmozó állam váltotta fel.

Scheiring Gábor kiemelkedő teljesítménye a kétfajta állam (különösen a felhalmozó állam) létrejöttének és működésének leírása, a „káderek” hatalmi intézményeken belüli forgásának („forgóajtók”) empirikus leírása. Ezen belül különösen fontos rész foglalkozik a nemzeti tőkések versenyállammal – és ezen keresztül az uralkodó transznacionális tőkével – szembeni lázadásának konkrét bemutatásával, az okok és a mechanizmusok feltárásával.

A számomra legérdekesebb fejezet azonban a lecsúszófélben lévő munkásosztály mélyinterjúkra alapozott, szinte szociografikus, sőt szociálpszichológiai mélységű bemutatása. A Scheiring Gábor által megszólaltatott munkások többségének életében a rendszerváltás komoly egzisztenciális, szociális és mentális válságot okozott. Ezek a munkások elszegényedtek, korábbi kapcsolataik és közösségeik felbomlottak, korábban sem erős munkásidentitásuk pedig végképp eltűnt, felolvadt. Nagyjából a 2000-es évek elejére korábbi reményei is szertefoszlottak, mindenoldalú talajvesztésük, a magukat baloldaliként definiáló politikai erőkben való mély csalódottságuk jobboldali politikai fordulatukhoz vezetett, mely a 2010-es „fülkeforradalomban” csúcosodott ki.

Scheiring Gábor fontos állítása, hogy a felhalmozó állam átalakította a burzsoázia támogatását: a transznacionális vállalatok mellé „beemeli” a nemzeti tőkét is. Miközben 2010 óta minden szféra állami támogatása növekszik, a nemzeti nagytőkéé nagyságrendileg jobban nő. Míg a transznacionális vállalatok támogatása 2004–2010-hez képest kétszeresére, addig a nemzeti nagytőke támogatása 28-szorosára emelkedett.

Scheiring Gábor ebből arra a következtetésre jut, hogy a felhalmozó állam – elődjével ellentétben – elsősorban a nemzeti nagytőke állama.

E megállapítást azonban problematikusnak tartom, nem látom kellően bizonyítottnak. A transznacionális cégek, szemben a nemzetiekkel, a kedvezményeket elsősorban nem közvetlen állami támogatások, hanem adókedvezmények formájában kapják. Ahhoz tehát, hogy támogatásukat össze lehessen hasonlítani, a közvetlen támogatásokhoz hozzá kellene adni az adókedvezmények összegét, illetve meg kellene nézni a támogatások és az elvonások hányadosát is.

Az állam és a nemzeti nagytőkések viszonya szempontjából a könyv érdekes és újszerű képet vázol fel a nemzeti nagytőkések belső tagolódásáról. A felhalmozó államhoz fűződő viszonyuk szempontjából négy nagytőkés csoportot különböztet meg: a politikai kapitalistákat, az elkötelezett jobboldaliakat, a feltörekvő tőkéseket és a kooptált (azaz átvett) tőkéseket. Az uralkodó párt és állama közvetlen klientúráját csak a politikai kapitalisták alkotják (Simicska Lajos, Mészáros Lőrinc, Nyergeres Zsolt, Garancsi István stb.). Az ő előrejutásuk közvetlenül az állami újraelosztástól függ. Scheiring Gábor szerint azonban nem csupán ők, hanem a másik három csoport is élvezи a nemzeti nagytőkét támogató felhalmozó állam politikáját, olykor pedig egyenesen alakítják is azt.

A közvetlen klientúra Scheiring számításai szerint nem olyan jelentős: a 13 politikai kapitalista a 222 fős nemzeti nagytőkés osztálynak csak kevesebb mint hat százalékát adja. A kérdés azonban itt számomra az, hogy milyen lenne az egyes csoportok aránya, ha nemcsak az oda tartozó nagytőkések számát, hanem tőkeerejét is viszonyítanánk egymáshoz? Ismerve a leggazdagabb magyarok listáját, azt valószínűítem, hogy ily módon a politikai kapitalisták jóval nagyobb jelentősége lenne

kimutatható. Ez azért is fontos lenne, mert a tőkeerő, a vagyon nagysága jelentősen befolyásolhatja az egyes nagytőkések alkerejét. Hiába felülről teremtették ugyanis őket, e marionettbábuk életre is kelhetnek...

Scheiring Gábor fontos megállapítása, hogy a tekintélyelvű állam vezérelte tőkefelhalmozás alapvető forrása a munkásosztály kizsigerelése. Két észrevételem van ehhez kapcsolódóan. Egyrészt a versenyállam felhalmozó politikája is (mert neki is volt, de erre még visszatértek) a munkásosztály kifosztásán alapult. Másrészt nem teljesen világos, hogy ki az, aki kizsigerel: a felhalmozó állam vagy a mögötte álló nagyburzsoázia, beleérte a transznacionális tőkét és az állammal közvetlen viszonyban nem lévő nemzeti nagytőkéket is. A szerző néhány helyen használja a kiszákmányolás fogalmát, de nem ad rá definíciót, és ezzel is összefüggésben a tőke-munka viszony nem teljesen kidolgozott a könyvben. Antagonisztikus viszonyról van szó? Vagy – mint az helyenként megjelenik – maga a demokrácia sem más tulajdonképpen, mint a tőkésosztály és a munkásosztály kompromisszuma?

Általános kérdésként vetem fel, hogy a könyvben nem túl éles-e a cézúra a 2010 előtti és az azt követő korszak között. Úgy érzem, mintha maga a fogalomalkotás is valamelyest alarendelődne e kissé merev elválasztásnak. Úgy tűnik, a demokrácia meghatározásánál azért szűkíti azt le a liberális demokráciák ideáljára, hogy élesen megkülönböztethesse a 2010 utáni időszaktól. Hasonlóképpen, a versenyállammal definiált időszakban is sor került jelentős tőkefelhalmozásra, mint ahogy az állami bürokrácia a felhalmozó állammal jellemzett korszakban is erős versenyt folytatott a külföldi befektetésekért.

Itt jegyzem meg, hogy a felhalmozó államnak nevezett állam – miként a versenyállam is – legalább annyira felélő hatalmi képződmény is, mint amennyire felhalmozó. Ahogyan

azt a szerző gazdag empirikus anyaggal szemlélteti is, nem termeli újra, sőt kifosztja a humán erőforrásokat, és rombolja a vállalkozások intézményrendszerét. Egy kutatás szerint (Tóth 2019) a központosított privatizáció során létrejött, magyar magánvállalkozók kezébe került 621 vállalatnak mára 42 százaléka nyomtalanul eltűnt. Mindezeken felül profitrepatriálás címén a transznacionális szektorból a GDP hat-hét százaléka áramlik ki az országból. Megítélésem szerint a két korszak elhatárolása a szerző szempontjaihoz viszonyítva részben más, és főként több tényező együtthatásának vizsgálatát igényli.

De nemcsak az időszakok, hanem a hatalmi szereplők megkülönböztetésében is érzek némi merevséget. Scheiring Gábor szerint a transznacionális vállalatok hatása a belső gazdasági és társadalmi folyamatokra egyértelműen pozitívabb, mint a nemzeti nagytőkéseké. Ezek magasabb színvonalú technológiákkal dolgoznak, jóval magasabb béréket fizetnek, engedik a szakszervezetek működését, és szemben a hazai nagytőkésekkel, nem lépnek fel a szociális szféra megkurtításáért. E pozitívabb hatás több elemét magam is feltártam 2001-es, *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban* című könyvemben, ám a viszonylagosan kedvezőbb hatásmechanizmus kutatásaim szerint többek között a szociális szféra megengedőbb kezelésére nem áll.

A külső és belső egyensúlyi viszonyokhoz (az ezt tükröző makrogazdasági adatok megfelelő voltához) a transznacionális tőkének legalább akkora érdeke fűződik, mint a nemzetinek – ezen mérik befektetéseik biztonságát. És ha a szociális szektor költségvetési támogatása „elszalad”, akkor bizony – legalábbis informálisan – ezt jelzik is. Elsősorban a hitelminősítőkön, a hazai komprádor értelmiségen és a nemzetközi sajtón kezstülp. Könyvében Sebők Miklós is hasonló összefüggésekre és következtetésekre jut. Erre példa, hogy 2002-ben, Medgyessy

Péter jóléti rendszerváltásának idején Carola Kaps, a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* munkatársa „rászolt” a magyar kormányra (idézi a Népszabadság 2002. szeptember 9-i száma, 3).

De a transznacionális vállalatok kormányzatra gyakorolt közvetlen nyomásának illusztrálására idézhetjük a 2018. decemberi rabszolgatörvényt is, mely döntően a transznacionális tőke nyomására született, és elsősorban azok cégei is alkalmazzák.

Fenti észrevételeim, kritikáim mindenkorral nem érintik Scheiring Gábor munkája iránti nagyrabecsülésemet, sőt lelkészésemet. Külön érdeme a szerzőnek, hogy könyve végén felvázolja a kutatás folytatásának programját és hipotéziseit. Utóbbiak közül legeredetibbnek azt a feltevést tartom, hogy az illiberalizmus erőteljes áttöréséhez egyaránt szükség van a munkásosztály, illetve a tőkésosztály polarizáltságára, valamint a liberalizmussal szembeni lázadására.

A modernizációs konszenzustól a pénzügyi nacionalizmusig

Sebők Miklós művének tárgya a magyar pénzügyi kapitalizmus elmúlt harminc éve, két egymást váltó paradigma, a modernizációs konszenzus és a pénzügyi nacionalizmus fogáságában. A pénzügyi kapitalizmusban a pénzügyi konglomerátumok válnak meghatározóvá, mivel már ők biztosítják a gazdaság „vérkeresét”. A szerző meghatározása szerint „a pénzügyi kapitalizmus a kapitalista rendszer egyik funkcionális részterülete, hiszen ahogy a többi ágazatban (ipar, szolgáltatások, mezőgazdaság), úgy itt is érvényesül a tőkefelhalmozás logikája. Másfelől – és ez fontosabb számunkra – a pénzügyi kapitalizmus a kapitalizmus egy sajátos formája, és fázisa, amelyben a pénzügyi

szektor – többek között a financializáció folyamatában – különös, rendszermeghatározó jelentőségre tesz szert.”

A modernizációs konszenzus a mérsékelt modernizátor elítétek (például Horn Gyula), valamint a neoliberális modernizátorok (másként megfogalmazva, a pénzpiaci fundamentalista elitek, például Békesi László és Bokros Lajos) közti kompromisszum eredménye. Viszonyuk ellentmondásos, az egyezség keresése mellett harc is folyik közöttük a vezető szerepért. Noha munkamegosztás van közöttük, a piaci fundamentalisták határozzák meg a kívánatos fejlődés irányát, a mérsékelt feladata pedig az ehhez szükséges politikai támogatás megszervezése és a feltételek biztosítása. A modernizációs elítétek a szerző szerint a 90-es évek elején születtek meg, céljuk a gazdaság modernizálása, felzárkóztatása a „fejlett Nyugathoz”.

A modernizációs konszenzus ellenideológiájaként születő pénzügyi nacionalizmus is nagyjából egyidős a rendszerváltással: fő képviselői az Antall-kormány körül csoportosuló közgazdászkörbe tartoztak. (Fő reprezentánsaik Bogár László és Matolcsy György.) Az ezt képviselő jobboldali közgazdászok és gazdaságpolitikusok, pontosabban a köréjük gyülekező pénzügyi nacionalista elitcsoport fő célja a hazai fennhatóság alatt álló pénzügyi intézményrendszer létrehozása és önállóságának megteremtése.

A két uralkodó paradiigma hívei elbeszélnek egymás mellett, egyáltalán nem reflektálnak egymásra, ami jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy egy idő után mindenki dogmává meredjék. Harcukat nem a nézetek nyílt összecsapása, hanem csupán képviselőik küzdelme mutatja az intézményi pozíciókért. E két versengő ideológiával és elitcsoporttal szemben más – például ökológiai vagy progresszív baloldali – érték- és nézetrendszerek, valamint képviselőik bár jelen voltak, csak

gyenge hatást tudtak kifejteni, így eddig nem voltak képesek gyökeret ereszteni.

A modernizációs konszenzus pénzügyi fundamentalista oldalának főszereplőit Sebők Miklós organikus közigazdászoknak nevezi. E közigazdászok állammal és gazdasággal kapcsolatos nézetei Hayek és Friedman munkásságából, valamint Thatcher és Reagan gazdaságpolitikai gyakorlatából származnak. A „jó” gazdaságpolitika lényege szerintük az állami beavatkozás minimalizálása, a minél teljesebb és gyorsabb privatizáció, a minden korlátozás nélküli nyugati tőkebehozatal, a szép jövő érdekében történő mindenkorai életszínvonal-viszszafogás, az általános megszorítás, a gazdaság minőségének csupán néhány, egyensúlyi viszonyokat jelző makrogazdasági adattal történő jellemzése. Fő szlogenjeik: „makrogazdasági stabilitás”, „a befektetések biztonsága”, „elkerülhetetlen áldozat”, „nincs más alternatíva” stb. Nem burzsoáziára és a munkásságra hivatkoznak, hanem minduntalan a „befektetőkre”, valamint a személytelen és értékmentes „piacokra”.

A pénzügyi nationalisták mindenkorai szemben a modernizációt az „önpusztítással” azonosítják. Értelmezési keretük a világrendszer, melynek viszontagságos viszonyaival szemben csakis a nemzetállami keretek nyújthatnak védelmet. Gyakran operálnak összeesküvés-elméletekkel, jellemzőjük továbbá a hajlam a miszticizmusra. Sebők Miklós rámutat arra, hogy képviselőik gyakran vesznek át gondolatokat kritikai-baloldali szerzőktől anélkül, hogy forrásukat megjelölnek, vagy kritikailag reflektálnának azokra.

Míg az organikus közigazdászok fő elméletalkotója Kornai János, fő gazdaságpolitikusa pedig Antal László, addig a másik térfélen a fő elméletalkotó Bogár László, a fő gazdaságpolitikus pedig Matolcsy György. Ennek ellenére az elméleti és gyakorlati szerepek gyakran átfedik egymást.

Sebők Miklós igen gazdag empirikus anyagot felhalmozva mutatja be a két paradigma képviselőit, jellegzetes viselkedésüket, szövetségeket, valamint mozgásukat az intézményes és informális pozíciók között. Az organikus közigazdászok elemzésekor bemutatja személyes és hatalmi pozícióépítési eljárásaikat a forgóajtó, az intézmény- és hálózatépítés, a királycsinálás, a tanácsadás és az ismeretterjesztés terén. Rámutat szerep- és pozícióhalmozásukra, melynek klasszikus esete, amikor olyan közigazdász ír tudományos igényűnek felmutatott művet például a privatizációról, amelyben személy szerint nemcsak hogy maga is részt vett, de az abból származó pénzügyi bevételből is részesedik.

A modernizációs konszenzus főszereplői, az organikus közigazdászok önmagukat a nyugatosodás és a feltétlen piacosodás iránt elkötelezett szakértőkként mutatják be, akik azonban Sebők Miklós szerint csak a politikai rendszerváltás után kapcsolják magukat a rendszerváltó elitekhez. Ők azok, akiket magam késő-kádári technokratáknak nevezek, de kutatásaim szerint már jóval korábbtól, a 80-as évek elejétől megkezdték gazdasági rendszerváltó tevékenységüket – még ha a kezdetekkor ennek talán nincsenek is teljesen a tudatában. E csoport szoros kapcsolatban áll egyfelől a nemzetközi pénzügyi vezetékekkel, másfelől a jelentős érdekeltséggel rendelkező multinacionális konglomerátumok képviselőivel.

Az organikus közigazdászok egyik legfontosabb akciója a bankkonszolidáció, valamint a kereskedelmi bankok külföldi kézbe juttatása volt, amely szerintük a bankrendszer súlyos válsága miatt elkerülhetetlen volt. Sebők elutasítja ezt, magam azonban ebben a kérdésben inkább az ő oldalukon állok. Kutatásaim szerint e bankok tőkeellátottsága már az alapítás pilanatában is alacsony volt. A 90-es évekre pedig a rossz hitelek valamennyi magyar tulajdonban lévő kereskedelmi bank

portfóliójának jelentős részét tették ki. (Nem függetlenül a velük bonyolult kereszttulajdonosi kapcsolatban lévő magyar nagyvállalatok nehéz, sokszor a bizonytalanság miatt is válságos helyzetétől.)

Sebők Miklós szerint az organikus közigazdászok nemcsak a modernizációs konszenzus felemelkedésében játszottak kulcsszerepet, de annak bukásában is. Kiemelt rendszeralkító tevékenységüknek ugyanis nem volt legitimációja, hiszen nem demokratikus választásokon, hanem kinevezéseken keresztül szerezték pozícióikat. „A gazdaságpolitika e technokratizálódása jelentős mértékben hozzájárult a demokratikus intézményekbe vetett bizalom – 2006 őszétől felgyorsuló – megingásához.” A modernizációs konszenzus 2010-re emellett közpolitikai sikerességének legitimációját is elvesztette.

Sebők Miklós szerint e kettős tényező, valamint a 2008-as világgazdasági válság okozta sokk vezetett a Fidesz kétharmados győzelméhez. A gazdaságirányítás kulcspozíciót ekkor-tól a pénzügyi nacionalizmus hívei – Matolcsy és társai – vették át. (Az ellenhegemónia kialakulása azonban mégis inkább folyamatos volt. A szerző nagyszerűen kidolgozott, újszerű eset-tanulmányban mutatja be, hogy az organikus közigazdászok Bankszövetségbe tömörülő bankárfrakciójának alkuereje a két-ezres évek közepétől kezdve folyamatosan hanyatlott.)

E folyamatot erősítette az is, hogy a globális gazdasági és pénzügyi válság nyomán az organikus közigazdászok pozíciói szerte a világban meginogtak: a globális válság elhárításában kudarcot valló pénzügyi elitől a politikai elitek vették át a hatalmat. A hegemoniaváltás okainak feltárását e ponton kissé le-legyszerűsítettnek érzem. Mintha művében Sebők Miklós túlfeszítené a magyar kapitalizmus pénzügyi jellegének jelentőségét.

E kapitalizmus – megítélésem szerint – legalább annyira leírható félperifériás, egyoldalú exportorientációjú kapitaliz-

musként, mint pénzügyiként. A magyar GDP-t gyakorlatilag néhány német érdekeltségű, döntően német piacra termelő transznacionális vállalat húzza.

Ez lett a magyar gazdaság veszte 2008-ban, mivel ekkor a német piac „bezuhant”. Valamint az, hogy ettől nem elválasztható módon, némi emelkedés után a belső életszínvonal is radikálisan csökkent. Ha e tényezőket említi Sebők Miklós közpolitikai kudarcként, akkor akár egyet is értünk. Ám így, a tényezők említése nélkül e megfogalmazás némileg homályos.

A hegemoniaváltást vezérző elitek célja Sebők Miklós szerint elsősorban egy új nemzeti tőkésosztály kialakítása, ezen belül pedig a magyar tulajdon uralkodová tétele a bankszektorban. Ehhez öt lépésen keresztül vezet az út: az első lépés azon ágazatok kijelölése, ahol a hídfőállásokat ki lehet építeni. Mondanunk sem kell, hogy ezek közül messze kiemelkedik a gazdaság vérkeringését elsődlegesen biztosító bankszektor. Második lépés a nyertesek kiválasztása. A harmadik lépés a nyertesek ellátása megrendeléssel, hitellel, nyereséggel, hosszabb távon újra befektethető tőkével. A negyedik lépés a szabályozók, jogszabályok testre szabása. Végül az ötödik lépés a nyertesek bekapcsolása a politikai rendszerbe – vagyis a visszacsatolás biztosítása. Mindez már megtörtént és továbbra is folyamatban van. A könyv érdekfeszítő fejezete a bankszektor átalakulását, átalakítását bemutató esettanulmányok sora.

Sebők Miklós szerint egy valóban baloldali társadalom- és gazdaságpolitikával elkerülhető lett volna, hogy az elmúlt harminc évben paradigmák fogáságában vergődjünk. E politika akkor lett volna sikeres, ha ötvözi a két versengő nézetrendszer progresszív elemeit. Könyve végén a szerző további lehetséges kutatási irányokat vázol fel, többek között a pénzügyi rendszer átalakulásának tanulmányozásához használt módszerek

alkalmazását a gazdaság más szektoraira. A nagyszerű munka remélhetően folytatódik!

De mi is volt valójában a célfüggvényben?

Mint azt láttuk, Scheiring Gábor és Sebők Miklós szerint az általuk vázolt történelmi léptékű folyamatnak volt valós alternatívája. Scheiring Gábor szerint ehhez valódi szociál demokráciára lett volna szükség, Sebők Miklós pedig a gazdasági rendszerváltás elsietettségét kifogásolja. Kutatásai szerint az ország eladósodottságának mértéke nemzetközi viszonylatban nem volt olyan kirívóan magas, ami indokolta volna a politikai rendszerváltás után születő gazdaságpolitikai döntések radikalizmusát, úgymint a csődtörvényt, a szovjet piacról való teljes kivonulást és a gyors privatizációt.

A történetekre globális szemszögből ránézve azonban más kép tárul elénk. A létezett szocializmusnak sok belső baja volt, de mégsem ezek miatt omlott össze, hanem kívülről megdöntötték. A centrum túltermelési válságával összefüggésben „a Nyugat”, és fő képviselője, a globális főhatalmat gyakorló nemzetközi gazdasági és pénzügyi szuperstruktúra érdekelt volt térségünk, ezen belül országunk bekebelezésében. Szüksége volt piacainkra, olcsó, és akkor még jól képzett munkaerőnkre, levetett, elavult technológiája elhelyezésére, termelőeszközeink hatékony részének kimazsolására. Ehhez viszont komprádorainak, elsősorban a késő-kádári technokráciának a legrövidebb időn belül létre kellett hoznia – nagyrészt működőtőke-import útján – azt a nagyburzsoáziát, melynek léte garancia arra, hogy itt nem valamiféle lassú, szerves fejlődés útján születő, ködös harmadik út, hanem kizsákmányolásra alkalmas kemény kapitalizmus épül fel. Ez került a rendszerváltás célfüggvényébe.

Mindehhez vegyük hozzá országunk induló adottságait: a szabadon rendelkezésre álló külső források hiányát, a zsugorodó GDP melletti növekvő adósságtörlesztési kötelezettséget, majd a GDP már említett hat-hét százalékát kitevő, a transznacionális vállalatok burzsoáziája által bonyolított profitrepatriálást. A célfüggvényben ezzel összefüggésben nem is anynyira valamiféle eredeti tőkefelhalmozás, hanem – Matolcsy György találó kifejezésével élve – egy eredeti tőke- és jövedelemátcsoportosítás volt kódolva. Az átszivattyúzás forrását az állami vagyon és a társadalom tagjainak jövedelmei jelentették. Ez az a kiszigerelő folyamat, amelynek az organikus közgazdászok szerint „nem volt alternatívája”. Ezt pedig – szemben Scheiring Gábor és Sebők Miklós feltevésével – egy szociál-demokrata vagy progresszív baloldali politikai erő nem tudta volna levezényelni.

A demokrácia színlelt volta már idézett kutatásaim szerint nem volt véletlen – e kifosztó folyamat keretében törölték a politikai rendszerváltáskor az Alkotmányból az univerzális szociális jogokat, majd 2000-ben a lakhatási jogot is. A demokrácia, ezen belül a jogállamiság színleléssének másik jellegzetes esete volt a nagyvállalkozásokra, közöttük is elsősorban a transznacionális vállalatokra vonatkozó versenyszabályok bevetetésének késleltetése és a jogszabályok nagy cégekre szabása – már ebben a kurzusban is. (A jogszabályok gyakran az érintett nagyvállatok ügyvédi irodáiban készültek.)

Mivel a 2010-ben hatalomra került pártok célja sem volt más, mint a burzsoázia, ráadásul döntően a magyar nagyburzsoázia megerősítése, de legfőképpen egy új kliensburzsoázia létrehozása, a strukturális kényszerek, ha lehet, ekkorra még erősebbé váltak. Egyszerűtlenül nem volt felülről osztogatható vagyon (tehát a „régiiktől” el kellett venni ahhoz, hogy az „újak” felépíthessék magukat), de volt a tulajdonáramlást szabályozó jogrendszer.

Másrészt – mint arra Scheiring Gábor rámutat – tarta ni lehetett a válság évei alatt megtépázott, majd a választási kampányban ígéretekkel elhalmozott, agyonudvarolt munkásosztály – a magam megfogalmazásában inkább munkáság – lázadásától. Ezen okok miatt kellett nyíltan felerúgnia Orbán Viktor kormányainak a fékek és ellensúlyok rendszerét. Némileg leegyszerűsítve: A „baloldali” kormányok „osztogatnak” a (szélső)jobboldali kormányok „fosztogatnak”. Másfelől: a 2010 utáni folyamat egésze valójában nem tekinthető másnak, mint az azt megelőző korszak túlrajzolt képének.

A két korszak különbségét négy tényezőben tudom megragadni. Egyrészt a liberális demokrácia intézményeihez való viszonyban. Másrészt abban, hogy míg a „baloldali” időszakban a nagyburzsoázia uralta a vezető politikai elitet, addig 2010 után a politikai elit sikeres kísérletet hajtott végre e hatámi viszony megváltoztatására, a nagyburzsoázia megzabolázására. Harmadrészt abban, hogy míg a „baloldali” politikai erők a legszegényebbeket támogatták a középrétegek rovására, addig az Orbán fémjelezte politikai hatalom egy hozzá hű „középosztály” létrehozásának vágyától vezéreltetve a legszegényebbeket szípolyozza ki. Végül, de nem utolsósorban: szemben elődeivel, Orbánék intenzív kapcsolatokat hoztak létre és építének a keleti tekintélyuralmi rendszerekkel, elsősorban Oroszországgal.

És ezzel eljutottunk oda, hogy globális nézőpontunkat tovább tágítsuk. Míg 1990 és 2010 között az Egyesült Államok uralma mellett a világ egypólusú volt, Magyarországon csak is az e nagyhatalom által vezetett „szuperstruktúrának” voltak belső szövetségei: a késő-kádári technokrácia, a transznacionális tőke, a lojális értelmiégi és média. (E beágyazottságot Sebők Miklós is érzékeli és érzékelteti, de következményeinek érvelésében nem ad elég nyomatéket.)

A 2000-es évek második felétől azonban Oroszország és a többi keleti tekintélyuralmi rezsim ereje megnőtt, a világ megindult a két- vagy többpólusúság irányába. Oroszország pedig odaállt a Fidesz vezette konglomerátum mellé. Utóbbi a „magyar kapcsolattól” egyfelől az Európai Unió egyébként sem erős belső kohéziójának meggyengítését, másfelől az Egyesült Államok befolyásának csökkenését reméli. Ennek jegyében nem csupán a magyar politikai elit hatalmi törekvéseit támogatja, de igyekszik szövetségeseket találni a hazai nagyburzsoázián belül is, sőt egyenesen beépülni oda.

Mára tehát mind a „szuperstruktúrának”, mind a „keleti blokknak” megvannak a maguk belső komprádorai. Megítélezem szerint ez az alapja az Orbán fémjelezte hatalom „buheráló” gazdaságpolitikájának és e politika eddigi sikerességének. Sebők Miklós azon tételeivel szemben, mely szerint a jelenlegi hatalom is egy merev paradigma fogsgában kormányoz, valójában e hatalmat nem vezérlik elvek és szabályok. Egyszerűen csak ott avatkozik be, ahol éppen a cipő szorít. E kevert gazdaságpolitikával pedig Orbánék mostanra valóban növelni tudták az ország mozgásterét. Kérdés, hogy e kegyelmi időszak meddig tart majd. Különös tekintettel arra, amit kormányzásuk felélő jellegéről írtam...

Kritikáim, észrevételeim és gondolattársításaim sokasága is bizonyítja, hogy Scheiring Gábor és Sebők Miklós nagyszerű, egyedülálló műveket hoztak létre. Ott a helyük az elmúlt harminc év legjelentősebb társadalomtudományi alkotásai között.

Gratulálok a szerzőknek, és minden könyvet melegen ajánlom nemcsak a szűk szakmai közvélemény, hanem a lehető legtágabb értelmiségi közönség számára is. Megismerésük elengedhetetlen nem csupán eddigi történetünk jobb megértéséhez, de a jövő perspektívájának, az előttünk álló alternatívaknak a felrajzolásához is.

A kizsákmányolás annál is nagyobb...

2020 nyarának elején jelent meg Éber Márk Áron *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete* (Társadalomelméleti Műhely, Napvilág Kiadó) című nagyszerű új könyve, mely szinte rögtön nagy visszhangot váltott ki, és azóta is élénk érdeklődés övezи. Jelen írásomban többrétegű és összetett véleményem kifejtésére teszek kísérletet a gondolatilag igen gazdag műről – összefüggésben azonban eme sokrétűséggel, annak minden vonulatát itt és most nem fogom tudni érinteni.

Éber Márk Áron fő tétele, hogy a magyar társadalom egy felfelé és lefelé széthúzódó csepp formáját ölti a világkapitalizmus tengerében, mely belső szerkezetét tekintve egy zárt osztálytársadalmat alkot. A csepp formájának és belső szerkezetének alakításában nem a belső viszonyok, hanem a külső, globális politikai, gazdasági és kulturális tényezők, hatások játszák a döntő szerepet. Ezen csepp alakja a kapitalista világrendszer neoliberális fordulattal kezdődő korszakának kezdeté, majd különösen 2008–2010 óta megnyúlt, mely a társadalom egyre erősödő polarizációját, a társadalmi különbségek növekedését jeleníti meg. A felső, tűszerű részt a társadalom egyharmada foglalja el, a társadalom kétharmada viszont lefelé kiterebélyesedő részben található. Bár miként a jelen, úgy a jövő is nagymértékben a külső, strukturális tényezők alakulása által meghatározott, a baloldal egy új nemzedékének intézményesített mozgalma révén – ha az artikulálni képes az alul lévők érdekeit – a csepp alakja megváltoztatható, a társadalmi különbségek és velük a kizsákmányolás mérsékelhető.

Termékeny innovációk

A szerző jelentős újítása, hogy a magyar társadalom osztályszerkezetét egyszerre értelmezi a tőke-munka viszonyban, és helyezi el a kapitalista világrendszer centrum-periféria viszonyában. Hat alapvető globális osztályhelyzet formálódik ebből: nyugati tőke, nyugati munka, keleti tőke, keleti munka, hazai tőke, hazai munka. Ezek viszonyrendszerére alkotja a magyar társadalom globális osztályszerkezetét. „Ennek a magyar társadalmon belül megmutatkozó szerkezetét összességében három alapvető viszony jellemzi. Egyrészt a tőke-munka viszony, másrészt az uralkodó-alávetett viszony, harmadrészt pedig a fent-lent viszony. E három alapviszony összefonódása miatt megkülönböztetem egyfelől a felső, uralkodó tőkésosztályokat, másfelől pedig az alsó, alávetett munkásosztályokat.”

Itt és most megelőlegezem azt a tézisemet, hogy a magyar társadalom nem osztálytársadalom sem globális, sem lokális metszetben. Miután azonban az Éber által leírt összefüggésrendszer és az abból származó dinamikák leírásának fő vonalával egyetértek, ezt majd csak a következő, kritikai fejezetben fogom bolygatni.

A munkásosztály pozíciójának jellemzésére Éber Bourdieu nyomán bevezeti a névleges – „csak papíron létező” – és a valóságos osztály fogalmát. Marxszal szemben a szerző úgy véli, hogy a névleges osztályok nem feltétlenül jutnak el az osztálytudatra ébredéshez és a közös cselekvéshez, nincs tehát olyan szükségszerűség, hogy a munkásosztály a történelmi időben előrehaladva öntudatra ébred, és fellázad a tőkével szemben. (Bár, magam hozzáteszem, van rá tendencia – részletesen lásd többek között Újszocializmus – és a baloldal új helyzetben című, e kötetben is szereplő írásomat.) Az öntudatra ébredés és közös cselekvés azonban eddig csak történelmileg kivéte-

les pillanatokban, illetve meglehetősen rövid időre szabottan, ritka társadalmi konstellációk előállásának esetén következett be – eme pillanatokat, időszakokat követően többnyire elhalt. A szerző gondolatmenete egy marxi tradíciót követő társadalomtudós részéről nagy bátorságra vall. A magyar munkásosztályt Éber névleges osztályként definiálja.

A könyv legjelentősebb növumának a köztes-közvetítő osztályok fogalmainak bevezetését tartom, mely a forgalomban lévő középosztály-elméletek kritikájaként fogalmazódik meg. A középosztály-elméletek Éber szerint egyfelől elfedik a fennálló rendszer legalapvetőbb antagonizmusát, a tőke-munka viszonyt, másfelől ezzel összefüggésben azt az illúziót keltik, hogy a kapitalizmus perifériáján, félperifériáján kialakulhat széles és viszonylag autonóm társadalmi közép.

Éber a köztes-közvetítő osztályok fogalmainak bevezetését annak a jelenségnek az elméleti leírása céljából tartja szükségesnek, mely szerint az állam a tőke-munka viszonyon kívül létrehoz és fenntart a tőkeviszonyoknak közvetlenül alá nem rendelt társadalmi helyzeteket. Közvetítő osztályoknak azokat a társadalmi csoportokat nevezi, melyeket tulajdonosként, illetve foglalkoztatónak az állam „hoz létre”, abból a célból, hogy azok hozzájáruljanak az állampolgárok munkaerejének újratermeléséhez, megújításához (gyógyítják, ápolják, tanítják őket és gyermekük), fenntartják a közrendet, biztosítják a termelés zavartalan ságát és igazgatják az állami és közügyeket.

A köztes osztályok (például menedzserek, szakértelmiség, szellemi foglalkozásúak) viszonylagos autonómiát és viszonylag magas jövedelmeket élveznek, de munkájuk mégis bér-munka, mellyel a profitot gyarapítják. Mindazonáltal nem tekinthetők munkásoknak, pontosabban helyzetük Erik Olin Wright (1985) nyomán ellentmondást hordoz. (Minderre még visszatérek.)

Osztály – kizsákmányolás – munka

Éber az osztályhalál-elméletek kritikájához kapcsolódóan fogalmazza meg határozott álláspontját: osztályok márpedig vannak! De mivel is bizonyítja ezt? Azzal, hogy vannak osztályhelyzetek. De miknek is van helyzetük? Az osztályoknak. De mik is az osztályok – és itt visszajutunk a kiindulóponthoz... Vagyis azt állítom, hogy a szerző bizonyítása tautologikus, ezért gyenge lábakon áll. Számomra, mint a marxi tradícióhoz kapcsolódó társadalomkutató számára az osztályok létezése csak olyan társadalmi csoportok esetén tételezhető, amikor ezek a társadalmi csoportok harcban állnak egymással. A történelem osztályharcok története – állítják Marx és Engels a *Kommunista Kiáltványban*, sőt az osztályharc egyenesen a társadalmi fejlődés motorja. De vajon tényleg így van ez? Éberrel együtt magam is kéttem. Ő, mint azt láttuk, úgy oldja fel ezt a dilemmát, hogy megkülönbözteti egymástól a névleges és valóságos osztályokat. Szerintem viszont az osztály fogalmát a marxi hagyománynak megfelelően mégiscsak fenn kell tartani az egymással ténylegesen és artikuláltan harcban álló társadalmi csoportok definiálására.

Ébernek ezen a ponton gondosabban kellett volna viszonyulnia az e dilemma feloldására születő legfontosabb rivális elméletekhez, vagyis az elitelméletekhez: elsősorban C. Wright Mills (1972), a maiak közül főként Higley és Pakulski (2007) munkáira gondolok itt – de gondolhatok a sajátjaimra is. Ezek ugyanúgy az alul lévők szemszögéből megfogalmazott kritikai elméletek, mint a marxi, de szerzőiknek az az elméleti és empirikus meglátása, hogy az uralkodó elitek hatalmi pozíciójának éppen az a legfontosabb forrása, hogy az alul lévő társadalom atomizált, csak kivételes és/vagy átmeneti helyzetekben képes megszerveződni, és szembeszállni a hatalmon lévőkkel. Ezt a

helyzetet magam – Marxhoz ezen a ponton kapcsolódva – úgy definiálom, hogy az atomizált és differenciált munkásság bizonos társadalmi-hatalmi konstellációk előállása esetén, legalábbis egy időre, képes munkásosztállyá szervezni önmagát. (És/de mint azt már jeleztem, az osztállyá szerveződésre hosszabb távon tartós tendencia is mutatkozik.)

De mióta és miért atomizálódnak az alul lévők, így a munkásság is?

Kicsit messzebből kezdve: marxi értelemben csupán a politikai és gazdasági szféra éles szétválasztásán alapuló szabad versenyes kapitalizmus – vagy legalábbis annak ideáltípusa – volt osztálytársadalom. Vagyis az a társadalmi viszonyrendszer, amelyben a tőke még nincs (vagy csak kevéssé) van felruházva politikai hatalommal, ezért eme tőkének gazdasági szerepéből – mint önmagában vett tulajdonságának forrásából – eredeztetethető kiszákmányoló természete a munkásság által *közvetleneül* és *naturálisan* is felismerhető. Ekkor, erre az időre szerveződik a munkásság osztállyá. Az e társadalmakban zajló éles osztályharcból születnek a kommunista és szociáldemokrata mozgalmak. A monopolkapitalizmus kialakulását követően, és különösen az intézményi befektetések nagymértékű elterjedésének, valamint a tömegtájékoztatás nagy erejű iparaggá válásának – Habermas (1971) megfogalmazása szerint: a polgári nyilvánosság szerkezetváltozásának, pontosabban feudális *udvarról* alakulásának – időszakától kezdődően azonban a tőke képes elrejtőzni az általa finanszírozott politikai pártok, kormányok és médiák, valamint más intézmények háta mögé. Ennek pedig az a következménye, hogy a tőke és munka ellentétes viszonya, a kiszákmányolás ténye szinte észrevehetetlennek válik. Ezért a médiák hatható közreműködésével – és azon keresztül többek között az identitáspolitika túlhajtásával – atomjaira szakított társadalom mindenkorai dühe a leginkább látható

ellenpólusok, vagyis a mindenkorai kormányok és a mögöttük álló hatalmon lévő pártok ellen irányul, velük szemben artikulálódik. Vagy manapság már a szupranacionális politikai és gazdasági intézmények ellen (is). És mivel az osztályfogalom természetéből adódóan egyosztályos társadalmakat feltételezni logikai képtelenség, a felül lévők sem alkotnak osztályt, legfeljebb millsi értelemben vett uralkodó éliteket vagy pontosabban, inkább weberi értelemben vett rendeket.

Csak egyetérteni tudok Éber azon, marxi ihletésű tételeivel, hogy a kapitalizmus egyik legfontosabb sajátja a tőke és a munka közötti antagonisztikus ellentét. Ez abból fakad, hogy a tőkések rendelkeznek a munkások munkája felett, elsajátítva annak eredményét – ez a kiszákmányolás. Ennél a résznél azonban ki kellett volna térni arra, hogy Marx modelljében nincs szó eltulajdonításról, lopásról és erőszakról: a munkás szabad akaratából adja el munkaerejét a tőkésnek, ez azonban olyan áru, melynek birtokosa a munkaereje újratermeléséhez társadalmilag szükséges munkánál – értéknél – nagyobb menyiségű munkát fejt ki, annál nagyobb értéket hoz létre. Ennek a többletmunkának a tőkések általi elsajátítása a profit forrása. Sietek hozzáenni: a 70-es évektől datálható neoliberális fordulattól kezdődően a munkásság egyre nagyobb részének béré alakul úgy, hogy az nem fedezi munkaerejének újratermelési költségeit (lásd többek között *New Capitalism – and What Can Replace it* című könyvem, 2008). Itt arról van szó, hogy a profitrát csökkenését a tőkések a kiszákmányolás növelésével ellensúlyozzák (ahogy az Marx egyik opciójában is szerepel).

De megoldható-e elméletileg az a szituáció, hogy az osztályok létét nem tételezem, ugyanakkor a kiszákmányolás létezését tényként kezelem? Ez úgy oldható fel, hogy azt állítom: miként a munkásság, úgy a kiszákmányolás is atomizálódik, és a kiszákmányolás mértéke többek között azért lehet egyre na-

gyobb, mert az egyes munkás nem élvez – vagy csak egyre kevésbé – sorstársai védelmét. Ezt erősíti a hálózatosodás, a globális termelési láncok darabokra szakadása, mely azzal jár, hogy egy-egy termékhez, termékcsoporthoz kapcsolódóan a különböző érintett régiókban és termelőegységeknél egészen különböző kiszákmányolási ráták realizálódnak. (Ez azzal is összefügg, hogy a munkaerő újratermeléséhez társadalmilag szükséges munkamennyiség és ezért a munkabér az egyes régiókban egészen különböző lehet.)

A kiszákmányolásnak a marxinál szélesebb értelmezése Éberrel abból is eredhet, hogy a munka igen tág fogalmát használja: a munka „nem kizárolag bér munkát (munkabérét cserébe elvégzett munkát), munkabérét eladott munkaidőt és munkaerőt jelent, hanem általános értéktermelő tevékenységgéként ennél jóval többet. Magába foglal minden, a bér munka világán kívüli munkatevékenységet is: a termelő (produktív) és az újratermelő (reproduktív) munkát ugyanúgy, mint a formalist és informalist. E tág munkafogalom magában foglalja az áratermelés szféráján belül és azon kívül végzett munkatevékenységeket is, így része a munka(erő) újratermelése, a társadalmi reprodukció is.”

A reproduktív munka fogalmának alkotó alkalmazása igen fontos és hasznos, különösen az újkapitalizmusban, melyben (mint arról az előbb szó volt) a tőkés a munkaerő újratermeléséhez szükséges munkának munkabérként csak egy részét fizeti meg. A többi a háztartásokra hárul, vagy – és ez a gyakoribb – a munkaerőt nem termelik újra, ami a „humán erőforrások” lassú vagy gyors pusztulásával jár.

Mindazonáltal úgy vélem, hogy Éber túl széles értemben használja a reproduktív munka fogalmát. Az ugyan igaz, hogy különösen az újkapitalizmusban a tőke-munka viszony és vele a kiszákmányolás a társadalmi élet legintimebb szféráiba is be-

hatol – de nem hatja azt át teljesen. Nem gondolom, hogy a legősibb emberi tevékenység, a gyerekszülés, gyereknevelés és a szeretteinkről való gondoskodás kizárolag az áruviszonyokon belül végzett munka lenne – hogy egyáltalán *pusztán* munka lenne. Mindez az emberi kiteljesedés egyik forrása – még az elidegenedett társadalmi viszonyok között is, sőt azok ellenére is. Ha ebben nem hinnénk, akkor abban sem hihetnénk, hogy a fennálló társadalom megváltoztatható, a kapitalizmus meghaladható: nem lelnénk olyan pontot az emberi természetben, melyből kiindulva, melyre építve az emberek változtatni akarnának elidegenedett életükön. Az alapvetők persze a strukturális változások, de ha azok nem épülnek valami, az egyénekben rejlő elemi jóra, akkor nincs, nem lesz, aki véghez vigye, megvalósítsa azokat.

A háztartásokon, családokon belül gyakorolt gondoskodás így *ellentmondásos, összetett immanenciájú* tevékenység.

De mi a helyzet azokkal a cselekedeteinkkel, amelyek sem nem bérünkák, sem nem reproduktív munkák, tehát nem állnak a tőke szolgálatába – de még csak nem is tekinthetők az intim szféránkon belüli önzetlen gondoskodásnak? A tágabb közösségeért végzett tevékenységre gondolok itt, mely olykor erőfeszítést, lemondást, sőt áldozatot is követel – persze ugyanannyi örömet is. Nos, a magam megközelítésében ez is munkatevékenység, mely túlmutat a kapitalizmuson, a tőke-munka reláción, és egyáltalán az áratermelési viszonyokon. E munka fennmaradása az emberi társadalom és az emberi identitás fennmaradásának egyik alapfeltétele. De egyben kiteljesedésének záloga is. Az Éber által definiált munka fogalmát tehát ezen megközelítésnek megfelelően túl *szűknek* értelmezem. Vagyis ezen a ponton a munkatevékenység egy szélesebb értelmezése mellett teszem le a voksom.

Múlt és jelen

A mű egy fontos fejezetében a szerző a magyar társadalom osztályszerkezetének történeti formálódását mutatja be – a kapitalizmus születésétől napjainkig.

Éber a létezett szocializmus viszonyainak elemzésekor állást foglal az államkapitalizmus versus államszocializmus vitában. Bár, mint írja, az államkapitalizmusként történő definíálás mellett szólnak érvek – a munka alávetettsége az immár államosított tőkének, a munkamegosztás hierarchikus rendjének fennmaradása, az árutermelés és a béralkotás fennmaradása, a munkaerőáru eladásának kötelezettsége és az állam monopolfelvásárlása, a tőkefelhalmozás kényszere – ő maga mégis államszocializmusként határozza meg az adott rendszert. Hiányként értékelem, hogy ezt az álláspontját nem igyekszik igazolni.

Saját kutatásaim nyomán magam valójában köztes álláspontot foglalok el ebben a kérdésben. A létezett szocializmust félperifériás szocializmusként definiálom (a félperifériás jellegre, pontosabban annak súlyos következményeire a szerző is utal, de azokat nem hangsúlyozza eléggyé). Két okból: egyrészt e definíció kifejezi azt, hogy egy félperiférián létrejövő szocializmus nem lehet független a világkapitalizmus rendszerétől, annak viszonyaitól. Ami abban is kifejezésre jut – összefüggésben a hidegháború diktálta fegyverkezési hajszával is –, hogy „modernizációs kényszer” alatt áll, pontosabban működik. Ez viszont melegágya a politikai diktatúrának, majd a politikai berendezkedés alapvetően autoriter jellegének éppúgy, mint a félkapitalista termelési viszonyok erős jelenlétének. És itt jön az, hogy bár a szerző említi a rendszer félperifériás vonásait, azt nem vezeti végig, hogy a félperifériás pozícióból szinte egyenesen következik annak lehetetlen-

sége, hogy közvetlenül a „társult termelők” lehessenek a termelő javak birtokosai.

De mindenkorral miért csak félikapitalista termelési viszonyról beszélek? Melyek azok a szocialistikus vonások, melyek miatt mégis pontosabb az akkor fennállót szocializmus-ként, mintsem kapitalizmusként definiálni? A sok ok közül itt és most csak három tényezőt emelek ki. *Egyrészt*: bár nincs proletárdiktatúra, saját kutatásaim azt mutatják (többek között Szalai 2004, 2005) és Bartha Eszter kiváló munkáiból is tudjuk (többek között Bartha 2009), hogy a társadalminak nevezett tulajdon összetett tulajdonviszonyt reprezentált: bár a tulajdonjogok egy hatalmon lévő rend kezében (felső pártvezetés, technokrácia és nagyvállalati vezetők – erre még visszatérrek) összpontosultak, eme rend mégsem volt azok kizárolagos kollektív magántulajdonosa. Eme kollektív tulajdonos soha nem volt annyira elidegenedett a munkásságtól, mint a burzsoázia bármely kapitalizmusban. Ezt mutatja, hogy a felső pártvezetés az 56-os forradalmat követően hosszú időn keresztül kiemelt figyelmet szentelt a munkásság, ezen belül a nagyipari munkásság életviszonyainak – és ha azokkal elégdetlen volt, akkor közbeavatkozott. A hatalmon lévő rend az általa elsajátított profitból részesítette a munkásságot – és az értelmiséget – is.

Másrészt, a létezett szocializmus Magyarországon addig soha nem látott társadalmi mobilitást hozott, ami együtt járt széles társadalmi rétegek kulturális felemelkedésével is. Végül, de nem utolsósorban, mindezzel összefüggésben klasszikus korszakában felszámolta a tömeges szegénységet, és egy addig nem látott középrétegesedési folyamatot, „felemás polgárosodást” indukált.

Ami az „államszocializmus” fogalomban az „állam” jelzőt illeti, még ha el is fogadránk ezt a megközelítést, akkor is he-

lyesebb lenne állam- és nagyvállalati szocializmusról beszélni: a 70-es évek közepén mesterségesen létrehozott, többnyire monopolhelyzetű, túlcentralizált nagyvállalatok ugyanis már létrejöttek pillanatától önálló és erős érdekcentrumokként funkcionáltak (kutatásaim szerint – a szerző állításával ellentétesen – nem csupán a 80-as évek második felétől váltak a reálgazdaság legjelentősebb szereplőivé, azok voltak már keletkezésükkor is), és érdekeik ellentétesek voltak az állami bürokrácia funkcionális, tehát a gazdaság külső és belső egyensúlyáért felelős részének érdekeivel. Ennek oka az volt, hogy az állami bürokráciára zúduló támogatási igényeikkel folyamatosan szétfeszítették az ezen egyensúlyokat védő, kordában tartó kereteket. Eme nagyvállalatok erejét mutatja, hogy 1972-es összehangolt politikai akciójuknak, a nagyvállalati ellentámadásnak döntő szerepe volt az 1968-as gazdasági reform megakasztásában, sőt visszafordításában (Szalai 1982). Éber állításával szemben ugyanis a gazdaság piaci elemeinek a reformmal való kiterjedése többségüknek nem volt ínyére. Mivel mesterséges képződmény mivoltukból adódóan nagy részük nem volt rentabilis, már a piaci viszonyok halvány árnyának megjelenése is megrendítette helyzetüket.

Már utaltam rá: a magyarországi létezett szocializmus klaszszikus korszakában a hatalmi hierarchia csúcsát a hatalmon lévő rend foglalja el, melynek részei az uralkodó rend (a felső pártvezetés), az állampárt-pártállam technokráciája és a nagyvállalati vezetők. Weberi értelemben eme képződmény azért tekinthető rendnek, mert tagjait közös ethosz, értékrendszer és magatartásminták jellemzik, és a formális és informális kapcsolati hálók bonyolult rendszere tartja össze. Ugyanakkor – mivel a munkásság nem szerveződik osztályá (utoljára ez az 56-os forradalom rövid időszakában történt meg), egyosztályos társadalmak pedig (mint arról már szó volt) nem léteznek –, ez

a rend a klasszikus értelemben nem alkot osztályt. Mindazonáltal rendelkezik osztályvonásokkal. Marxi értelemben azért, mert a tulajdonjogok az ő kezében összpontosulnak, weberi értelemben pedig azért, mert a rend gazdasági teljesítményét a nagyvállalatok tevékenységének értékelésén keresztül az adminisztratív piac időről időre visszaigazolja vagy megkérdőjelezzi.

De mi is az az adminisztratív piac, és mi a jelentősége? Nos, ez a piac a formális és informális alkumechanizmusok egymás-sal szoros kölcsönkapcsolatban álló, bonyolult szövevénye. Az Éber által idézett Böröcz József fontos innovációja, hogy a létezett szocializmus klasszikus korszakát globális nézőpontból a kettős függőségek – egyfelől a szovjet birodalomtól, másfelől a nyugati centrumkapitalizmustól való függés rendszereként írja le. Abban azonban empirikus kutatásaim szerint téved Böröcz, és vele Éber is, hogy egyrészt a formalizált alkumechanizmusok az első, vagyis hivatalos társadalomhoz és gazdasághoz, míg az informálisak a második társadalomhoz és gazdasághoz kötődnek. (Közbevetőleg: Éber a szöveg egy pontján azért halványan utal erre.) Az adminisztratív piac jelensége és fogalma éppen azt fejezi ki, hogy az első és a második társadalom és gazdaság térben és időben is szervesen összekapcsolódik, kölcsönösen egymás támasztékát jelentik, miként a formális és informális alkumechanizmusok is. Az első és formális működésképtelen lenne a bele épülő második és informális nélkül. (Egy töredézett és fényes közetről van szó, mely felületén több pontból is visszaveri a fényt, hogy éppen melyik pontból, az attól függ, hogy milyen irányba mozgatjuk a fényforrás felé.)

Másrészt Böröcz és nyomában Éber szerint a kettős függőség elsősorban az első gazdaság és társadalom, valamint a második gazdaság és társadalom kettéválásával és megkülönböztethetőségevel függ össze: a külső függőségek belső társadalomszerkezeti következményekkel járnak, „bármely külső

dominancia szükségszerűen megtermeli a maga belső appártusát csakúgy, mint ennek »ellenzékét.“ A szovjet birodalom komprádora az első, hivatalos gazdaság és társadalom, míg ezzel szemben a tőkés gazdaság centrumaitól való függőség ilyen szempontú megfelelője a második, megtűrt gazdaság és társadalom.

Abban egyetértek Böröczzel, hogy minden külső és nyomáskepes hatalmi tömb megteremti az őt kiszolgáló és ebben a szolgálatban érdekelt belső társadalmi csoportokat. Magam azonban kutatásaim és a korábbiakban kifejtettek alapján úgy látom, hogy a komprádor csoportok közötti törésvonal más-hol húzódik, és átmetszi mind az első, hivatalos, mind a második, megtűrt szférát (csak egy példa: a második gazdaságban, második társadalomban nagy szerepet játszanak az úgynevezett buheráló kisvállalkozók és munkások – semmihez sem értenek mélyen, de minden meg tudnak javítani –, és ez karakterisztikusan kelet-európai jelenség). Az első, a szovjet dominanciának megfelelő oldalon az uralkodó rend (vagyis a legfelső pártvezetés) és bázisa, a nagyvállalati és az őket kiszolgáló ágazati minisztériumi vezetők csoportja. A velük ellentétes és a nemzetközi gazdasági és pénzügyi szuperstruktúrával szinkronban lévő másikon kezdetben a piaci reformokra nyitott technokrácia – ők döntően a funkcionális (főként a külső egyensúlyi helyzetért felelős) irányító szervezetekben töltenek be magas pozíciót – és a revisionista értelmiség helyezkedik el. Majd a soron következő generációváltás folyamatában felváltja őket a náluk radikálisabban Nyugat- és piacpárti késő-kádári technokrácia, mely a 80-as évek elejétől (nagyjából az IMF-be való belépésünkötől kezdődően) rohamos tempóban hódítja meg a hatalmon lévő rend kulcspozíciót – egészen a csúcsokig. Ez vezet aztán a 1989-es rendszerváltáshoz (részletesen lásd Szalai 2018a).

Éber helyesen állítja, hogy a rendszerváltás vezető ereje, majd az új hatalmi berendezkedés domináns szereplője a késő-kádári technokrácia – vagy, ahogy ő, a fogalmat kissé kitágítva értelmezi és nevezi, egyfajta „technobürokrácia”, vagy „ökonokrata szakértelmiség”. Ebből azonban Melegh Attila (2016) nyomán arra a következtetésre jut, hogy valóra vált Konrád György és Szelényi Iván jóslata arról, hogy az értelmiség nemcsak hogy osztályhatalomra tör, de egy új rendszerben mint átmeneti osztály meg is szerzi, és egy ideig birtokolja is eme hatalmat – és ebben már nem értünk egyet. Először is: a késő-kádári technokrácia a magam, korábban (a második fejezetben) vázolt megközelítése szerint nem alkothat osztályt, mert a társadalom nem osztálytársadalom. Ennél fontosabb azonban az, hogy a technokraták éppen Szelényiek releváns értelmiségdefiníciója alapján nem tekinthetők értelmiségeknek. E definíció egyik sarkalatos és helyes pontja ugyanis az, hogy egy értelmiségi társadalmi pozícióját sajátos tudása és *csakis* az legitimálja – vagyis értelmezésemben ennek lényege elsősorban az, hogy sem a politikai, sem a gazdasági hatalomnak nem alárendeltje, kinevezettje, másodsorban pedig az, hogy a társadalom (vagy legalábbis annak egy, hatalmon nem lévő része) visszajelzi tevékenységének fontosságát. Nos, ilyen értelemben a technokrácia soha nem volt legitim, vagy legitimítása csak igen gyenge lábakon állt: a létezett szocializmusban pozícióját elsősorban az uralkodó rendhez való hűségének köszönhette, ő maga meg sem igent jelent a nyilvánosság előtt, mely fontosságát visszaigazolhatta volna. A rendszerváltáskor pozíciójának záloga a globális főhatalomhoz, a nemzetközi gazdasági és pénzügyi szuperstruktúrához való lojalitás, e szuperstruktúra intencióinak követése volt. A nyilvánosság előtt ugyan már megjelent, és volt arra hatása is, mindazonáltal pozíciója visz-szaigazolásának forrását döntően csak korábbi, neki alárendelt

(értelmiségiként éppen öngyilkosságot végrehajtó), harmadik-utasból liberálissá, sőt sok esetben neoliberálissá vált értelmi-ségi szövetségesei jelentették. A 90-es évek második felétől, az általa létrehozott burzsoázia kialakulásától és megszilárdulásától kezdődően, annak „zsebébe került”, vagyis szerepcsere történt. Onnantól kizárolag a burzsoázia érdekeinek megfelelően kormányozhatott, és csakis annak engedélyével, valamint az általa diktált tematikával és ideológiával léphetett a nyilvános-ság elé. (Jó példa erre a késő-kádári technokrata, de jóléti progra-mja révén valódi szociáldemokrataként fellépő, következés-képpen a burzsoáziával szembekerülő, ezért miniszterelnöki pozícióját nem véletlenül csak jó egy évig megőrző Medgyessy Péter megpuccsolása 2003–2004-ben – Szalai 2012). Eme tech-nokrácia 2008-as világgazdasági és hazai válság nyomán bu-kott csak meg, hogy helyét egy nemzeti-konzervatív technok-rácia vegye át, melyet pozíciójából adódóan szintén (már) nem értelmiségek alkotnak – de ebbe most nem tudok bele-menni (bővebben lásd már idézett 2016-os tanulmányomat, valamint a háttérhez Scheiring Gábor és Sebők Miklós 2019-es kiváló könyveit).

A mához érve, Éber felvázolja az általa uralkodó osztálynak nevezett hatalmi konglomerátum szerkezetét: „Ezt az uralmat alapvetően három osztály szövetsége gyakorolja: egyrészt a kül-földi tőke osztályfrakciói, másrészt a hazai tőke osztályfrakciói, harmadrészt pedig a velük szövetségre lépő helyi államhatalom birtokosai.” Nem sokkal később pedig azt fejtegeti, hogy a hazai tőke alapvetően alárendelt a külföldi tőkének, de külön-nösen a nyugati székhelyű centrumtőkének. Utóbbival a ma-gam részéről egyet is értek, mindenazonáltal a hatalmi szerkezet általa adott leírásával kapcsolatban vannak kérdéseim, ponto-sabban kiegészítő gondolataim. Egjrészt, kik a helyi államha-talom közvetlen birtokosai? A hatalmon lévő pártok? Vagy az

állami bürokrácia technokráciája? Vagy mindkettő? Utóbbi-ra tippelek, de itt világos különbséget kellene tenni az uralkodó párt, pártok és az állam technokráciája között. Melyik a domináns? És kitágítva a kérdést, milyenek a dominanciaviszonyok a politikai hatalom és a gazdasági hatalom, vagyis az uralkodó párt, pártok és a nagyburzsoázia között? Mert ez kutatásaim szerint időben változik: míg 2010-ig, a magyar kapitalizmus laissez faire szakaszában először a késő-kádári technokrácia, majd a nagyburzsoázia dominálta a politikai elitet, addig a 2010-zel kezdődő autokrata szakaszban a dominanciaviszony fordul: a hatalomra került Fidesz, élén Orbán Viktorral, sikeres kísérletet hajt végre a nagyburzsoázia megzabolázására. Ennek legfőbb eszköze a nagyburzsoák versenyeztetése, egymás ellen való kijátszása – ők így, ebben a felállásban nem mások, mint az uralkodó politikai elit és technokratáinak kliensei. Mindazonáltal a külföldi, különösen a német tőke a hazainál kevésbé alárendelt pozíciót foglal el. Egyrészt gazdasági okok – a magyar gazdaságot elsősorban húzó exportban játszott kimagasló szerepe –, másrészt politikai okok miatt – jelenléte az Európai Unió jelenlétét reprezentálja, ennek minden következményével.

A szerző helyesen mutat rá arra, hogy az uralkodó politikai elit – hozzáteszem, Orbán Viktor – geopolitikailag és geogazdaságilag két lábon áll: kihasználva a világrendszer utóbbi bő egy évtizede bekövetkező, multipoláris irányba való elmozdulását, ügyesen képes lavírozni „Nyugat” és Kelet” között – nos, autokrata rendszere stabilitásának, ezen belül a nagyburzsoázia feletti dominanciájának ez a pávatánc az egyik legfontosabb tényezője.

De miért fontosak a politikai elit és a nagyburzsoázia közötti dominanciaviszonyok? Megközelítésemben azért (is), mert egyik magyarázó tényezőjét jelentik a magyarországi újkapita-

lizmus két szakaszában az uralkodó politikai elit és technokráciája által gyakorolt politika különbségének: Gagyi Ágnes (2014) kifejezésével a demokratikus antipopulizmus és az antidemokratikus populizmus különbségének. Konkrétabban: amikor a nagyburzsoázia az uralkodó politikai elit fölé kerekedik, akkor érvényesül a gazdasági hatalomnak az a természetéből fakadó ereje, hogy hatalmát a demokráciának álcázott „játszogatás” nemigen veszélyezteti, ezért azt nem korlátozza. A politikai hatalom sérülékenyebb, labilisabb (a gazdaságival szemben nincs vagy nem nagyon van olyan teljesítménye, melynek visszatartásával gazdasági csődöket tudna előidézni), ezért amennyire csak teheti, korlátozza a mégoly látszatszerűen működő demokratikus intézményeket is.

A jövő és a baloldal

Amint azt korábban kiemeltem, Éber egyik legfontosabb innovációja a köztes, közvetítő osztályok fogalmának bevezetése. Ezek az osztályok (most tegyük zárójelbe, hogy szerintem rétegek) ellentmondásos helyzetben vannak: a felső-uralkodó tőkésosztályok (most tegyük zárójelbe, hogy szerintem az éppen adott hatalmon lévő rend) és az alsó-alávetett munkásosztály (most tegyük zárójelbe, hogy szerintem munkásság) között helyezkednek el, mintegy közvetítenek a két aktor között. Amikor a gazdaság fellendülőben van – tehát értelmezésemben van miből újraelosztani –, akkor hajlamosak behódolni a hatalomnak, sőt szövetséget kötni azzal. A kimerülés és a hanymatlás időszakában azonban új szövetségeseket kereshetnek. De nem feltétlenül, és nem egységesen. Miközben ilyen időszakokban a köztes, közvetítő osztályok rezsimpárti frakciója továbbra is lojális marad a hatalomhoz, sőt részt is vehet annak építésében, újratermelésében, addig az újraelosztásban hátrá-

nyosan érintett csoportok a szabadság, a jogállam, az európai értékek, az utolérés jelszavával a hatalom ellen fordulnak, megpróbálva megtörni a „félperifériás hegemoniát”. Erre azonban mindaddig esélyük sincs, amíg osztályszövetséget nem kötnek az alsó-alávetett munkásosztályokkal – írja a szerző.

Telitalálat! És valóban ez lehet egy eljövendő fiatal baloldali mozgalom útja és célja! De mi lehet eme baloldal programja? Éber szerint egy egyenlősítő osztálypolitika és a kizsákmányolást mérséklő átalakulás. Ennek a gondolatnak komoly alapjai vannak a könyvben: a szerző kimerítően elemzi az újraelosztó állam nagy szerepét az egyenlőtlenségek alakulásában. Mert milyen más hatalmi aktortól lehetne várni a kapitalizmus keretein belül a kizsákmányolás és az egyenlőtlenségek csökkenésének megfelelő politikát?

És/de közben az egész könyv szellemisége strukturalista és antikapitalista! A szerző vívódik – mint ahogy vívódunk szinte mindenjáran a rendszerkritikai baloldalon. Ha nem akarunk a „minél rosszabb, annál jobb” álláspontjára sodródni, akkor ezzel a sok belső feszültséggel járó kettősséggel kell együtt él-nünk. Nagyon nehéz egyszerre antikapitalistának és baloldali szociáldemokratának lenni – de nem lehetetlen.

És még egy dolog: a munkásság osztályá szerveződése nélkül nemcsak az antikapitalista, de egy baloldali szociáldemokrata fordulat sem válhat valósággá. Itt azonban van egy bökkenő! Bartha Eszter, Tóth András (2017) és Scheiring Gábor (2019) kutatásaiból tudjuk, hogy a munkásság leginkább konfliktusképes csoportjai alapvetően jobboldali beállítottságúak – nem függetlenül attól sem, hogy jövedelmeik sokszor jelentősen meghaladják a köztes-közvetítő osztályok tagjainak jövedelmeit. Főként azokét az értelmiségiekét, akik fel akarnák őt emelni. Nagyon paradox helyzet. Feloldása talán az lehet, ha a munkásság iránt elkötelezett baloldali értelmiség se-

gít tudatosítani két összefüggő dolgot az általa képviseltekkel. Az egyik az, hogy nagyon különböző élethelyzeteik ellenére közös az érdekük a szabad szervezkedési jog kiharcolásában. A másik: a jelenlegi globális és lokális gazdasági helyzetben az elitmunkásoknak, a „munkásarisztokráciának” nincs semmi garanciája privilegizált helyzetének fenntarthatóságára. (Itt és most csak a járműipar kiemelt bérézésű munkásainak igen labilis helyzetére utalnék.)

Éber Márk ebben a könyvben egyszerre a tudós és a Sartré-féle, politikai szerepet vállaló küldetéses értelmiiségi magatar-tásmintáját mutatja fel. És ebből jön az általa reprezentált szerepstruktúra újabb belső feszültsége, melyet Fáber Ágoston (2018) oly szemléletesen ábrázol kitűnő Bourdieu-monografiájában. Kritikusai a kettős szerepvállalást fel fogják neki róni, de én ezt a könyv egyik legnagyobb pozitívumának tartom. Nagyszerű elméleti meglátásokban, gondolatfolyamokban gazdag, empirikusan (jórészt) alátámasztott, közérthetően megírt és egyben programadó munka. Ezért is tudtam/kellett róla ilyen terjedelmes recenziót írnom.

A művet melegen ajánlom – és nem csak értelmiiségeknek!

EPILÓGUS

Aprilis első hetében írom ezeket a sorokat, az orosz–ukrán háború harmadik hónapjához érve és a magyarországi országgyűlési választások után néhány nappal. Ezek a történések új, különös fényt vetnek az eddig elmondottakra.

A koronaválság kapcsán azt prognosztizáltam, hogy az először a gazdasági-hatalmi viszonyok radikális átrendeződéséhez és a tőkekoncentráció növekedéséhez vezet és/de a pénzügyi injekciók, pénzpumpák segítségével a kapitalizmus egy ideig még stabilizálható lehet. Mindazonáltal ez nem lesz egy hosszú időszak, mivel a globális eladósodás orvoslása előbb-utóbb radikális megszorításokat tesz majd szükségessé – melyek elősorban a hatalomból kirekesztett széles társadalmi rétegeket érintik majd, vagyis ők fogják viselni a kialakuló válság terheit. A megszorítások nyomában recessziót, csökkenő keresletet és kínálatot és nagy munkanélküliséget jósoltam. A vírus és a fogyasztás korlátozása pedig tovább erodálja majd a humán erőforrásokat – most hozzátéve: immár szemmel látthatóvá téve ezzel az újkapitalizmus egyik legfőbb jellegzetes ségét, miszerint ez a rendszer felzabálja a profitot előállító humán erőforrásokat.

Nos, ez a fordulat már 2021 őszétől megkezdődött, kiteljesíteni azonban már az orosz–ukrán háború és annak következményei fogják. A vírus által már amúgy is megtépázott globális

termelési-értékesítési láncok a nyugati hatalmak Oroszországot sújtó gazdasági szankciói nyomán tovább szakadozhatnak, sőt szét is szakadhatnak. Ez pedig egyrészt stagflációhoz (infláció lassuló vagy csökkenő termelés mellett) vezet, másrészt a már a vírus kezdete óta érzékelhető autark gazdaságpolitikai törekvések további megerősödéséhez. Ennek megfelelően társadalomszerkezetileg az általam előre jelzettek közül a harmadik, vagyis a vegyes modell válhat egyre inkább valósággá: az autark, digitális struktúra. Erős önellátási aspirációk és egy digitális folyosó biztosítása a globális világra. Politikai megfelelője: szigorú alá-fölérendeltségi viszonyokon alapuló autokrata hatalmi berendezkedés, ötvözve a digitális szféra egyéneinek a virtuális valóság manipulálta hálózatával. Vagyis a kínai modell, mely a nemzetállamokon túl kiterjedhet regionális szintre (ha jellegét, minőségét nem is, de mechanizmusait tekintve utóbbit látjuk most, amikor a háború kihívására erősödik az euroatlanti blokk belső kohéziója), mindenkoráltal hosszabb távon megvalósulhat ezen folyamatok ellentettje – de a sors iróniájaként egyben kiterjesztése is. A kínai modell szinte teljes globalizálása, globalizálódása: az autoriter, digitális világállam létrejötte.

De addig még sok lokális háború és járvány jöhет...

A mostani háború okait azok különböző mélységi szintjeinek együttes vizsgálatával érhetjük meg. A legerősebb, egyben leginkább látható ok az Oroszország történelmi hagyományai-ba gyökergedző nagybirodalmi törekvések fellángolása, Putyin hatalmi törekvéseinak immár kontrollálatlan felszínre törése. Vagyis a putyini agresszió. Az okok láncolatában a következő lépcső ahhoz a kérdéshez kötődik, hogy Putyin miért pont most láttá elérkezettnek az időt az euroatlanti katonai és gazdasági szövetséghez való csatlakozását már csaknem egy évtizede kinyilvánító Ukrajna megtámadására. Nos, Európa és az

Egyesült Államok meggyengülése miatt. Előbbi legfontosabb okai: egyrészt a koronaválság felgyorsította Európa már több évtizede érzékelhető gazdasági, politikai és az identitáspolitika túlhajtása által jelzett, de azt egyben tovább is mélyítő kulturális hanyatlását. Gazdasági nehézségei kritikus szintre jutottak, politikai súlya látványosan legyengült, a túlhajtott identitáspolitika pedig már nemcsak az egyéni, de a csoportidentitásokat – így a régióhoz kapcsolódó identitást – is kikezdték. Az Egyesült Államokban – szintén a koronaválsággal is összefüggésben – az egyenlőtlenségek soha nem látott mértéket értek el, és Biden elnök ezt mérsékelni hivatott, szociáldemokrata ihletésű reformjai mind ez idáig nem igazán tudták áttörni a döntően republikánus ellenzék falát. Az elnök politikai súlya emiatt nagyon megbillent. Nem utolsósorban: az utóbbi időszakban ijesztően fellángoltak a belső etnikai feszültségek, melyekre az identitáspolitikai túlzások (itt is) csak rátettek egy lapáttal. És ezek nemcsak a közvélemény, de a politikai elit figyelmét is erősen lekötötték és lekötik.

Mindazonáltal a háborús konfliktus kialakulásában nem hallgathatjuk el az Egyesült Államok felelősséget sem. Az Egyesült Államok nem érdektelt az Európa és Ázsia közötti gazdasági kapcsolatok további elmélyítésében, mert (adott esetben) egy eurázsiai konföderáció létrejötte veszélyeztetné a nemzetközi gazdasági és pénzügyi szuperstruktúrán belüli vezető hatalmi pozícióját. Ezért fűződik ahoz érdeke, hogy a két nagy tömb között azokat elválasztó ütközőzónák, ütközőzóna alakuljanak/jon ki. Ez ma Ukrajna, melyet mind ez idáig sikeres hódított meg a NATO-tagság ígéretével.

Kína pedig mindenkorban kivár – ma már a nemzetközi gazdasági és pénzügyi szuperstruktúra csúcsát célozza meg, melyet riválisai egymásnak feszülése, egymással folytatott küzdelmei közelebb hozhatnak számára.

A háború legmélyebb oka nem más, mint maga a kapitalizmus. Melynek – mint a történelmi példák is mutatják – egyik leglényegibb vonása a világ újrafelosztásáért folytatott harc. Ennek jegyében a versenytársak olyan mennyiségű és minőségű fegyvert halmoznak fel, amellyel – szinte egyetlen gombnyomással – az egész emberiség elpusztítható. Ezt azval indokolják, hogy nem leigázni akarják ellenfeleiket, hanem éppen hogy a békéért küzdenek: az atomfegyverek felhalmozása versenytársaiknak a háborútól való elrettentését célozza. A szavak szintjén mindenki békét akar, és/de közben egyre csak szaprodnak a helyi háborús konfliktusok, és egyre közelebb jön a nagy végső leszámolás lehetősége. Hozzáteszem: nem függetlenül a politikai elitekre folyamatosan nyomást gyakorló hadiipari komplexumok érdekeitől sem, melyek profitot csak folyamatos háborús készenlét, készülődés körülményei között képesek realizálni.

Túl sok fegyver halmozódhat fel túl kevés ember, sőt egyetlen ember, vagyis az egymásnak feszülő birodalmak vezetői és/vagy vezérei kezében. És ez olyan izonyatos hatalom, melyet hosszú ideig nem lehet ép éssel elviselni – a vezér megőrül...

Ezzel pedig el is jutottunk a fent vázolt folyamatok, a koronaválság és a háború lélektani összetevőihez – mint strukturális folyamatok tükréhez és visszatükrözéséhez. Kevés idő telt még el a válságok kirobbanása óta, mindazonáltal néhány impresszió megfogalmazható. És néhány előrejelzés is.

Több írásomban is konstatáltam, hogy szinte a koronaválság kirobbanásának első pillanatától kezdve az emberek felfokozott figyelemmel fordultak egymás felé, szárba szökkent a szolidaritás. Ez azonban nem tartott sokáig – a vírus és a napi halálozási adatok minden nap életünk részévé váltak, Freud kifejezésével a tudatelőttesünkbe kerültek. Tudunk róluk, de már egyre kevesebb figyelmet fordítunk rájuk, egyre kevésbé ösztönöznek

egymást segítő cselekedetekre. A szolidaritás „kifáradása” már űsidők óta ismert csoportdinamikai jelenség, voltak, vannak azonban a kialakuló konkrét szituációhoz köthető összetevői is. Az egymástól való eddig soha nem tapasztalt elzártsgág, vagy ellenkezőleg, a kényszerű összezártsgág és az online érintkezés dominánsá válása önmagában is ilyen irányba hatnak. Dinamikusan szaporodó lelki betegségek, az öngyilkosságok és a családon belüli erőszak megugrása jellemzik közelmúltunkat és jelenünket. És a japán kutatók által barlangszindrómának nevezett jelenség, melynek lényege, hogy az egyén annyira hozzászokik otthonának négy falához, és az azáltal reprezentált magányhoz, hogy már nem is vágyik onnan, abból kilépni. És a vissza-csapás: az online érintkezés dominanciája felfokozza az agresszív késztetéseket – hiszen egymás bántásához nem kell egymás szemébe néznünk –, és innen sokak számára már csak egyetlen lépés az erőszakosan vírustagadó és oltásellenes utcai harc...

Feltételezésemnek megfelelően a régi struktúrák megingásával megkezdődik a habitus, a személyiség módosulása – de a kezdetek pozitivitása után inkább negatív, regresszív irányba. Fromm nyomán: az egyén eddig nem látott elszigeteltségeből egyre kevésbé a szeretet erejével, és egyre inkább ön- és közveszélyes agresszivitással próbál kitörni.

Mindazonáltal – mint azt már érintettem – a háború február végi kirobbanása szinte egy csapásra visszahozza az egymásra uraltság érzését, és a szolidaritást – mind makro-, mind mikroszinten. A világ országainak többsége, elsősorban az euroatlanti szövetség tagországai régen nem tapasztalt egységben foglalnak állást a putyini agresszióval szemben, és hirdetik meg szankciókat Oroszország ellen. Különösen régiónkban civil szervezetek és magánszemélyek sokasága segíti igen aktívan az Ukrájnából menekülteket. A kérdés persze itt is az, hogy ez a lendület meddig fog kitartani...

Már csak azért is, mert ez a háború, mely egy világkatasztrofa rémét is előrevetítheti, erősen megtépázza egész személyiségeinket, teljes habitusunkat. Együtt, egymást erősítve kerül itt bevetésre a neoliberális és autoriter pszichopolitika teljes eszköztára: a média szereplői egymással versengve árasztanak el bennünket régi-új áruikkal, a háború képeivel, a szenvedés, a rettegés és a lelkesedés érzéseivel, hangulataival – egyszerre legrosszabb és legjobb ösztöneinkre apellálva. (Sarkítva: és/mert a várható recesszió miatt más eladható termék előbbiutóbb már nem is igen lesz a piacon.) Majd a vezérszemélyek karizmája ezeket az ösztönöket a tudatos, a felettes én vezérlő csillagává emeli. Ahogy a helyzet „fokozódik”, és növekszik a bizonytalanság, úgy hullámzik lelkünkben a gyűlölet és az imádat érzése, és úgy változnak, sokszor helyet is cserélnek ezek tárgyai, vagyis az ezen érzelmek övezte személyek és csoportok. Ez nyilvánul meg abban, hogy az emberek gondolkodása a világ dolgairól csapongóvá és szélsőségeséssé válik. Röviden: személyiségeink, habitusunk rangatódzik. Visszahatása ennek pedig az, hogy a bennünket körülvevő „objektív” viszonyok, vagyis a struktúrák is még inkább labilizálódnak – és innentől az oksági lánc önmagát termeli újra.

A habitus rangatázása még közelebb hozza a metaverzum rémét, mert okától, az instabil világtól és az instabil Éntől való elfordulásra, az előük való menekülésre ösztönöz. És bekövetkezhet a legrosszabb: a lélek elfáradása, az érdektelenség a világ dolgai iránt, a teljes közöny. A személyiség, a habitus viszszafordíthatatlanul beleolvad a virtuális valóságba.

De egyáltalán nem biztos, hogy idáig eljutunk – olyan helyzet is kialakulhat, hogy egyszer csak ránk dobják az atombombát. Mostantól új lendületet kap a fegyverkezési verseny, már csak azért is, mert a biztosan beköszöntő recesszióban a globális tőke egésze, sőt rövid távon a lakosság is érdekelt lehet

a katonai-ipari komplexumok felfuttatásában, mint a keresletet és a foglalkoztatottságot dinamizáló húzóerő működtetésében. És az egyre pusztítóbbá fejlesztett fegyvereket majd értékesíteni és használni is akarják...

*

Most pedig hazai vizekre evezünk...

Az április 3-i országgyűlési választásokon a Fidesz–KDNP győz – elsöprő erővel. Győzelmények okai többrétegűek. Társadalmi támogatottsága egyrészt azért magas, mert – ahogyan arról szó volt – nagyjából 2017 óta a mélyszegénységben előket kivéve minden társadalmi réteg jövedelmi helyzete javult kisebb-nagyobb mértékben. (Az egyenlőtlenségek alakulásáról jelenleg viták folynak.) Vele szemben az ellenzék a kampányban nem volt képes olyan programot megfogalmazni és azt hatékonyan, a társadalom számára érthető, átéltethető módon – tehát közvetlen, személyes kapcsolatok révén is – kommunikálni, mely alapján az emberek kalkulálni tudták volna, hogy győzelme esetén mi várhat rájuk. (Ennek csak része az, hogy az ellenzék írott programja számszerű előirányzatokat csak nyomokban tartalmazott, tömve volt olyan, minden társadalmi réteget megcélzó igéretekkel, melyek megvalósításának forrása így homályban maradt. A szociális programot megalkotók mindenki helyzetének jelentős javulását ígérték, de az ellenzék miniszterelnök-jelöltje adóemelésről hallani sem akart.)

Ezekhez az okokhoz hasonló erejűek – ha nem erősebbek – voltak a rövid és hosszabb távú társadalom-lélektani tényezők. A február végén kitört orosz–ukrán háború körülmenyei közzött különösen sokat nyomott a latban az, hogy Orbán Viktor ebben a kritikus helyzetben – túllépve korábbi barikádharcos imázsán – képes volt erőt, stabilitást, biztonságot és empáti-

át sugározni, melyre Márki-Zay Péter csak rákontrázni tudott, de azt is leereszkedő, intoleráns módon, gesztusokkal és rendkívül csapongóan tette. Orbán Viktor egy gondoskodó apafigura, Márki-Zay Péter egy nyughatatlan, kiszámíthatatlan kamasz képet mutatta fel. Hozzáteszem: erős kétségeim vannak afelől, hogy utóbbin kívül voltak-e még olyan erős személyiségek és csoportok az ellenzéken belül, melyek a kialakult, több szempontból is igen kritikus helyzetben valóban nyerni akartak, valóban vállalni akarták a kormányzás felelősségett.

Közhely, hogy Orbán Viktor képes ráérezni a magyar társadalom szociokulturális örökségével összefüggő lelki sajátosságaira, és képes azokat manipulálni. Az eddigi elemzések azonban döntően csak a társadalom negatív indulataira való rájátszásáról szóltak (tárgyi: migránsok, melegek, Soros stb.). Stratégiájában van azonban valami, ami még mélyebben rezonál a „néplélekre”. Ez pedig nem más, mint az ellenzék és a liberális értelmiség által sokat szidott hintapolitikája – vagyis a külső hatalmak közötti lavírozásra, azok egymással szembeni kijátszárára irányuló törekvése. Erre pedig a magyar társadalom tudattalanjában nem csupán negatív példák vannak – itt és most csak a népre időnként kikacsintó Kádár János alakját idézem fel. Kompország lakói azért is fogékonyak erre a magatartásmintára, mert/és saját egyéni életükben is pontosan ezt a stratégiát követték és követik – kell követniük. Korábban említett ravasz szervilizmusuknak talán éppen ez a lényege: a behódolás látszatát kelteni, de közben kicselezni, kijátszani egymás ellen a különböző hatalmasokat. Ezért is van az, hogy rajongói Orbán Viktorban kicsit magukat látják viszont, benne kicsit magukat respektálják, sőt szeretik.

Ha pedig nem sikerül a hatalmasokat kicselezni egymás ellen, és/vagy azok szembenállása erősödik, nos, akkor jön a kettes számú stratégia: a távolmaradás, a semlegesség látszata,

a konfliktushelyzet kikerülése – a sumákolás. Erre a beállítódásra alapozódott Orbánnak az a választások előtt majd' minden nap közzétett üzenete, mely szerint Magyarországnak ki kell maradnia a háborúból, Magyarország nem küld fegyvereket és katonákat Ukrainába.

Mindazonáltal, a hintapolitika eladhatóságának sikere azon is alapult, hogy annak hosszú ideig volt pozitív hozadéka – persze csak részben az ország, döntően az Orbán vezette hatalmon lévő rend számára. Egyfelől a bőségesen beáramló európai uniós források, másfelől a viszonylag olcsó és biztonságosan érkező orosz gáz és gázolaj (bár ezek relatív áráról viták folynak) egy ideig növelték Orbánék mozgásterét, ezen belül azt a képességüket, hogy befolyásukat az őket körülölelő hatalmakra mindig a rivális másik félénél elérte pozíciójukra mutogatva, hivatkozva bővíthessék. Ennek gazdasági hozadékát azonban eltékozolták, pontosabban saját magukra és klientúrájukra (utóbbiba itt és most a busás támogatásokkal kistafírozott multinacionális vállalatokat is beleértem) költötték. Ahelyett, hogy ezeket a forrásokat az örökségük kapott egyoldalú, kvázi globalizált gazdasági szerkezet módosítására, megváltoztatására és a humán erőforrások fejlesztésére vagy legalábbis szintentartására fordították volna. (Hiába javult majd' minden társadalmi réteg jövedelmi helyzete kisebb-nagyobb mértékben, ha közben a közszolgáltatások lezüllöttek, az azokkal való ellátottságunk romlott, ráadásul számos területen a magasabb bérért a munka nagyobb intenzitását követelték a dolgozóktól). Következmény: a termelékenység egyre kedvezőtlenebb alakulása miatt nemcsak hogy nem tudtunk régiós pozícionkon javítani, de a reáljövedelmek 2017-től datálható meglódulása ellenére is jócskán sereghajtók lettünk, nemcsak életszínvonalban, de az annak alapját jelentő egész gazdasági potenciálunkat tekintve is. Pontosabban: gazdaságunk növekedése az

elmúlt egy-másfél évben nemzetközi összehasonlításban is igen jelentős volt, ezért azonban több mint negyvenöt ezer covidos honfitársunknak kellett halálával fizetnie. A koronavál-ság kezelésére rendelkezésre álló forrásokat – szemben a világ legtöbb országával – a fennálló hatalom a munka alapú társa-dalom ideájának jegyében nem az egzisztenciájukat vesztett emberek megsegítésére és a járvány megfélezésére, hanem a gazdaság mielőbbi felgyorsítására fordította – különös tekintettel a közelgő választásokra.

A kezdeti sikerek után azonban az orosz–ukrán háború ki-robbanásával minimálisra zsugorodtak a hintapolitika további folytatásának lehetőségei, és ezzel beszűkült az ország vezetői-nek mozgástere: Orbán Viktor csak addig volt Európában nagy befolyású vezető, amíg háta mögött tudhatta, pontosabban eu-rópai partnerei szorosan a háta mögött láthatták az orosz politikai és katonai vezetést. A háború teremtette új helyzet azonban cezúrát hozott: az ót körülvevő két nagyhatalom rég nem látott intenzitású egymásnak feszülése, a tartósnak ígérező hidegháború körülményei között úgy tűnik, választani kell a „Nyugat” és a „Kelet” között – és a választás kényszerét az erre a helyzetre rögtön ráépülő, a „Nyugat” felsőbbrendűségét és a „Kelet” elmaradottságát hangoztató, meglehetősen rasszista ízű neoliberális doktrína csak tovább erősíti.

De a belső mozgástér is szűk, pontosabban szűkülő: a hu-mán erőforrások lepusztulása szinte már visszafordíthatatlan, a strukturális munkanélküliség erősödő, a mesterségesen létre-hozott hazai nagyburzsoázia főként csak viszi a pénzt, olyan új értéket, mellyel enyhíteni lehetne az egyoldalú gazdaságszer-kezetünk teremtette kiszolgáltatottságunkon, csak nyomok-ban hoz létre, az Oroszországgal szemben foganatosított szank-ciókkal összefüggésben a várható recesszió tartósnak ígérezik, az államadósság növekvő. Ráadásul, ahogyan azt már előre je-

leztem, a recesszió körülményei között a német piacra épülő, a GDP-t elsősorban húzó autóiparunk elveszítheti a német – és európai – politikai elit, valamint nagyburzsoázia érdeklődését (az akkumulátorgyárak tömeges betelepítésének hatékonysága pedig ugyancsak kétséges). A „Kelettől” el leszünk zárva, de a „Nyugatnak”, egy esetleges Európai Egyesült Államoknak sem igen kellünk majd. Hacsak tulajdonosai át nem állítják a nálunk működő, döntően német ipari kapacitásait hadiipari termelésre – ennek az opciónak az ad realitást, hogy Németország, de az EU is nemrég bejelentette, hogy beszáll a fegyverkezési versenybe, bővíti fegyveres katonai kapacitásait, erőit.

Globális és lokális lehetőségeink tehát igen bizonytalánná váltak, mindenkorral természeti adottságaink miatt az autarkiához való visszatérés sem járható út számunkra – a világban erősödő autark törekvések nálunk nem lehetségesek termékeny talajra.

Hogy nagyon hosszú távon egy kínai központú autoriter, digitális „világállam” hogyan hatna ránk, mennyiben és hogyan tudnánk a vezérletével létrejövő világpiacba integrálódni, az egyelőre nyitott kérdés.

A gazdasági recesszió és az általános hanyatlás a lelkek világában depresszióval és az azáltal táplált agresszióval fog járni – tovább erősödhet a szélsőjobboldal. Mely, ha szélesebb mozgalommá válik, lehet, hogy a jelenlegi tekintélyszemélyeket és vezért elsodorhatja, de majd újakat emel maga fölé. A nyíltan náci Mi Hazánk Mozgalom bekerülése a parlamentbe már ennek előszele is lehet.

Imádat és gyűlölést egymásnak feszülése és váltakozása, a személyiségek, a habitus rangsorlása, az ezeket valamennyire féken tartani képes demokratikus hagyományok gyengesége, hiánya miatt nálunk erősebb lehet, mint a centrumkaptalista országokban. És minden visszahat az alapstruktúráakra:

mivel az instabil habitus nálunk nemigen lesz képes előreszaladni a struktúrákhoz képest, a szétesés szélére sodort egyének nagy valószínűség szerint a szétesés szélére sodródó, a globális hatásoknak növekvő mértékben kitett struktúrákat fogják újratermelni. És/de az sem biztos, hogy az emberek ezt egyáltalán, pontosabban időben észreveszik, mivel a hatalmon lévők retorikája a korábbiakhoz hasonlóan „szabadságharcos” lesz. A Bibó István definiálta hamis konstrukció így bár új ruhát ölhet, továbbra is újrakonstruálja majd önmagát. Lehetséges, hogy a pozíciójában most megerősített hatalmon lévő rend várhatóan elég hamar bekövetkező bukásán is túl...

*

Mint azt már jeleztem, de most kiélezem, a belátható jövőben a világban a legvalószínűbb társadalomszerveződési szcenárió a vezér, vezérek uralmának és a fogyasztás uralmának (akár annak időnkénti kényszerű visszaesésén, visszanyesésén alapuló) sajatos ötvözödése lesz. Melynek létrejöttét a tőkeuralom terjeszkedése hajtja. Vagyis, bármily paradoxon is, az orwelli 1984 és a huxleyi *Szép új világ* egymás mellett élése, de inkább összeolvadása várható. De addig még a geopolitikai, geogazdasági helyzet számtalan mutációja jöhет létre. És utána is.

Mindennek többtényezős hatása lesz a rendszerkritikai baloldal lehetőségeire és feladataira. Hogy a régi világrend felbomlása és az új létrejötte hogyan hat majd eme baloldal legalapvetőbb bázisának, a globális munkásosztálynak létrejöttére és megszilárdulására, az még sokáig nyitott kérdés lesz. Mindazonáltal a rendszerkritikai baloldalnak már ezt megelőzően globalizálódnia kell, mert annyi már bizonyos, hogy az új világrendben és az oda vezető úton a tőke-munka viszony rohamos tempóban fog kilépni a nemzetállami keretekből, és erre vannak is már jelek.

De mi van akkor, ha az ökológiai katasztrófa miatt idáig nem tudunk eljutni, hiszen ami körülöttünk van, az bármikor összeomolhat? Vagyis mi van akkor, ha most, vagy a belátható időben kell létrehoznunk azt az állapotot, hogy kevesebbet termelünk vagy „nemnövekedünk”, de a javakat egyenlőben osztjuk el. Nos, akkor mégiscsak az van, amit Kiss Viktor és más posztmodern gondolkodók mondanak, hogy minél többünknek a saját hajunknál fogva kell magunkat kirányatnunk a rendszerből. És ennek példáját fel is kell mutatnunk! Jó lehetőséget teremt erre a szolidáris gazdaság kiépítésén való munkálkodás: ez egyrészt nagy mértékben célozza meg a reproduktív, „ház körüli” munkát, mely akkor is adódik számunkra, ha az első gazdaságból kiesünk – mint az az eljövendő válságban tömegesen várható. Másrészt alkalmat teremt a kizsákmányoltakkal való közvetlen kapcsolat kialakítására, így lehetőséget a rendszerkritikai baloldal ma még hiányos társadalmi empátiájának elmélyülésére.

Utóbbihoz azonban még más is kell: olyan kisközösségek létrehozása és működtetése a rendszerkritikai baloldalon *belül* (is), melyek érzelmi energiáikkal segítik identitásunk épen tartását, és segítik azt, hogy ha elfáradunk a sziszifuszi munkában, akkor ez ne vezessen kiégéshez és a közös ügyektől való elforduláshoz.

Mindez vonatkozik a magyar baloldalra is, melynek lehetőségei, feladatai mindenkorral erősen függenek attól, hogy létrejön-e, megerősödik-e a globális rendszerkritikai baloldal, és ebbe hogyan tud a maga részéről bekapcsolódni. Jelentősége, feladatai most, hogy a szélsőjobboldali Fidesz ismét hatalomra került, és a kis náci mozgalom, az MHM is parlamenti mandátumokat szerzett, tovább fog növekedni – a politikai rendszerváltás utáni korszak talán legnehezebb, a magyarországi újkapitalizmus talán legkritikusabb időszaka előtt áll. A kihívás nagy, a felelősség óriási... .

Irodalom

- Alexander, Jeffrey (1996): *Szociológiaelmélet a második világháború után.* Balassi Kiadó, Budapest
- Almási Miklós (2002): *Korszellel v@dászat.* Helikon Kiadó, Budapest
- Anderson, Perry (2001): Megújulások. *Eszmelet,* (50), 126–143.
- Angry Workers (2020): Meló a korona-rezsim alatt. *tett.merce.hu*, március 24., 15:51
- Antal Attila (2020): Koronavírus és az Orbán-rendszer osztálypolitikája. *merce.hu*, május 17., 18:00
- Bánki György (2016): *A legnagyszerűbb könyv a nárcizmusról.* Ab Ovo Kiadó, Budapest
- Bánki György (2021): Avatar avatarnak farkasa. *magyarnarancs.hu*, március 24., 21:00
- Bartha Eszter (2009): *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989.* L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest
- Bartha Eszter – Tóth András (2017): Munkásfiatalok az újkapitalizmusban. *Educatio,* 26 (1), 75–86.
- Bauer Tamás (1982): A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. *Mozgó Világ,* (11), 3–26.
- Bibó István (1948): Eltorzult magyar alkot, zsákutcás magyar történelem. In: Bibó István (1986): *Válogatott tanulmányok. Második kötet 1945–1949.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 569–620.
- Bihari Mihály (1985): *Politikai rendszer és szocialista demokrácia.* ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Tudományos Szocializmus Tanszék, Budapest
- Bourdieu, Pierre (1977): *Outline of Theory of Practice.* Cambridge University Press, Cambridge
- Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése.* Ford. Ádám Péter – Ferge Zsuzsa – Léderer Pál. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- Bourdieu, Pierre (1983): *The Forms of Capital.* In: John. G. Richardson: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education.* Greenwood Press, New York – Westport, Connecticut – London
- Bourdieu, Pierre (1990): *The Logic of Practice.* Polity Press, Cambridge – Oxford – Boston – New York

- Bozóki András – Hegedűs Dániel (2017): A kívülről korlátozott hibrid rendszer. Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében. *Politikatudományi Szemle*, (2), 7–34.
- Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum. Társadalmi átalakulás az államszocialista félfelkörben. *Szociológiai Szemle*, 2 (3), 3–20.
- Böröcz József (2005): Gondolatkísérlet a globális elosztásról. Polányi Károly emlékére. *Eszmélet*, (66), 61–70.
- Brooks, David (2000): *Bobos in Paradise: The New Upper Class and How to Get There*. The Atlantic Monthly, New York
- Budai Mátyás (2020): Igaza volt Marxnak? Összeomlik a kapitalizmus? *Új Egyenlőség*, április 5.
- Busi, Beatrice – Delfanti, Alessandro – Biddle, Erika (2020): Dolgozók és vírus: radikális tanulságok Olaszországból. *merce.hu*, március 23., 7:30
- Butler, Carolin (2020): Liberia: Healthcare Workers raise alarm. *Solidarity Center AFL-CIO*, április 9.
- Büttl Ferenc (2018): A magyar gazdaság helyzete 2018-ban. 2. rész. *merce.hu*, április 7., 20:10
- Büttl Ferenc (2020): A válság anatómiája. 1–4. rész. *merce.hu*, március 20., 7:30; március 21., 17:45; március 28., 7:30; március 30., 17:41
- Carchedi, Guglielmo – Roberts, Michael (2018): *World in Crisis. A Global Analysis of Marx's Law of Profitability*. Haymarket Books, Chicago, Illinois
- Csanádi Mária (1995): *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás*. T-Twins Kiadó – MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest
- Csapó, Benő (2008): *Integrating recent development in educational evaluation: formative, longitudinal and online Assessments*. Keynote Lecture. The European Conference on Educational Research. Gothenburg, Sweden. 8–9 september
- Daly, Herman E. (1990): *Subtianable Growth: An Impossibility Theorem*. Development 1990/3/4. Journal of SIT
- Deleuze, Gilles – Guattari, Felix (2009): *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*. Penguin, New York – London
- Dés Fanni (2021): A szex és a szabad választás mítosza. *merce.hu*, március 30. 08:00
- Djilas, Milovan (1969): *The Unperfect Society Beyond the New Class*. Harcourt Trade Publishers, London
- Éber Márk Áron (2016): A homokóra közepe – a szűkülő középosztály nyomában. 1. *Új Egyenlőség*, december 5.

- Éber Márk Áron (2019): Osztályszerkezet Magyarországon globális perspektívából. *Fordulat*, (26), 74–114.
- Elliott, Anthony (1993): The Self-destructive Subject: Critical Theory and Analysis of Unconscious and Society. *Free Associations*, (28), 503–544.
- Elster Jon (1985): *Making Sense of Marx*. Cambridge University Press, Cambridge
- Erdei Ferenc (1976): A magyar társadalom a két világháború között. I-II. *Válosdág*, (4–5), 23–55., 36–58.
- Erős Ferenc (2001): *Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitás-stratégiai*. Janus – Osiris Kiadó, Budapest
- Fáber Ágoston (2018): *Pierre Bourdieu: elmélet és politika*. Napvilág Kiadó, Társadalomelméleti Műhely, Budapest
- Fáber Ágoston (2019a): A pozitív pszichológia indiszkrit bája. *Új Egyenlőség*, május 5.
- Fáber Ágoston (2019b): Az autotelikus párkapcsolat és a gyerekvállalás mint „metaprojekt”. *Replika*, (110), 95–136.
- Fazekas Lázár Benjámin (2020): Ahol nem segít a kormány, ott összefog a nép – szolidaritási mozgalmak Latin-Amerikában a járvány idején. *merce.hu*, március 14. 8:59
- Filippov Gábor (2018): A hibrid ellenforradalom kora. *24.hu*, július 31., 11:01
- Fisher, Mark (2020): *Kapitalista realizmus. Nincs alternatíva?* Napvilág Kiadó, Budapest
- Fromm, Erich (1993a): *Menekülés a szabadság elől*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Fromm, Erich (1993b): *A szeretet művészete*. Háttér Kiadó, Budapest.
- Gagyi Ágnes (2014): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. In: 1989. A *Fordulat* tematikus száma. (21), 298–316.
- Gagyi Ágnes (2018): Szolidáris gazdaság: a válságra adott társadalmi válasz anyagi alapjai. *merce.hu*, február 8., 16:30
- Gagyi Ágnes (2019): *A válság politikái*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Gazdag László (é. n.): Az alacsony fizetésekkel szemben Magyarország. *ado.hu*
- Govan Peter (2001): Közeleg az igazság pillanata. *Eszmelet*, (5), 210–212.
- Graeber, David (2020): *Bullshit munkák*. Typotex Kiadó, Budapest
- Gregor Anikó – Kováts Eszter (2020): Koronavírus: Élőben robban a gondoskodási válság. *24.hu*, március 22. 20:01
- Gylasz, Milován (é. n.): *Az új osztály*. Europa Verlag, Zürich

- Habermas, Jürgen (1971): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- Hahn, Frank (1982): The neo-Ricardians. *Cambridge Journal of Economics*, (6), 353–374.
- Han, Byung-Chul (2020a): *Pszichopolitika. A neoliberalizmus és az új batalomtechnikák*. Typotex Kiadó, Budapest
- Han, Byung-Chul (2020b): *A transzparencia társadalma*. Ráció Kiadó, Budapest
- Han, Byung-Chul (2021): *Csillapító társadalom. A fájdalom ma*. Typotex Kiadó, Budapest
- Hankiss Elemér (1884): Második társadalom. *Valóság*, (11), 2–16.
- Hardt, Michael – Negri, Antonio (2000): *Empire*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Harmat Ádám (2019): Magyarország 2019-ben június 14-én érte el a túlfogyasztás napját! *ecoluunge.hu*, június 17.
- Heller Ágnes (1978): Az ösztönök. Az érzelmek elmélete. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- Higley, John – Pakulski, Jan (2007): Elite and Leadership Change in Liberal Democracies. *Comparative Sociology*, 6 (1–2), 6–26.
- Hindley, Michael (2002): Az egyetlen játéklehetőség a városban. *Eszmelet*, (50), 202–204.
- Horváth Bence (2021): Fiatal felnőttek, akiknél a kiégés az alapállapot. *444.hu*, január 10.7:25
- Huszár Ákos (2019): Osztálytársadalom-e a magyar társadalom? *Szociológiai Szemle*, 29 (4), 4–32.
- Huszár Ákos (é. n.): *Léthminimum és osztályelemzés*. Kézirat, Budapest
- James, Oliver (2008): *The Selfish Capitalist: Origins of Affluenza*. Vermillon, London
- Jameson, Fredric (1991): *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*. Duke University Press, Durham
- Jameson, Fredric (2000): Reification and Utopia in Mass Culture. In: Hardt, Michael – Weeks, Kathi (eds.): *The Jameson Reader*. Wiley – Blackwell, Hoboken, N. J., 27–47.
- Jameson, Fredric (2010): *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*. Noran Libro, Budapest
- Jánossy Ferenc (1969): Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. *Közgazdasági Szemle*, (7–8), 126–145., 320–376.
- Jones, Kate (2020): Tip of the iceberg? is our destruction of nature responsible for Covid-19? *The Guardian*, Wed 18 Mar, 06:00

- Jung, Carl Gustav (1995): *Analitikus pszichológia*. Göncöl Kiadó, Budapest
- Kis János (1994): Egyenlőtlenség és kizsákmányolás. In: *Lehetőséges-e egyáltalán?* Márkus Györgynek – tanítványai. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 261–342.
- Kiss Soma Ábrahám (2020): Nesze semmi, fogd meg jól, avagy mentsen meg az Orbán-kormány. *merce.hu*, április 7., 8:59
- Kiss Viktor (2018): *Ideológia, kritika, posztmarxizmus*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Kiss Viktor (2020): Baloldal a posztmodern kapitalizmusban. *Eszmelet*, (125), 80–88.
- Kiss Viktor (2021): *Kívül/Belül. Egy új politikai logika*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Konrád György – Szelenyi Iván (1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- Kornai János (1992): A posztszocialista átmenet és az állam. *Gondolatok filoszfális problémákról*. *Közgazdasági Szemle*, (6), 489–512.
- Kornai János (2016): Bebetonozott hatalmak, autokráciák – és a magyar változat. Farkas Zoltán interjúja. *hvg.hu*, december 28., 11:00
- Kováts Eszter – Csányi Gergely (2020): Excelszemléletű baloldal: mi az interszekcionalitás, és mi a baj vele? *merce.hu*, szeptember 2., 7:30
- Laki Mihály – Szalai Júlia (2004): *Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciája az ezredforduló Magyarországon*. Líra, Budapest
- Lengyel László (1977): *Gazdasági szerkezet és intézményrendszerünk megváltoztatása*. Kézirat, Budapest
- Lovelock, James E. (1979): *Gaia – A New Look at Life in Earth*. Oxford University Press, Oxford
- Luckmann, Thomas (1979): Personal Identity as an Evolutionary and Historical Program. In: M. von Cranach – K. Foppa (eds.): *Human Ethnology*. Cambridge University Press – Maison des Sciences de L'Homme, Paris – Cambridge
- Lust Iván (1997): A belső szabadság és a csodabogyók. A pszichoterápia válsága az 1990-es években. *Kritika*, (december), 32–35.
- Lust Iván (2002): Multimédia-üzemmód. *Kritika*, (szeptember), 10–12.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich (1974): *A tőke. III. könyv*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Marx, Karl – Engels, Friedrich (2004): *A Kommunista Párt kiáltványa*. Marxists Internet Archive (<https://www.marxists.org/magyar/archive/marx/1848/communist-manifesto/index.htm>)

- Melegh Attila (2016): Átmeneti osztály és hegemonia. Előadás Szelényi Iván tiszteletére. *Eszmélét*, 28 (112), 78–91.
- Mills C. Wright (1972): *Az uralkodó elit*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- Myrdal, Gunnar (1958): *Value in Social Theory: A Selection of Essays on Methodology*. Harper, New York
- Pap Szilárd István (2019): A professzor, aki érhetően magyarázta el az amerikai gazdaság igazságtalanságát. *merce.hu*, január 14., 15:30
- Pap Szilárd István (2020a): Miért nem sikerült győzni Bernie Sandersnak? *merce.hu*, május 7., 7:30
- Pap Szilárd István (2020b): 2020: az év, amikor a denevérzabálós poénkodás helyett radikális alternatívákat is elgondolhattunk volna. *merce.hu*, december 28., 7:30
- Papp András (2020): Megmenthet e minket a Green New Deal? *Új Egyenlőség*, március 29.
- Pitti Zoltán (2006): *A tulajdonosi struktúra módosulása és a jövedelemelosztás új gyakorlata a felzárkózó magyar gazdaságban 1992–2004*. Kézirat, Budapest
- Pogátsa Zoltán (2007): *Éltanuló válságban*. Libri, Budapest
- Pogátsa Zoltán (2020): Válságkezelő csomag: mégis van ateista a zuhanó röplón? *merce.hu*, április 8., 16:00
- Rachman, Gideon (2009): Hungarian lessons for a world crisis. *Financial Times*, May 11.
- Rice-Oxley, Mark (2019): Mental illness: is there really a global epidemic? *The Guardian*, Mon 3 Jun, 8:00
- Riesman, David (1968): *A magányos tömeg*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Rifkin, Jeremy (2001): *The Age of Access. The New Culture of Hyper-capitalism Where all of Life is a Paid-for Experience*. Jeremy P. Tarcher – Putman, New York
- Roemer, John E. (1982): *A General Theory of Exploitation and Class*. Harvard University Press, Cambridge
- Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Társadalomelméleti Műhely, Budapest
- Sebők Miklós (2019): *Paradigmák fogáságában. Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Sipos Balázs (2015): A játéktér elhagyása – WTF Baloldal. *merce.hu*, október 23., 14:30
- Spiró György (2021): Valószínűleg bennem is rejtőzik egy színész. *Színház Online*, május 28. 10:35

- Szabó Andrea (2020): Idézi D. Kovács Ildikó (2020) Átformálhatja a világot a karantinik generációja. *24.hu*, március 28., 17:24
- Szalai Erzsébet (1982): A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok. *Valóság*, (május) 3–14.
- Szalai Erzsébet (1989): *Gazdasági mechanizmus, reformatörökvések és nagyvállalati érdekek*. Aula Kiadó, Budapest.
- Szalai Erzsébet (1994): *Útelágazás. Hatalom és értelmiég az államszocializmus után*. Pesti Szalon Könyvkiadó – Savaria University Press, Budapest – Szombathely
- Szalai Erzsébet (1999): *Oroszlánok és globalizáció. Kísérlet az 1998 tavaszán hatalomra került kormány szociológiai és szociálpszichológiai megközelítésre*. Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Aula Kiadó, Budapest
- Szalai Erzsébet (2004): *Az első válaszkísérlet. A létezett szocializmus – és ami utána jön...* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Szalai Erzsébet (2005): *Socialism. An Analysis of its Past and Future*. CEU Press, New York – Budapest
- Szalai Erzsébet (2008): *New Capitalism – and What Can Replace it*. Pallas Publisher Ltd., Budapest
- Szalai Erzsébet (2011): *Koordinátkon kívül. Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Szalai Erzsébet (2012): *Globális válság – magyar válság – alternatívák*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Szalai Erzsébet (2014): *Autonómia vagy újkiszolgáltatottság*. Kalligram Kiadó, Budapest
- Szalai Erzsébet (2018a): *Hatalom és értelmiég a globális téren*. Kalligram Kiadó, Budapest
- Szalai Erzsébet (2018b): A félfelvidális hatalmi rend Magyarországon. *hvg.hu*, 2018. szeptember 27. 14:25; ebben a kötetben
- Szalai Erzsébet (2019): Baloldal az új válság kihívása előtt. *merce.hu*, augusztus 23., 14:00
- Szalai Erzsébet (2020a): Covid-19 – válság – alternatívák. In: Körössi P. József – Zámbó Kristóf (szerk.): *Vírus után a világ*. Noran Libro – Szépirók Társasága, Budapest, 88–98.; ebben a kötetben
- Szalai Erzsébet (2020b): Újszocializmus – és a baloldal új helyzetben. *esznelet.hu*, 2020. augusztus 13.; ebben a kötetben

- Szalai Júlia (1988): Társadalmi válság és reform-alternatívák. In: *Arat a magyar. A Szociálpolitikai Értesítő és a Fejlődés-tanulmányok sorozat különszáma*. MTA Szociológiai Kutatóintézete, Budapest, 48–66.
- Szigeti Péter (2005): *Világrendszerében. Globális „szabadverseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Tamás Gáspár Miklós (2000): A forradalmi turisztika szépségei és buktatói. *magyarnarancs.hu*, szeptember 28., 0:00
- Tamás Gáspár Miklós (2020): A Tőke közérhetőbb, mint az én cikkeim? Ne vicceljünk már! Interjú. Készítette Techet Péter és Varsányi Bence. *azon-nali.hu*, december 25., 08:30
- Thoburn, Nicholas (2003): *Deleuze, Marx and Politics*. Routledge, New York
- Tóth Csaba (2020): Befejezi elnökjelölti kampányát Bernie Sanders. *merce.hu*, április 8., 17:50
- Tóth Nándor (2019): Hatszáz állami vállalatot privatizáltak a magyar vállalkozók. Mi lett a többivel? *g7.hu*, szeptember 23., 15:15
- Trotzky, Leon (1972): *Revolution Betrayed*. Pathfinder, New York
- Trotzki, Leo (1976): *Der neue Kurs. In linke opposition in der Sowjetunion 1923–1928*. Bd. I., INTARLIT Verlag, Berlin, 250–388.
- Utasi Ágnes (szerk.) (2006): *A szubjektív életminőség forrásai. Biztonság és kapcsolatok*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
- Vrousalis, Nicholas (2020): Socialism Unrevised: A Replay to Roemer on Marx Exploitation, Solidarity, Worker Control. *Philosophy and Public Affairs*, 49 (1), 78–109.
- Weber, Max (1967): *Gazdaság és hatalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Went, Robert (1996): *Globalization – Neoliberal Challenge, Radical Responses*. Pluto Press, London – Sterling, Virginia
- Wright, Eric Olin (1985): Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. In: *A társadalmi rétegződés komponensei*. Szerk. Angelusz Róbert. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1977, 178–223.
- Wright, Eric Olin: (2017): Fontos-e még az osztály? Ford. Éber Márk Áron. *Eszmélet*, (114), 9–32. Eredeti megjelenés: Why Class Matters: An Interview with Erik Olin Wright. *Jacobin*, 2015. december 23.
- Žižek, Slavoj (1989): *The Sublime Object of Ideology*. Verso, London
- Žižek, Slavoj (2020): Biggest threat Covid-19 epidemic poses is not our regression to survivalist violence, but BARBARISM with human face. *Russia Today*, 19 Mar. 16:59

Az írások első megjelenése

Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar rendszerváltás. *Ebben a kötetben először.*

Széttartó emlékezet. – Számvetés a rendszerváltással. *Új Egyenlőség*, 2020. április 1.

A Fidesz és a hatalom konvertálása. *hvg.hu*, 2019. március 22., 15:56

A félfeudális hatalmon lévő rend Magyarországon. *hvg.hu*, 2018. szeptember 27. 14:25

Rabszolgatörvény: artikulálódik a tőke-munka viszony? *merce.hu*, 2019. január 10., 16:13

A magyarországi újkapitalizmus különössége. *hvg.hu*, 2019. december 19., 11:36

Covid-19 – válság – alternatívák. In: Körössi P. József – Zámbó Kristóf (szerk.): *Vírus után a világ*. Noran Libro – Szépírók Társasága, Budapest, 88–98.

Vírus – elit – kiút. *merce.hu*, 2020. június 22., 7:30

Koronaválság és tudományok. *socio.hu*, 2020/2. 188–189.

A létezett szocializmus – és öröksége. *merce.hu*, 2021. február 18., 7:30

Kizsákmányolás az újkapitalizmusban. *merce.hu*, 2019. február 1., 13:46

Szenvedélyek, identitások – és struktúrák. *Ebben a kötetben először*. Rövid, vázlatszerű változata Lélek és profitrátá címmel: *merce.hu*, 2021. január 23., 7:30 és január 24., 7:30

Újszocializmus – és a baloldal új helyzetben. *eszmelet.hu*, 2020. augusztus 13.

Bourdieu, az értelmiség politikai szerepvállalása és a struktúrák. *merce.hu*, 2020. július 24., 17:35

Két kapitalizmus Magyarországon? *merce.hu*, 2019. december 7., 7:30

A kizsákmányolás annál is nagyobb... *merce.hu*, 2020. szeptember 19., 19:30

A kiadásért felel
a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Felelős szerkesztő Németh Zsófia
Tipográfia, tördelés és fedél Janković Milán

Nyomás, kötés OOK-Press Kft., Veszprém
Felelős vezető Szathmáry Attila

Megjelent 16 (A/5) ív terjedelemben

Printed in Hungary

? Ft

ISBN

A profitrátá létezése a tőke-munka viszony, általánosabb megközelítésben a termelési, társadalmi viszonyok visszatükröződése. Kötetemben azt mutatom be, hogy ezek a történelmileg változó viszonyok és az általuk szimbolizált, egymástól eltérő „objektív” struktúrák hogyan tükröződnek a társadalmak lelki folyamataiban – és a különböző lelki konstrukciók hogyan hatnak vissza az őket szülő struktúráakra.

A könyvben szó lesz a mai magyar állapotokról, ezen belül a Fidesz újabb elsőprő győzelméről, a globális koronaválságról, az orosz–ukrán háborűről, szocializmusról, kapitalizmusról és az értelmiség, ezen belül a tágabban értelmezett baloldal lehetőségeiről, feladatairól. És arról, hogy minden tekintetben és minden szinten válaszúthoz érkeztünk.

halász-evezet